

EGY 17. SZÁZADI ÉRTELMISÉGI PÁLYA.
GREGORIO LETI
***TÖRTÉNELMI, ÉS POLITIKAI CEREMÓNIA* CÍMŰ**
MŰVÉNEK JELENTŐSÉGE ÉS HELYE AZ ÍRÓ
ÉLETMŰVÉBEN

(PHD értekezés)

FarkisTímea

Témavezető: Dr. Sashalmi Endre

PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola

Középkori és koraújkori Történelmi Program

Kárpát-medence és szomszédos birodalmak 600 és 1700 között

GREGORIO LETI HISTORICO
di 53 anni d'età nel.
1685.

TARTALOM

Bevezetés.....	4
I. Gregorio Leti hazai és külföldi recepciója.....	9
II. Gregorio Leti élete és műveinek kronológiai áttekintése	19
II.1. Gregorio Leti genfi tartózkodása.....	21
II. 2. Franciaország, Anglia, Hollandia.....	32
III. A történelmi hitelesség – Gregorio Leti hitelessége.....	36
IV. Az itáliai értelmiség, mint társadalmi réteg historiográfiája.....	41
IV.1. Az udvari kultúra és az udvari élet mítosza.....	41
IV. 2. Az ideális (ideale), a tökéletes (perfetto), a példaértékű (esemplare) keresése a 16-17. század politikai, intellektuális diskurzusaiban	47
IV. 3. A hatalom és az értelmiség.....	56
IV. 4. A történelmi és politikai ceremónia által vázolt értelmiségi pályák.....	61
IV. 5. Machiavelli a hatalom szolgálatában	63
IV. 6. A nyomtatás és az értelmiség	71
V. A <i>Történelmi és politikai ceremónia</i> című traktátus diplomáciatörténeti jelentősége. Az ideális követ	79
V. 1. A diplomácia születése és Itália	81
V. 2. Az európai államrendszer kialakulása és természete..... (1648 – 1713).....	90
V. 3. A diplomáciai traktátusirodalom.....	96
V. 4. A <i>Történelmi és politikai ceremónia</i> című traktátus keletkezése és célja	101
V. 5. A protokoll dilemmája.....	105
V. 5. 1. Rendkívüli követ és rendes követ.....	112
V. 5. 2. A plenipotenciárius.....	113
V. 5. 3. A küldött.....	116
V.5.4. A megbízott (Deputato)	117
V. 5. 5. Rezidens	118
V. 5. 6. A titkár	119
V. 5. 7. Az ügynök	121
V. 5. 8. A konzul.....	123
V. 5. 9. A kommisszárius (Commissario)	124
V. 5. 10. A természetes legátusok.....	124

V. 5. 11. A nunciusok.....	125
V. 5. 12. Legati a latere	125
V. 5. 13. Az internunciusok.....	126
V. 5. 14. A követek leggyakoribb hibái	126
VI. Államrezon – államérdek	128
VI. 1. Leti megállapításai a jogról	138
VI. 2. A szuverenitás.....	145
VI. 3. A női öröklésről	152
VI. 4. A kormányzásról.....	159
VII. Gregorio Leti és Magyarország.....	168
Konklúzió	175
Függelék.....	180
BIBLIOGRÁFIA	186
FORRÁSOK.....	199
SITOGRAFIA	203

Gregorio Leti és a *Történelmi és politikai ceremónia* című műve

Bevezetés

Gregorio Leti (1630-1701) 1679-ban elítélték Genf városában. Többek közt, azzal is vádolták, hogy történészhez méltatlan, téves megállapításokat tett. Többszöri meghallgatás után inkább távozott az őt szakmai korrektségében megkérdőjelező vádlók városából. Gregorio Leti egy olyan, korábban megbecsült és elismert író volt, aki jól átlátta korának intellektuális problémáit, Európa különböző államformáit, az információszerzés írott és íratlan szabályait, az információkkal való üzletelésben, a nyílt és a „suttogó” propagandában rejlő óriási lehetőségeket. Az 1685-ben kiadott *Ceremoniale historico e politico (Történelmi és politikai ceremónia)* című művének bevezetőjéből kiderül, hogy az 53 éves szerző, aki ekkorra már számtalan meghurcoltatáson esett át, tisztában volt azzal, hogy az *írás* (Lo scrivere),¹ és az *írás mestersége/művészete* (l'arte dello scrivere)² rendkívül veszélyes. Ennek ellenére vállalta a kockázatot, a majdani kritikát, s korábbi műveinek szellemétől eltérő jellegű, szintetizáló, átfogó történelmi, számos esetben jogi kérdéseket is tárgyaló könyv megírására szánta el magát. A következőket írta: „Sokan, nagyon sokan voltak azok az illusztris személyek, akik ebben a korban, azaz az utóbbi két évszázadban - melyeket joggal nevezhetünk a tudományok századainak - éltek. A megszámlálhatatlan egyetemen, kollégiumban, akadémián és iskolában, melyek mindenhol elterjedtek, nem beszélnek másról, mint professzorokról, diákokról és, ami nagyon fontos, írókról, (...), neves könyvtárosok megállapították, hogy csak ebben a században több könyvet nyomtattak ki, «sokat titokban», mint az összes többi évszázadban összesen.(...)”³

A toll kalandora e szintézisnek tekinthető művében a „nagy elődök” –től származó információkat igyekezett beépíteni, rendszerezni, s így megalkotni egy olyan didaktikus szemléletű traktátust, melyet az értelmiségi lét, az értelmiségi pálya csúcán elhelyezkedő követeknek szánt. Ám nemcsak egy egyszerű traktátusról van

---

¹LETI (1685) I. 32.

²LETI (1685) I. 4.

³LETI (1685) IX. 726.

szó, mely a korszak íróinak kedvelt műfaja volt, és nem is a Leti által hosszú időn keresztül gyakorolt pasquinaták sorába illeszthető be. Leti sokkal mélyebb, átfogóbb tudásról tett tanúbizonyságot: átlátta az európai államok rendszerét, érezte és értette a kormányzatok különbségeit, mert tapasztalatai révén aktív résztvevőjévé vált különböző országok politikai életének, történéseinek. Tudta, hogy egy állam követének jogaiból, személyének a különböző ceremóniakon való szerepéből messzemenő következtetéseket lehet levonni: meg lehet állapítani az európai államok hierarchiáját, egymáshoz való viszonyát, demonstrálni lehet azok kormányzatát.

A kormányok, uralkodók közvetlen közelében élő Leti írói tevékenysége révén ekkorra már olyan széles olvasói réteghez ért el, hogy a korszak egyik legolvasottabb, legsikeresebb, de egyben legellentmondásosabban megítélt szerzőjének lehet tekinteni.

Leti magát történésznek nevezte. „Feketelistára” került művei keresettek voltak, az eladott példányszámtól függött egzisztenciája. Vagabond élete bizonyítja, hogy nem akarta elkötelezni magát kizárólag egy állam, kormányzat, politikai berendezkedés mellett. A *Történelmi és politikai ceremónia* című műve egy szűkebb réteget célzott meg, mert különböző országok történetéről, jogairól, államformájáról értekezett, jogról, szuverenitásról, természetjogról írt. A téma, jellegénél fogva képzetesebb olvasókat feltételezett. 1685-ben valószínűleg már megtehetette, hogy ismertségét kihasználva, népszerűségére támaszkodva, komolyabb terepen próbálja ki magát, és történészként is megmérettessen. Bár ezzel kockáztatta azt, hogy kevesebb olvasóhoz jut el, bizonytalanná vált a könyv eladásából származó bevétele is. Mégis megtette ezt a lépést, hiszen ha a 17. században valaki, akkor Gregorio Leti volt az az író, aki a könyvpiac minden rezdülését ismerte.

Számos kérdés merül fel Leti személyével és munkáival kapcsolatosan. Üzletember volt-e, vagy valóban egy igen alapos, szerteágazó ismeretekkel rendelkező tudós ember? Az ő életútja egy átlagos 17. századi értelmiségi pálya? A műben kifejtett szuverenitás-elmélet és a diplomáciai gyakorlat leírása, hogyan illeszkedik a korszak más politikai tárgyú értekezései közé? A dolgozat ezekre a kérdésekre igyekszik választ adni úgy, hogy érinti az itáliai értelmiségi réteg legfontosabb problémáit, melyek a hatalomgyakorlás különböző formái körül artikulálódtak. Gregorio Leti írói pályafutása, termékenysége megköveteli a nyomtatás elterjedésének köszönhető változások rövid ismertetését is. Amikor Genf városában eljárás indítottak Leti ellen, a felhozott vádak között az egyik

legsúlyosabb a következő volt: „történészként súlyosan elhibázott megállapításokat tett, megsértette azokat a szabályokat, amelyeket minden történésznek be kell tartani írás közben.”⁴ Természetesen erről a vádiratról a későbbiekben is szó esik majd. A dokumentum jelentősége abban áll, hogy itt Gregorio Letit egyértelműen történésznek nevezték, s mint ilyet felelősségre vonhatónak tartották a szavahihetőség és objektivitás elve alján. Életének genfi szakasza tehát kitüntetett figyelmet érdemel, mivel személyével kapcsolatban ott merült fel a történetírói hitelesség dilemmája. Ez magyarázza dolgozatunk azon fejezetének elemzését, mely a történészi-történetírói hitelesség kérdésével foglalkozik. A genfi perben Letit állítólagos machiavellista nézetei miatt is elmarasztalták. Éppen ezért, disszertációnk remélhetőleg a Machiavelli-recepció évszázadokat felölelő témájához is adalékkul szolgál. Továbbá, tekintettel arra, hogy Magyarországon és még külföldön is hiányosak azok az ismeretek, amelyek műveire és kiterjedt kapcsolataira vonatkoznak, úgy gondolom, hogy a dolgozat elindíthat, egy Gregorio Leti személyére és munkásságára vonatkozó, több tudományterületre kiterjedő kutatást.

A 16-17. század fordulóján – nagyon lassan, ám annál feltartóztatlanabbul – elindult egy folyamat, melynek végén létrejött egy olyan értelmiségi réteg, mely mobilitásának következtében, megélhetését, függetlenségét biztosítandó, leszakadt az őt szorosan ellenőrzése alatt tartó megrendelőről – sok esetben magáról az uralkodóról – és, mint Leti, igyekezett anyagi biztonságát műveinek publikálásából megteremteni. Ennek a pamfletíró rétegnek már nem voltak skrupulusai, erkölcsi kérdések sem nagyon izgatták: oda ment, ahol szolgálatára igényt tartottak és busásan megfizették ezért, oda, ahol a legkevesebb akadállyal kellett megküzdenie azért, hogy minél többet publikálhasson. Arra a kérdésre, hogy, mit értünk – például Leti esetében – szolgálaton és miként változott az értelmiség „szolgáltatása” a hatalom irányába abban az időszakban, melyben műveit írta s publikálta, elsősorban kalandos, eseménydús életének bemutatása ad majd választ. Azért, hogy az előzőek során megfogalmazott kérdésekre választ kapjunk, szükséges – ha csak vázlatosan is – áttekinteni elsősorban az itáliai értelmiség, mint társadalmi réteg megítélését, valamint viszonyukat ahhoz a hatalomhoz, amelyről pozitívan vagy éppen negatív hangvételben nyilatkoztak.

A szakirodalom meglehetősen mostohán bánt Gregorio Letivel, mint látni

---

⁴BARCIA (1987) 73.

fogjuk, azért is, mivel elsősorban olyan műveit tartotta számon, amelyeken keresztül valóban egy poligráf író alakja bontakozik ki. Szembeötlő ellentmondás feszül az író önértékelése és az utókor megítélése között. A *Történelmi és politikai ceremónia* című könyvének elején az író arcképe is látható, a következő aláírással: Gregorio Leti, történész.

Személye megosztó, ambivalens. A dolgozat annak a kérdésnek az eldöntését is igyekszik megkönnyíteni, mely szerint: Gregorio Leti grafomán író volt-e egyszerűen, vagy történészként, politikai íróként is figyelembe veheti a szakirodalom? Gregorio Leti tevékenységének és a *Történelmi és politikai ceremónia* című művének elemzése során arra a kérdésre is szeretnék választ adni, hogy ő tudatosan vállalta-e a hatalomról alkotott véleményét? Egzisztenciális helyzete mennyire engedte őt szabadon gondolkodni? Tudatos volt-e részéről azon szempontok kiválasztása, melyek mentén haladva rögzítette kora eseményeit, személyes megfigyeléseinek papírra vetésekor volt-e valami koncepciója? Tekinthetjük-e önálló politikai gondolkodónak vagy inkább egy Plamenatz-i értelemben vett ún. reprezentatív szerzőnek tarthatjuk, aki illetően minőségében a kor politikai gondolkodóinak fő áramába illeszthető? Vagy inkább a kor művelt rétegeinek közgondolkodását jelenítette meg?

A dolgozat azon fejezete, amely az európai diplomáciai traktátusirodalom fejlődését tekinti át, azt a célt szolgálja, hogy Leti művét is behelyezzük abba a folyamatba, amelyből eddig a szakirodalom, talán méltatlanul, kihagyta.

A dolgozat röviden foglalkozik az államrezon-államérdek problémakörének bemutatásával. Leti, mint ahogy látni fogjuk, tudatosan nem használta közvetlenül ezeket, a számára már elavultnak tűnő kifejezéseket. Ő az államérdek terminus helyett, már mindenütt határozottan, céltudatosan a *politika* kifejezést alkalmazta.

A 17. - 18. század során az *államrezon* közbeszédbe kerülése, és annak a politikával való azonosítása rövid idő alatt zajlott. Maurizio Viroli, amikor az államrezon (*ragion di stato*) terminus fejlődését vizsgálja, Letiről megállapítja, hogy az író a politika (*politica*) kifejezést irónikusan használja. Leti *Dialoghi politici (Politikai dialógusok)*⁵ című munkájában így ír a politikáról: „a politika olyan édes, hogy mindenki szeretné magáénak tudni. Az alattvalók, az alacsonyabb származásúak, akik nem foglalkozhatnak vele, legalább beszélni szeretnének róla.”⁶

---

⁵LETI (1666) 72.

⁶VIROLI (1994) idézi Letit166.

Leti Traiano Boccalini művéhez fűzött figyelemre méltó megjegyzése alapján, annak az itáliai tradíciókat követő politikai íróknak a sorába helyezhető, akik között Paolo Paruta, Giovanni Botero, Ludovico Zoccolo neve áll. A következőket olvashatjuk a Leti által szerkesztett műben: „az államrezon baráti rokona a fejedelmeknek és mindazoknak, akik tőlük javakat, kegyelmet és szívességet óhajtanak.”⁷

A könyv címében szereplő szavak: a politika, a történelem, a ceremónia, komoly, tudományos megközelítést feltételeztek. A dolgozat az államrezon elméletek rövid áttekintésével éppen azért foglalkozik, hogy bemutassa azt, hogy a Gregorio Leti könyvében gyakran szereplő *politika* terminus, hogyan illeszthető be az államról való gondolkodást eddig jellemző *államrezon*, *államérdek* fogalmak mellé. Mivel a diplomáciai értekezések az államról, és a jogról való folyamatos gondolkodásnak tekinthetők, Leti könyve ebből a szempontból vizsgálva is jelentősnek tekinthető.

A szuverenitásról, a természetjogról, a népek jogáról, az öröklés kérdéséről, a keresztény és más vallásokról kialakított véleménye azt sugallják a korabeli, és a jelenkor olvasóinak egyaránt, hogy Leti személyének megítélésében, túl kell lépni a szakirodalom eddigi felfogásához képest.

A dolgozatban az idézett forrásokat mindvégig saját fordításomban közlöm.

---

⁷BOCCALINI (1678) 485.

I. Gregorio Leti hazai és külföldi recepciója

Köpeczi Béla a legnevesebb Hollandiában élő pamfletírók egyikének tartja Letit.⁸ Bene Sándor⁹ a *Hatalom és értelmiség diskurzustípusai a kora újkorban* címmel rendezett szimpóziumon kifejtett álláspontja szerint követendő az a több tudományterületet összekapcsoló kutatási módszer – melynek Olaszországban már számos követője van, s Magyarországon is találunk erre utaló kezdeményezéseket – amellyel az eddig kevésbé fontosnak talált paszkvillus irodalmi műveket is elemezzük. Bene Sándor¹⁰ Gregorio Letit „egy új, a klasszikus humanizmus értékeit legalább részben átmenteni kívánó álláspont megformáló” közé sorolja.¹¹ Leti *Dialoghi politici*¹² (*Politikai dialógusok*) című művét elemzi, s megállapítja róla, hogy ez „a hatalom sáncain belül megkapaszkodni nem tudó értelmiségi hangja, aki nyilvánvalóan a «másik» nyilvánossághoz fellebbez.”¹³

Az interdiszciplinaritás fellelhető Leti esetében is, aki a szépírás szabályait maga előtt tartván igyekezett a kor eseményeit valamilyen általa fontosnak tartott elv szerint rögzíteni. A *Történelmi és politikai ceremónia* Leti egyik legterjedelmesebb műve. Az a fejezet, amely az államok különböző berendezkedését tárgyalja, arról tesz tanúbizonyságot, hogy Leti átlátta korának nyilvános és titkos politikai játszmáit, s ezek ismeretében kereste meg a számára elfogadható pozíciót. Bene osztja Spini állásfoglalását, miszerint „Leti megértette: az udvari író kora leáldozóban van, s feltűnt a láthatáron a közvélemény kedvét kereső írótypus, aki már nem valamely fejedelem, hanem Őfelsége az Olvasó érdekeit szem előtt tartván forgatja a pennát.”¹⁴ Am hozzáfüzi, hogy Leti nem „kritikátlanul alkalmazkodott az újonnan formálódott, fecsegő és felületes olvasóközönség elvárásaihoz,”¹⁵ hanem „valódi elhivatottságot érzett olvasói felvilágosítására, nevelésére.”¹⁶ Hozzátehetjük, hogy ennek az öntudatnak a megjelenése érhető tetten abban a kötetben, amely a Leti által küldött és hozzá írt leveleket tartalmazza.

---

⁸KÖPECZI (1976) 107.

⁹BENE SZIMPÓZIUM

¹⁰BENE (1999).

¹¹BENE (1999) 269.

¹²LETI (1666).

¹³BENE (1999) 198.

¹⁴Spinit idézi BENE (1999) 270.

¹⁵BENE (1999) 270.

¹⁶BENE (1999) 270.

Giuseppe Ferrari az itáliai politikai írókról tartott előadásában¹⁷ az 1650 és 1707 közötti időszakot vizsgálta. Arra a kérdésre igyekezett választ kapni, hogy miként alakult ki az az állapot, amely az itáliai politikai tradíciók – gondoljunk itt Machiavelli elméletének megszületésére vagy más politikai gondolkodók életművére – évszázadokon keresztülívelő sikeréhez képest a 17. és a 18. századra mindenképpen egyfajta visszaesésnek tekinthető. Itáliára vonatkozó helyzetelemzését egy egyszerű statisztikai kimutatással kezdte: „Ha a bibliográfiát áttekintjük, mely a vallásháborúk 74 évére vonatkozik, tehát az 1576-1650-ig tartó időszakot vizsgáljuk, 308 politikai író lehet felmutatni, ám a következő 74 évben, 1650-1724 közt már csak 101 szerzőt lehet megszámolni, ami az előzőnek éppen a harmada. A külföldi irodalom, mely a miénknek díszkíséretétül szolgál, és amelyet a miénk befolyásol, ugyanebben az arányban nő, és mialatt a vallásháborúk időszaka, (1576-1650) 305 politikai író ad, a vesztfáliai béke aláírása után, 1650-1724-ig csak 127 író tarthatunk számon. Ez hatalmas különbség, ha figyelembe vesszük, hogy 1650 után a könyvek száma csodálatos módon emelkedik a tudomány minden ágában, és különösképpen a politikai tárgyú írások nyújtanak halhatatlanságot.”¹⁸ Ferrari további vizsgálatának eredménye lehangoló: 1710 és 1789 között, abban az időszakban, amikor számtalan újság jelent meg és terjedt Európa-szerte, kommentálva minden apró-cseprő londoni, illetve párizsi eseményt, a politikai elméletekkel foglalkozó írások száma Itáliában 90-re csökkent. Elemzésének további részében felsorolta azokat az itáliai írókat ebből az időszakból, akik a nagy elődökhöz képest közepes politikai és államelméleti műveket publikáltak. Például Marco Antonio Scipioni, bencés szerzetes, aki az *La vera Ragion di Stato (Igazi államrezon)* című művében azt állította, hogy a bencés rend reguláját kellene érvényesíteni az egész univerzumban, vagy Tassoni Persiani *Ombre politiche cristiane (Politikai keresztény árnyékok)* című műve, Ferrari megítélése szerint komolytalan. Giuseppe Ferrari egyiket sem tartotta méltónak arra, hogy műveik tartalmát komoly elemzés tárgyává tegye: „a politikai irodalom minden kategóriája üres, vagy még rosszabb. Nincs is ilyen író.”¹⁹ Megállapította, hogy a „ragione di stato” itáliai iskolája nem létezik.²⁰ Mindazonáltal rövid áttekintést nyújtott az ebben az időszakban megjelent művekről, s természetesen a kor társadalmi, politikai

---

¹⁷FERRARI (1929) 505-527.

¹⁸FERRARI (1929) 508.

¹⁹FERRARI (1929) 10.

²⁰FERRARI (1929) 10.

helyzetének elemzése által igyekezett magyarázatot találni arra a kérdésre, hogy miért is nem születtek kiemelkedő elemzések. Az 1650-1707 közötti időszakot egyenesen „az itáliai iskolák eltűnésének” (*disparizione delle scuole italiane*) koraként aposztrofálta. Ezzel szemben a vesztfáliai béke után, „a jog ismerete a gondolkodók számára igazi megváltásként ajánlkozik.”²¹

Ferrari véleménye szerint Gregorio Leti ennek a változásnak köszönhető sikerét, mint satírikus író, köztük is a legjobb (*migliore*), aki, mint elbeszélő, moralista is figyelemre méltó. Szinte patetikusan ajánlja hallgatói figyelmébe a szerzőt, megvédve azon rágalomtól (nem mindig megbízható, felületes), melyek a későbbi korokban is negatívan befolyásolták a róla alkotott véleményt: „Én azt mondom nektek, oh, Uraim, olvassátok őt és tegyétek barátotokká, társatokká!”²² Hiszen – állítja Ferrari – „Gregorio Leti minden ereje éppen a félig komoly elbeszélésben, a szinte már költői művészetben rejlik, mellyel uralja a hispán, a császári és a pápai rendszert, anélkül, hogy elveszne az *instrumenta regni* nehézkes felsorolásában, anélkül, hogy eltévedne erőltetett célzások labirintusában, anélkül, hogy foglalkozna a *Ragion di Stato* elméletének felépítésével, vagy annak lebontásával. (...) Ő pozitív, konkrét, könnyed, vidám stílusban halad előre, hasonlóképpen, mint egy utazó, jegyzeteit hanyag gyorsasággal veti papírra, miközben száz és száz rendkívül furcsa tartományon halad keresztül, kevéssé törődik a pontossággal, de vázlataira Asor Rosa színes hangvétele jellemző és, ha ezeket az ember egyszer látja, soha nem tudja elfelejteni.”²³

Előadása további részében, cím nélkül ugyan, Ferrari rövid áttekintést nyújtott Gregorio Leti műveiről. Nem részletezte ezeket, csak kiemelt néhány jellemző részt, leírást, megjegyzést.

Ferrari elemzése mindenképpen mérföldkönek tekinthető, hiszen az általa felvetett probléma inspirálta, többek között, Domenico Tarantót arra, hogy módszeresen megvizsgálja a 17. század második felének itáliai politikai irodalmát.²⁴ Ezen belül is érdeklődése középpontjában az a diskurzus állt, amely az itáliai politikai elméletek változását mutatja be a 17. század végén és a 18. század elején. Taranto kiindulópontnak tekintette Giuseppe Ferrari gondolatait és elfogadta azon véleményét, hogy „megéri végigtekinteni a 17. század második felének politikai

---

²¹FERRARI (1929) 10.

²²FERRARI (1929) 10.

²³FERRARI (1929) 10.

²⁴TARANTO (1995) 5-56.

értekezéseit, hogy azokban megtaláljuk a probléma megoldását.”²⁵ Annak a problémának, ugyanis, hogy valóban hiányzik egy olyan monográfia, mely az említett időszak Itáliában született politikai irodalmát tekintené át. Minden kutató – állítja Taranto –, aki az itáliai politikai gondolkodók elméleteivel foglalkozott, a 17. század időszakáról szólva, csak elszigetelt esetekről számol be, mint például Gregorio Leti személyéről. Ez a helyzet arra inspirálta Domenico Tarantót, hogy elkészítse a korszak politikai irodalmának repertóriumát, mely mindenképpen hiánypótló műnek tekinthető. Természetesen ehhez a kutatáshoz felhasználta azt a néhány, ebben a témakörben megjelent tanulmányt,²⁶ amely izolált jelenségeket elemezve, de mindenképpen hozzájárult egy árnyaltabb kép létrejöttéhez. A vizsgálat – mely a 17. század negyvenes éveitől indul s a század végéig tart – ellenben nem tér ki az anonim szerzőkre, a nyomdászokra és a 17. századi könyvtárak katalógusaira sem. Következésképpen az a tény, hogy Gregorio Letit ebben a környezetben – ugyan elszigetelt jelenségként interpretálva – megemlítette, megerősíti azon felvetést, miszerint személye és művei nagyobb figyelmet érdemelnek ebből az aspektusból közelítve is.

Az információ szerzése, annak megfelelő helyen és időben való publikálása a szerző sikerének és nem utolsósorban egzisztenciájának záloga volt. Gregorio Leti tollából több ezer oldal született, korrektségében, komolyságában éppen ezért maga Luigi Fassò is kételkedett,²⁷ amikor Leti *Parlatorio delle monache (Az apácák társalgója)* című művéről megállapította, hogy annak művészi értéke egyenlő a nullával, ugyanakkor elismeri, hogy azok számára, akik a 17. századi Róma prostitúciójával akarnak foglalkozni, hasznosnak bizonyulhat.²⁸

Csak az utóbbi néhány évtizedben láttak napvilágot olyan, Olaszországban kiadott irodalmi, történelmi művek, melyek megemlítették Leti nevét, illetve műveit elemzésük tárgyává tették. Itt elsősorban Franco Barcia publikációira kell gondolni, amelyek Leti életének különböző korszakait elemzik.²⁹ Leti műveinek bibliográfiáját Barcia után Nati Krivatsy is ismertette.³⁰ Egy rövid életrajzi bevezető után alfabetikus rendben közli műveit, mely felsorolásból hiányzik az általam ismertetni kívánt mű. Ebből is látszik, hogy ekkora életművet, a maga teljességében, szinte

---

²⁵FERRARI (1929) 5.

²⁶TARANTO (1995) 8.

²⁷FASSÒ (1924)

²⁸FASSÒ (1924) 13.

²⁹BARCIA (1983), BARCIA (1987)

³⁰KRIVATSY (1982)

lehetetlen feldolgozni. Figyelemreméltó az a tény is, hogy az egyik legfontosabb, Olaszországban kiadott antológia – az alapműnek tekinthető *Trattatisti e narratori del Seicento (A 17. század traktásuszerzői és elbeszélői)* című mű – meg sem említi a nevét.³¹

Leti megítélése Fassò művének megjelenése óta természetesen változott. A Gregorio Leti által közölt adatok hitelességét támasztja alá az a tény, hogy egyre többször hivatkoznak megfigyeléseire, az általa közzétett ismeretekre, vagy csak egyszerűen személyére.

Luisa Avellini bizonyos bolognai Valerio Zaniról szóló elemzésében megjegyzi, hogy a nevezett gróf számos íróval állt levelezésben, többek között Gregorio Letivel.³² Maria Fubini Leuzzi, aki az itáliai jótékonyági intézmények bemutatására vállalkozott, cikkében a Leti által leírt adatokra is támaszkodik.³³

Valeria Pinchera a 17. és 18. századi nemesség gazdagságáról, bevételeiről és szokásairól szóló tanulmányában, mely elsősorban a Toszkánai Nagyhercegséggel foglalkozik, a Leti által a *Történelmi és politikai ceremónia* című művében³⁴ közölt adatokat teljesen hitelesnek tekinti. „Gregorio Leti becslése szerint, a 17. század végén kb. 21000 nemes család (20968) élt Itália különböző területein, amihez még hozzá kell számolni kb. 6000 főt, akik valamilyen rokoni kapcsolatban álltak prelátusokkal és katonai személyekkel. Tehát összesen 27000 családról volt szó, azaz 1700000 személyről, a népesség 15% -ról.”³⁵

Sergio Bertelli³⁶ a firenzei Pitti Palota történetét, építkezéseit, funkcióinak változását mutatta be tanulmányában, amelyben szintén az említett Leti mű adatait használta fel.

Marion Hermann Röttgen irodalomtörténész a Borgia család történetének európai adaptációjáról tartott előadásában szintén megemlítette Gregorio Leti nevét, aki Tomasinak a Borgiákról írt művét egészítette ki rendkívül részletes megjegyzésekkel, megalkotva így „azon idők tipikus, tökéletes barokk regényét”.³⁷

Közvéleményformáló hatását Brandan Dooley³⁸ is éppen a szerző *Dialoghi Politici (Politikai dialógusok)* című művére vezette vissza, és erre hivatkozva emelte

---

³¹A cura di Ezio RAIMONDI, Riccardo RICCARDI, Ed. Milano-Napoli, é.n.

³²AVELLINI (1997) 422.

³³FUBINI (2001) 62.

³⁴LETI (1685) V. 183-186.

³⁵PINCHERA

³⁶BERTELLI, 25.

³⁷RÖTTGEN (2002)

³⁸DOOLEY-A. BARON (2001)

ki Leti jelentőségét. Különleges figyelmet érdemel szerinte az a vitathatatlan tény, hogy Angliában az 1641 és 1659 közötti időszakban 350 új könyv jelent meg, ami összefüggésbe hozható a cenzúra visszaszorításával, „ezért a politikai információk és kommentárok szinte korlátozás nélkül szabadon terjedhettek.”³⁹ Rendkívül fontos itt megjegyezni, hogy az 1662-es törvény (Licensing Act) 1679-ben történt felfüggesztése után vannak Gregorio Leti életéről azok az első adatok, amelyek angliai tartózkodását bizonyítják. Talán nem véletlen, hogy Gregorio Leti Franciaországból – annak ellenére, hogy Colbert felajánlotta neki az olasz nyelven író udvari, biztos egzisztenciát nyújtó historikus állását – inkább áttelepült Angliába! Következésképpen Leti, aki mindig az adott hatalom közelében élt, ám személyes függetlenségét, ami olvasói bizalmának és szeretetének záloga volt, soha nem adta fel, 1680-ban Angliában igyekezett megtalálni azt a piacot, ahol még „terjeszkedni” lehetett. Ezeket a szempontokat figyelembe véve, Anglia tökéletes terepnek bizonyult, hiszen az író számára oly fontos szólásszabadságot jelentette ebben az időszakban, s nem utolsósorban számos olvasót, leendő vásárlót ígért. Az angol pamfletirodalom méreteit pl. jól jellemzi, hogy „1640-1661 közt egyedül Londonban kb. 22 000 különböző pamflet keringett. Ezzel Anglia minden más országot maga mögé utasított a korabeli pamfletirodalom terén.”⁴⁰

A Letivel foglalkozó szakirodalom legfrissebb kutatásai⁴¹ között szerepelnek a Danilo Romei és Luca Battisti által közösen digitalizált oldalak, melyeken Gregorio Leti paszkvillus műveinek regesztuma található. Ez tartalmazza minden könyv dedikálását, tartalomjegyzékét, valamint néhány, a műre legjellemzőbb részt. A Letivel foglalkozó kutatók számára természetesen ez a több száz oldalt felölelő digitalizált anyag elengedhetetlen, hiszen az író paszkvillus publikációit ismerteti, ám nem tér ki más jellegű írásaira.

Bene Sándor „az örök rebellis, Aretino kései utódának”⁴² tekinti, s kiemeli, hogy Leti *Dialoghi politici (Politikai dialógusok)* című, 1666-ban megjelent művében az író „saját szellemi magatartásformájának igazolását egy új közvélemény-modellben kereste és találta meg”⁴³ és tulajdonképpen „csak a

---

³⁹DOOLEY- A. BARON (2001) 11.

⁴⁰KISS-RADÓ-SASHALMI (2006) 9.

⁴¹ROMEI – BATTISTI (2005).

⁴²BENE (1999) 269.

⁴³BENE (1999) 269.

felszínen folytatója a pasquinaták itáliai tradíciójának”.⁴⁴

A pasquinaták⁴⁵ pedig, mint ismeretes, a nyilvánosságnak a legszabadabb formáját képviselték, hiszen olyan névtelen, kézzel írt, tulajdonképpen röplapokról, gúnyiratokról van szó, amelyek a szólásszabadság legkorábbi megnyilvánulásának tekinthetők. Természetesen a pasquinaták jellegéből adódik, hogy szinte lehetetlen megállapítani írójukat, csak abban lehetünk igazán biztosak, hogy Rómában, a mindenkori pápa városában ennek a műfajnak sok követője volt, és feltehetően az olvasni tudó közönség körében rendkívüli népszerűsége tett szert, ami miatt mindenképpen közvéleményformáló ereje volt. Ugyanakkor, „a 17. század második felére nemcsak a röpiratok, hanem a hetilapok is egyre erőteljesebb politikai szerepvállalásával kell számolnunk. (...) éppen közérthetőségük miatt a képes híradások váltak a direkt propaganda eszközeivé.”⁴⁶ Az ilyen jellegű nyomtatott termékek közérthetőbb volta, kommunikációs ereje széles nyilvánosság meghódítását biztosította. Címzettjeik lehettek kereskedők és ugyanakkor koronás fők is.⁴⁷

Arra a kérdésre, hogy Letit mennyire befolyásolta az adott államhoz, a hatalmi elithez fűződő viszonya, nem könnyű válaszolni. Természetesen kapcsolata az adott politikai elittel meghatározó volt, de nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ő már ahhoz az értelmiségi réteghez tartozott, amely megélhetését publikált – és ami a legfontosabb – eladott művei révén biztosította. Az átmeneti időszak értelmiségi dilemmáiról megállapíthatjuk, hogy „a humanista értelmiség (a humanista értelmiségi) válaszút elé kerül. Vagy az államapparátus tagjaként – hivatalos történetíróként, propagandistaként, diplomataként, hivatalnokként, esetleg a Cosimo Medici, illetve Richelieu óta állami irányítás alá került akadémiák tudósaként – kamatoztatja klasszikus műveltségét, vagy «felismeri», hogy a tudatlan nép, a ragion di statóról fecsegő illetéktelen közönség nagyon is racionálisan okoskodik; a plebs fizetőképes keresletet, de ha nem, legalább jó hivatkozási alapot jelent saját tevékenységének igazolására. Sokan azonnal ajánlkoznak is a frissen felfedezett «közvélemény» hangjának megszólaltatására.”⁴⁸

---

⁴⁴BENE (1999) 269.

⁴⁵ A szobor valójában egy i.e. III. századból származó hellenisztikus stílusú szobor töredéke, melyről azt sem lehet biztosan tudni, hogy mit ábrázol. 1501-ben a Palazzo Orsini építése, és az ott található utca kövezése során találtak rá. Anonimitásba burkolózva bárki kifüggeszthette véleményét Pasquinus– innen származik maga a kifejezés is – római szobrára, bármiről, így biztosítván magának a lehető legnagyobb számú olvasótábort.

⁴⁶G. ETÉNYI (2001) 5.

⁴⁷Vö: SASHALMI (2006)

⁴⁸BENE (1999) 07

Azzal a soha nem titkolt céllal ír Gregorio Leti is fáradhatatlanul, hogy minél szélesebb olvasói réteghez jussanak el művei, pamfletjei, s mint ismeretes, a hetilapok, a rölapok, illetve röpiratok és pamfletek egyre inkább a közvélemény kegyeit keresték.

Az 1692-ben megjelent, Oliver Cromwell⁴⁹ életét bemutató könyvének előszavában a nyomdász szájába adva szavait. Leti a következőképpen vall saját magáról: „Három típus szerint kell ennek az írónak a műveit osztályozni. Az első csoportba azok a könyvek tartoznak, amelyek szórakoztatni akarnak és a pihenés óráiban gyönyörűséget hoznak, a másodikba azok, amelyek oktatnak mindenféle téren mindenkit, akik előrejutni akarnak az udvarokban, a köztársaságokban, a politikai hivatalokban, az igazságszolgáltatás vagy a kormányzati méltóságok terén. S végül vannak azok a könyvek, amelyek számukat tekintve a legmagasabbak, és amelyekre olyan embernek van nagy szüksége, aki a polgári társadalomban megalapozott beszédével akar jól szerepelni.”⁵⁰

Ezeket a gondolatokat tekinthetjük az író ars poeticájának is, hiszen itt szinte egyetlen mondatban fogalmazta meg azt a három irányt, melyet véleménye szerint, azoknak az íróknak követniük kell, akik hivatásukat komolyan vették. Ha egy író erre a három „pillérre” építette tevékenységét, akkor nagyobb eséllyel érhetette el függetlenségét, teremthette meg egzisztenciáját. Továbbá, tulajdonképpen definiálta művei célközönségét, a nyilvánosság különböző szintjeit. Hiszen ismerte az olvasók igényeit, műveltségüket vagy éppen hiányosságaikat, tudatosan igyekezett kielégíteni információéhségüket. Egyszóval az olvasóközönség véleményét, a közvéleményt akarta befolyásolni. Mivel a korszak politikai-katonai eseményei tálcán kínálták magukat, hogy azokat értelmezzék az értelmiségi diskurzusok, Leti nem tett mást, mint bekapcsolódott ebbe a folyamatba. Az új nyilvánosságmodell, mely a politikai közvéleményt is létrehozta, „hosszú vajúdas nyomán, a 16. század végén és a 17. század első harmadában születik majd meg, első lépésben – furcsa paradoxonként – az elmélet szintjén megszüntetve, illetve a végletekig (az uralkodóra és közvetlen környezetére) korlátozva az érvényes nyilvánosság körét.”⁵¹

Luigi Fassó reménytelennek tartotta a „fáradhatatlan, grafomán”⁵² Leti műveinek komplett felsorolását, ám azzal vigasztalta magát, hogy tulajdonképpen ez

---

⁴⁹BARCIA, (1981) 51-59.

⁵⁰BARCIA (1981) 52.

⁵¹BENE (1999) 07

⁵²FASSÒ (1924) 8.

nem olyan nagy probléma, mivel Leti műveinek nagy része belső és történelmi értékét tekintve egyenlő a nullával.⁵³ Megállapítása erősen vitatható, mivel az utóbbi évtizedek, évek éppen ezt az elmarasztaló hangnemet igyekeztek felülbírálni, s szerepét, műveinek jelentőségét igyekeztek újraértelmezni. Az eddig szinte csak paszkvillus irodalmi tevékenységét hangsúlyozó műveinek elemzése mellett, a szakirodalom kevés figyelmet szentelt az 1685-ben napvilágott látott *Ceremoniale historico e politico (Történelmi és politikai ceremónia)* című művének, mely tény disszertációnk témaválasztását is magyarázza.

Az Olaszországban kiadott irodalomtörténeti művekben kevés szó esett életművéről, megítélése, mint láttuk, ellentmondásos. Az 1845-ben megjelent *Dizionario biografico universale*⁵⁴ (*Egyetemes életrajzi Lexikon*) néhány személyes adat közlése után történésznek nevezte. Az 1933-as kiadású *Enciclopedia Italiana (Olasz Enciklopédia)* poligráf kalandornak tekintette, mint a 17. század tipikus jelenségét. Mellőzöttségét talán azzal is lehet magyarázni – vélik a szerzők –, hogy műveinek nagy része a katolikus egyház kritikájaként jelent meg, s ebből kifolyólag majdnem valamennyi Itálián kívül. Az *Enciklopédia* szerint Leti a kálvinista tanokban egyedül a régi, katolikus világ elleni fellépés lehetőségét látta.⁵⁵

Parenti rendkívül fontos munkája a 16-17. században Európa különböző országaiban szétszórta élő olasz szerzők könyveinek bibliográfiáját ismertette. Heroikus, hiánypótló mű ez, amit a szerző kollégái által írt gondolatok is bizonyítanak az előszóban. A 16-17. század során íródott és titokban terjesztett művek szerzői elsősorban itáliai írók voltak, akikről rendkívül kevés információnk van. Mindazonáltal az a tény, hogy egy nemzet írói tömegesen kénytelenek az anonimitásba menekülni, jelzi a szólásszabadság hiányát, vagy korlátozott jelenlétét.⁵⁶ A Parenti által feldolgozott művek kiadási évének kronológiai valamint a kiadó városok alfabetikus rendje segíti a kutató tájékozódását. Az elmúlt néhány évben tehát ismét az érdeklődés fókuszába került Leti. Neve és könyveinek címe számos alkalommal szerepel⁵⁷ Parenti művében, ami azt a tényt erősíti meg, hogy Leti személye és írói tevékenysége, hitelessége komoly vitákra ad okot, lehetőséget.

Az utóbbi időben, éppen paszkvillus műveinek nagy száma miatt került a

---

⁵³FASSÒ (1924) 9.

⁵⁴PASSIGLI (1844-45) 664.

⁵⁵TRECCANI (1933) XX. 976

⁵⁶BONGI (1897) WELLER (1864) 8

⁵⁷VÖ: PARENTI (1951) 32.

kutatók figyelmének központjába, hiszen az 17. századi itáliai írók közül Leti munkássága kiemelkedőnek tekinthető. Az erre irányuló kutatások pedig még nem kezelték megfelelően Leti tevékenységét, holott éppen ő lehetne ennek a korszaknak a kulcsa. A Danilo Romei által szerkesztett internetes adatbázis célja pontosan az, hogy a kutatók számára hozzáférhetőbbé tegyék e hatalmas életművet, valamint az, hogy komoly elemzések születhessenek róla.

A 17. században ő a legtermékenyebb itáliai szerző: az ő műveiből adtak el a legtöbbet, az ő műveit fordították le a legtöbb európai nyelvre, ő publikált a legtöbbet.⁵⁸ Negyven év leforgása alatt 80 mű köthető a nevéhez, még akkor is, ha néha, mint Parenti művében láttuk, nehéz pontosan meghatározni szerzőségét. „Ma azt mondanánk rá, hogy kommunikációs zseni volt.”⁵⁹ Itáliai és külföldi uralkodók „informátora” lett, de nem a szó negatív értelmében. Nem volt kém, akkor sem, ha rágalmozói, irigyei ezt sokszor a szemére vetették. Az őt megbízó köztársaságok, uralkodók egyszerűen Letire bízta „imázsuk” ápolását. Velence, a toszkánai nagyherceg, a savoyai herceg, maga Franciaország királya is megbízta benne, legalábbis e feladatot illetően. Leti Európa-szerte ismert volt, jóindulata aranyat ért, neki is és megbízójának is.

Az eddig felvázolt gondolati egységek keretén belül tehát a kozmopolita Leti személyét és elsősorban történeti-politikai szintézisét, az európai államokról alkotott véleményét igyekszem bemutatni, a Magyarországon alig ismert *Történelmi és politikai ceremónia* című művének – melyet minden ország követének szánt – elemzésén keresztül. Minthogy Gregorio Leti személyéről és munkásságáról magyar nyelven meglehetősen kevés információ áll rendelkezésünkre, ezért először az író életének legfontosabb állomásait mutatjuk be, valamint röviden áttekintjük műveit.

---

⁵⁸Vö: ROMEI (2006)

⁵⁹ROMEI (2006)

II. Gregorio Leti⁶⁰ élete és műveinek kronológiai áttekintése

Leti életútjának áttekintését publikációinak kronológiai felsorolásával lehet a legjobban érzékeltetni, mivel ezek szorosan kapcsolódnak ahhoz a környezethez, amelyben születtek, s melyek sikerei vagy éppen az általuk keltett botrány, a szerző életének alakulását alapvetően befolyásolták. Az író tollából származó életrajzi adatok is színesítik a róla kialakítható képet, amiket persze fenntartásokkal kell kezelni, hiszen számos esetben bebizonyosodott, hogy ezek nem mindig fedték a valóságot.⁶¹

Minden bizonnyal kiépítette a maga információs csatornáit, melyeken keresztül pontos és rendszeres hírekkel látták el őt is informátorai.⁶² Rómei gyanítja, hogy ezek az információk diplomáciai úton kerültek Letihez, mivel ő maga is politikai ügynökként tevékenykedett. A másik vonal, melyen a hírek hozzá eljutottak, természetesen a magánéletével állt szoros kapcsolatban. Antonio Magliabechivel – a korszak leghíresebb firenzei levéltárosával - való levelezése jól dokumentált. Nagyon valószínű, hogy a római udvar eseményeiről egy belső informátoron keresztül tájékozódott. Mindenesetre erről két művében is említést tett.⁶³ A piac igényeinek kielégítése volt Leti célja, annak ellenére, hogy a cenzúra igyekezett megakadályozni a szerző műveinek kinyomtatását és terjesztését. Az 1664-ben megjelent *Conclave (Konklávé)* című művében a következőket írta: „Amennyire nagy az olvasó kíváncsisága, olyan nagy nehézség az írás annak számára, aki egy konklávé eseményeit akarja elbeszélni. Nagyon nehéz megragadni ott az igazságot, ahol éppen annak elhallgatására tesznek erőfeszítéseket.”⁶⁴ A nagy érdeklődésre való tekintettel vállalta magára a „tudósító” szerepét és egymás után jelentette meg a római „színház”ról szóló beszámolóit. IX. Kelemen megválasztásáról tudósított,⁶⁵ majd X. Kelemen pápa beiktatásának körülményeit osztotta meg olvasóival.⁶⁶ Tudósításai

---

⁶⁰KRIVATSY (1982)

⁶¹Lásd a genfi események ismertetése.

⁶²Vö. LETI, *Vaticano*, I, c.

⁶³LETI, *Conclave*, (1664) 4-5. LETI, *Cardinalismo*, III, 6.

⁶⁴*Conclave* (1664) 3.

⁶⁵*Conclave fatto per la sede vacante d'Alessandro settimo nel quale fu creato pontefice il cardinale Giulio Rospigliosi pistoiense, detto Clemente IX*, [Ginevra, De Tournes, 1667].

⁶⁶*Conclave fatto per la sede vacante di Clemente nono nel quale fu creato pontefice il cardinal Emilio Altieri romano, detto Clemente X, diviso in sei discorsi curiosi*, [Ginevra, De Tournes, 1670]. *Conclave di Clemente X diviso in sei discorsi curiosi e politici per maggiore intelligenza del lettore*,

még VIII. Sándor és XII. Ince beiktatásának leírásával egészültek ki. Mindegyik külön kötetben kiadva.⁶⁷

De Európa kíváncsi közönsége többet akart ennél – állítja Romei. Objektív, korrekt, vallási és politikai hovatartozástól független híreket akartak az olvasók. Leti ezt az igényt is kielégítve jelentette meg műveit⁶⁸ úgy, hogy igyekezett mindig feltüntetni forrásait. Az 1665-ben megjelent *Dialoghi istorici (Történelmi párbeszéddek)* című művében így írt: „Nem tagadom, hogy ez a mű egy gyűjtemény, válogatás, melyet számtalan latin, francia, olasz, spanyol kötetből, saját tapasztalataimból, ismerőseimtől szereztem be.”⁶⁹ Sőt, a három évvel később, 1668-ban kiadásra kerülő *Il Cardinalismo della Santa Chiesa (Az Egyház Kardinalizmusa)* című művében, még tovább fokozta a nyilvánosság irányába tett elkötelezettségét. „Azt tanácsolom, hogy a protestánsok ne olvassanak mást, csak azt, amit a katolikusok megvetnek, a katolikusok ellenben azt olvassák, amit a protestánsok vetnek el.”⁷⁰

[Lucerna, eredi Bassi, 1672].

⁶⁷Conclave fatto per la sede vacante d’Innocentio XI nel quale fu creato pontefice il cardinale Pietro Ottobono venetiano, detto Alessandro VIII, Colonia, Martini, 1690; Conclave fatto per la sede vacante d’Alessandro VIII nel quale fu creato pontefice il cardinale Antonio Pignatelli napolitano, detto Innocentio XII, Colonia, Martini, 1692.

⁶⁸ROMEI, 2006 *Dialoghi istorici. Dialoghi politici* (1666), *la Dieta di vari autori* (1669), *l’Europa gelosa* (1672), *i Precipizii della sede apostolica*.

⁶⁹LETI, *Dialoghi Istorici*, i 8-9.

⁷⁰LETI, *Il Cardinalismo della Santa Chiesa*, 1668. Amsterdam, Daniel Elzevier 8.

II.1. Gregorio Leti genfi tartózkodása

E fejezetben Gregorio Leti életének legfontosabb állomásain történt események, és az ott kiadott művek ismertetésével igyekszem rekonstruálni karrierjét.

Leti 1630. május 29-én született Milánóban, és 1701. június 9-én halt meg Amszterdamban. Apja Gerolamo Leti, a toszkán nagyherceg kapitánya, anyja Isabella Lampugnano, aki fiát Cosenzába küldte a jezsuitákhoz tanulni.⁷¹ Nagybátyja, Agostino Leti,⁷² irányításával, aki akkoriban Acquapendentében volt püspök, folytatta tanulmányait. A rokon hiábavalóan kísérletezett az ifjú Leti papi pályára irányításával, az hamarosan – Fassò szerint⁷³ – 1657-ben elhagyta őt, és rövid római, velencei majd bolognai tartózkodás után Franciaországba ment, hogy ott szerencsét próbáljon, mint író, mert akkorra már néhány művét kinyomtatták.⁷⁴ Fiatalkori és későbbi műveiről maga Leti próbált átfogó képet nyújtani a *Cromwell élete* című, 1692-ben publikált mű előszavában, de ezek felsorolása sem teljes. Cameroni⁷⁵ kutatásait Fassò egészítette ki, aki Leti 1700-ban kiadott *Raguagli storici (Történelmi tudósítások)* című művének elemzése során gyűjtött adatokkal bővítette Leti kiadott műveinek listáját. Krivatsy is Leti, *Cromwell*⁷⁶ című művében található felsorolásra támaszkodik, amikor az író fiatalkori műveit említi.⁷⁷ Néhány epitalamosz⁷⁸ (nászének) született Leti tollából, melyek hollétéről semmilyen információ nincs, s melyekről Fassò azt állítja, hogy „nem áll szándékunkban ezek miatt akár egy könnycseppet is ejteni,”⁷⁹ színvonalukat tekintve annyira értéktelenek. Genfi tartózkodása alatt, a kálvinista tanok hatására elhagyta a katolikus hitet. Feleségül vette egy híres orvos lányát, Maria Guérint, és 1674-ben elnyerte a genfi

---

⁷¹FASSÒ (1924) 5., KRIVATSY (1982) 3. Fassò Gregorio Leti 1700-ban Amszterdamban kiadott leveleire hivatkozik. (*Lettere di G. Leti da lui ovvero a lui scritte.*)

⁷²Krivatsy megjegyzi (n.2.8.), hogy a nagybáty személyének azonosítása ellentmondásos: ”This uncle is called Augustin-Francis by Pierre Bayle, *A General Dictionary* (London, James Bettenham, 1734-41, v.7,13.) and Agostino Leti in the *Enciclopedia Italiana*. Gams’ *Series Episcoporum*, however, lists Nicolaus Leti as Bishop of Aquapendente from 1655-1674.” Fassò Agostino Letinek nevezi. FASSÒ (1924) 5.

⁷³FASSÒ (1924) 6.

⁷⁴1650-ben a *Parlatorio delle Monache* és a *Giusta Statara de Porporati* című művekről van szó. (KRIVATSY (1982) 4. FASSÒ (1924) 10,24,n.7)

⁷⁵CAMERONI (1893)

⁷⁶*Historia e Memorie Recondite Sopra alla Vita di Oliviere Cromvele*. Amsterdam, Pietro e Giovanni Blaeu, 1692.

⁷⁷(KRIVATSY (1982) n.3.8.

⁷⁸*Il letto fiorito, Il trasporto d’amore, La rocca assediata, Il vicino avvicinato, L’Horivolo sonoro.*

⁷⁹FASSÒ (1924) 9.

állampolgárságot.⁸⁰

1668-ban, illetve 1688-ban egy cím alatt jelent meg a *Il Puttanesimo romano (A római kurválkodás)*⁸¹ című kötet, ami tulajdonképpen két műből áll, s melynek satírikus hangvétele a római kúria elleni támadás megnyilvánulása.⁸²

1661 és 1672 között Genfben napvilágot látott művei kizárólag a katolikus egyház ellen íródtak, és csak egy műve, a *Vita di Sisto V (V. Sixtus élete)* vált híressé. Fassò könyvének első fejezetéhez írt függelékben sorolja fel ezt a mintegy 23 kötetet, rövid annotációkkal ellátva.⁸³ A *L'ambasciata del Gallo (A Gall követsége)* című mű Fassò szerint Leti szegényes fantáziájára vall,⁸⁴ Danilo Romei és Luca Battisti megítélése viszont eltér az előző kutató véleményétől. A digitalizált műhöz írt jegyzetükben⁸⁵ megállapították, hogy Leti ezzel a művével alapozta meg az európai hírnév felé vezető utat. Franciabarát, pápaellenes hangvételű, polemizáló mű, mely VII. Sándor és a fiatal XIV. Lajos között feszülő ellentét időszakában íródott. 1664. február 12-én, néhány nappal a dedikáció dátuma után került sor a két fél megegyezésére. A mű ennek a diplomáciai esetnek a körülményeit mutatta be. A *Roma piangente (A síró Róma)*⁸⁶ című könyvben Leti az egyház által üldözött írók sorsáról számolt be. A paszkvinistákat Leti azonosította a „novellistákkal,” az „újságírókkal,” különösképpen pedig a „titkos lapok íróival”.⁸⁷ A paszkvinisták és a „novellisták” egyik közös jellemzője az anonimitás, hiszen „a szerzők így megmenekülhettek a cenzúra szűrője alól”.⁸⁸ Ezek a rövid információkat tartalmazó újságok, vagy értesítők Európa különböző területein jelentek meg már a reneszánsz korában, és későbbi századokban is megőrizték jelentőségüket, úgy kéziratos, mint nyomtatott formában. „A nagyobb nyilvánosság elérése érdekében a kéziratos Neue Zeitungokat általában szerzőik anyanyelvén, a kialakulófélben lévő «nemzeti nyelveken» írták, amiről a médium eltérő elnevezései is tanúskodnak. Az összeállítás helyének, illetve a szerző anyanyelvének függvényében a német nyelvterületeken «*Neue Zeitungnak*»,

---

⁸⁰FASSÒ (1924) 6, KRIVATSY (1982) 4.

⁸¹A digitális adatbázis szerkesztője, Danilo Romei által konzultált példány adatai: BNCF: Palat.12.B.B.5.1.15. A kötet paraméterei: 131 x 74 mm; 130 pp.; reg.: A-E12, F6; egyforma papír. Bibliográfia: Barcia XVIII, Bufacchi, Krivatsy 161.tartalomjegyzék, 1.

⁸²Fassò megjegyzi, hogy Cameroni figyelmét elkerülte egy Albertazzi által írt cikk (*Parvenze e sembianze*, Bologna, Zanichelli 1892), melyben Leti satírikus hangvételű írásairól ad átfogó képet. In: FASSÒ (1924) 11. n.10.

⁸³Ld. 1. sz. függelék. FASSÒ (1924) 26-32.

⁸⁴FASSÒ (1924) 26.

⁸⁵ROMEI (2005)

⁸⁶FASSÒ (1924) 28. (Romei hivatkozásai még:Barcia X, Krivatsy 181.)

⁸⁷ROMEI (2005)

⁸⁸BARBARICS (2004) 1257.

Itáliában és a spanyol nyelvterületen «*avvisinak*», Németalföldön és Franciaországban pedig «*gazettenek*» hívták.”⁸⁹

A *Dialoghi Historici (Történelmi párbeszéddek)* című⁹⁰ 1665-ben publikált mű Fassò véleménye szerint azért nem Leti neve alatt szerepel, hogy minél több katolikus olvasót is megnyerjen. E művét a később megjelenő *Az Italia regnante (Az uralkodó Itália)* című mű elődjének tekinthetjük. Fiatalkori művei sorából a *Vita di Donna Olimpia Maldachini che governò la Chiesa (Donna Olimpia Maldachini élete, aki az Egyházat kormányozta)*⁹¹ című művet emelhetjük ki még, mivel annak címtettjei – ahogy az a dedikációból kiderül – azon hölgyek, akik szívesen olvasnak.⁹²

Romei meglátása szerint a genfi időszakban publikált művek „egyértelműen a botrányos jelzővel illethetők, mert kifejezetten azzal a céllal íródtak, hogy az olvasóközönség pletykaéhségét kielégítsék”.⁹³ Fassò szerint, a semmilyen esztétikai értékkel nem rendelkező, 1666-ban napvilágot látott *L'amore di Carlo Gonzaga e della Contessa Margarita della Rovere (Carlo Gonzaga és Margarita della Rovere grófné szerelme)* című mű történelmi hitelessége viszont megkérdőjelezhetetlen.⁹⁴ A *La doppia impiccata (A kettős akasztott)*⁹⁵ című pamfletet, mely erősen antiklerikális hangnemben íródott, Fassò Letinek tulajdonította, míg Franco Barcia⁹⁶ anoním írója és hamis tipográfiai mutatók miatt kérdéssé tette ezt. Danilo Romei⁹⁷ külön felhívja a figyelmet a szövegben előforduló nápolyi dialektális elemekre, melyek elemzése további kutatásokat igényel, valamint arra, hogy a mű nem szerepel sem Nicéron sem Argelati sem Paquot által összeállított felsorolásban, valamint elveti azt a véleményt is, miszerint ez a mű esetleg Ferrante Pallavicino tollából származna.

Az *Il Nipotismo di Roma (A római nepotizmus)*⁹⁸ című mű azért emelkedik ki a többi közül, mivel többször újranyomtatták és angol, német, olasz valamint francia fordításai is hamarosan napvilágot láttak,⁹⁹ s ami egy különleges trilógiát alkot az *Il*

---

⁸⁹ BARBARICS (2004) 1258.

⁹⁰ *Dialoghi Historici o vero Compendio storico dell'Italia e dello stato presente de' Principi e Repubbliche Italiani*, dell'ACCADEMICO INCOGNITO, Ginevra, per Pietro Chouët, 1665.

⁹¹ *Vita di Donna Olimpia Maldachini che governò la Chiesa durante il papato di Innocenzo X* scritta dall'Abate GUALDI, Ragusa, appresso Giulio Giuli, 1666.

⁹² “Alle signore donne che leggono l'opera”. A mű második kiadásához fűzött előszóban olvasható. Ragusa [Genve], Giulio Giuli, 1667.

⁹³ ROMEI (2005) 86.

⁹⁴ FASSÒ (1924) 28.

⁹⁵ ORBITELLO, CESARE CESARI (1667)

⁹⁶ BARCIA (1981) 143.

⁹⁷ ROMEI (2005)

⁹⁸ LETI (1667)

⁹⁹ ROMEI még Barcia XIV, Krivatsy 141, Willems 1384. hivatkozik.

Puttanesimo (A kurválkodás) és az *Il Cardinalismo di Santa Chiesa* (Az Egyház kardinalizmusa) című művekkel. Maga Leti a mű bevezetőjében megígérte, hogy hamarosan megjelentet egy, szintén a „köz dolgaival” foglalkozó írást, melynek címe az *Il Cardinalismo* (A kardinalizmus), s amit „elsőszülöttként” emlegetett.

A három kötet egységét mi sem fejezi ki jobban, minthogy ezeket „testi és szellemi testvéreknek” tekinti. Mivel mindhárom írás kendőzetlenül az egyház keretein belül tapasztalt visszaéléseket hozta nyilvánosságra, Leti felhívta az olvasó figyelmét arra, hogy könyveit csak titokban olvassák, mert az inkvizíció szigorúan tiltja és bünteti azok tanulmányozását.¹⁰⁰ A *Puttanesimo* (A kurválkodás) egyértelműen a gúnyirat műfajának jegyeit hordozza magán, míg a másik kettő Leti sajátos, ám korrektnek tekinthető történelmi-politikai beállítottságát tükrözik¹⁰¹. Leti művei közül ez az egyetlen, melyet 2004-ben újra kiadtak, s amelynek stilisztikai és nyelvészeti (fonetikai, morfológiai) vizsgálata után megállapítható, hogy a szerző európai sikerének egyik kulcsa a nyelvválasztásban rejlik¹⁰².

Meg kellett felelni a kiadók, a könyvpiac, az olvasók igényének. Ehhez pedig egy olyan nyelvre volt szüksége, melyet saját maga úgy definiált, hogy „lingua o stile «comune»,”¹⁰³ szemben az Itáliában domináns akadémiai nyelvvel. Európában az olvasók nagy része értette az olasz nyelvet, legalábbis annak egyszerűbb változatát, különösen azért, mert a hivatalos, diplomáciai nyelv még mindig a latin volt. Az egyszerűbb stílust vette védelmébe Leti, mikor azt írta: „azt akarom, hogy tudd, engem a jószándék vezérel, (...) az egyszerű stílusban írva, sokak számára ír az ember. (...)”¹⁰⁴

A *Conclavi dei Pontefici Romani* (A római pápák konklávéjai)¹⁰⁵ című, 1668-ban nyomtatott mű Leti olyan írásai közé tartozik – ez egy, a szerzőhöz került itáliai eredetű kézirat alapján készült kompiláció –, melyről Fassò is elismerően nyilatkozik, mondván, hogy „néhány modern történész hiteles forrásként tartja azt számon”.¹⁰⁶ Gregorio Leti fiatalkori írásából Luigi Fassò két művet tart említésre méltónak: az *Il Sindicato di Alessandro VII con il suo viaggio nell’altro mondo* (A VII. Sándor szindikátusa és az ő túlvilági utazása) és a *Vita di Sisto V Pontefice*

---

¹⁰⁰ROMEI (2005)

¹⁰¹ROMEI (2005)

¹⁰²BUFACCHI (2004)

¹⁰³ROMEI (2005)

¹⁰⁴LETI (1668) *Cardinalismo*, I, 10.

¹⁰⁵LETI (1668) *Conclavi dei Pontefici Romani*, s.1.

¹⁰⁶FASSÒ (1924) 30.

Romano (V. Sixtus római pápa élete) című könyveket. Röviden közli mindkettő tartalmát, megállapítja, hogy az elsőt semmiképpen sem lehet művészi alkotásnak tekinteni, akkor sem, ha néhányan előtte ezt a művet indokolatlanul túlbecsülték.¹⁰⁷ Az utóbbi mű elsöprő sikerét kénytelen volt megállapítani, felsorolván az összes kiadást, valamint idézi a pápa életrajzírójának véleményét.¹⁰⁸ A mű népszerűsége a 18. században is töretlen volt, bár természetesen nem hiányoztak az elmarasztaló kritikák sem. 1755-ben egy Casimiro Tempesti nevezetű egyházi személy *V. Sixtusról* írt művében Letit elmarasztalta vakmerősége, rosszindulata, perverz természete miatt, melyeket arra használt, hogy nevetségessé tegyen fontos egyházi személyeket. Ő az első, aki e mű alapján Leti stílusát Boccaccióéhoz hasonlította, s ezt a megállapítását Fassò is osztotta.¹⁰⁹ Ami a könyv forrását, illetve hitelességét illeti, Ranke¹¹⁰ szerint egy római [*Conclave nel quale fu creato il Cardinale Montalto che fu Sisto V (Konklávé, amely során Montalto kardinálist, V. Sixtus néven pápává választották)* című] kézirat alapján dolgozott Leti. Fassò egy, a Koppenhágai Királyi Levéltárban őrzött kiadatlan levélre hivatkozva¹¹¹ megerősítette azt a tényt, miszerint Leti, megbízható, a későbbi V. Sixtushoz közelálló személytől szerezte be a könyvben később közzétett információkat.

A 12 év leforgása alatt publikált 23 mű igazán elismerésre méltó teljesítmény. Ezt a termékeny időszakot Fassò azzal magyarázta, hogy az író valószínűleg anyagi problémákkal küzdött és pénzre volt szüksége, mivel a nyelvtanári tevékenység nem biztosította megfelelően az immár négy gyermekes Leti megélhetését. A genfi évek¹¹² alatt elsősorban magántanárként dolgozott. A *Historia Ginevrina (Genfi történelem)* című művében Leti büszkén emlékezett azokra a tanítványaira, akiket az ott töltött időszakban oktatott.¹¹³ Ám a tanítás idővel háttérbe szorult, mivel egyre több műve jelent meg, s az ezek publikálásából befolyó összeg jóval nagyobb jövedelmet biztosított számára, mint az oktatás. Az 1661-ben napvilágott látott *La strage de' riformati innocenti (Az ártatlan reformátusok lemészárlása)* és az 1662-es kiadású *i Discorsi accademici (Akadémiai beszédek)* című művek, Leti protestánsok mellett szóló megnyilvánulásai voltak. Romei szerint Leti ezekkel a művekkel fizette

¹⁰⁷ Albertazzi, Marchesi in: FASSÒ (1924) 13.

¹⁰⁸ FASSÒ (1924) 16-17.n.17.

¹⁰⁹ FASSÒ (1924) 18.

¹¹⁰ FASSÒ (1924) 25 n.18. hivatkozik Ranke, *Die Römischen Papste*, 1889,III, 52. című művére.

¹¹¹ FASSÒ (1924) 25 n.19.

¹¹² Ennek az időszaknak rekonstruálásához Fassò a Genfi Állami Levéltár szakemberének (Paul E. Martin) kutatásaira is támaszkodott.

¹¹³ FASSÒ (1924) 25.n.22-23.Pl. egy bizonyos Solms, aki később Anglia nagykövete lett Torinóban.

meg Genfben való tartózkodásának az árát.¹¹⁴

Az 1671-ben publikált munka címe sokatmondó: *Segreti di stato. Li segreti di stato de i prencipi dell'Europa, rivelati da varii confessori politici, per lo beneficio comune di tutti quelli che maneggiano affari publici e per la sodisfazione de' più curiosi.* (Államtitkok. Európa uralkodóinak titkai, melyeket különböző politikai gyóntatók fedtek fel, mindazok javára, akik a közügyeket intézik és a legkíváncsibbak meglegedésére). Egy ilyen cím választása mindenképpen provokatívnak tekinthető. Az olvasók érdeklődésének felkeltése volt minden bizonnyal az író szándéka, mely egyben az eladott magas példányszámot is biztosította. Mindenképpen a könyvpiac meghódítása volt Leti célja.

A Genfi Állami Levéltárban őrzött jegyzőkönyvek¹¹⁵ alapján Fassò minden kétséget kizárva rekonstruálta az eseményeket, melyek Leti genfi állampolgárrá avatását kísérték. Az 1674. november 25-i jegyzőkönyvből kiderül, hogy Leti kérte az állampolgárságot – ellentétben a saját híresztelésével, miszerint érdemei elismeréséért a Genfi Köztársaság ajánlotta fel neki azt –, mely az adófizetés alóli felmentéssel járt, de cserébe 1500 forint értékben könyvet és más fegyverbeni szolgáltatásokat kellett nyújtania. A 70-es évek rekonstruálásához elengedhetetlenül szükséges az a tényfeltáró munka, mely Franco Barcia nevéhez fűződik.¹¹⁶

A Torinói Állami Levéltárban fellelt 51 db 1675 és 1683 között keletkezett¹¹⁷ Gregorio Leti által írt levelet ismertette, azok tartalmát elemezte, természetesen keletkezésük indítékait, céljait kutatva. Leti 29 levelet írt az államtitkárnak, 19-et Savoyai-Nemours Maria Giovanna Battista régensasszonynak, 3 pedig II. Viktor Amadeus hercegnek szólt.

Rendkívül fontos időszakot ölelnek fel ezek a levelek, mivel Leti életének legzaklatottabb periódusában keletkeztek: Genf városából való elmenekülésének, Párizsban való megállapodási kísérletének, Londonba költözésének, majd távozásának évei voltak ezek. Az említett levelek különlegessége abban áll, hogy ezek nem szerepeltek a Leti által szerkesztett és később nyomtatásra került kötetekben.¹¹⁸ Pontosan ezért járulnak hozzá Leti személyiségének megértéséhez és

---

¹¹⁴ROMEI (2006)

¹¹⁵FASSÒ (1924) 22-23.n.24.

¹¹⁶BARCIA (1987)

¹¹⁷BARCIA (1987) 8. n.4.

¹¹⁸Két művet ismerünk, melyek Gregorio Leti levelezését tartalmazza: *Recueil de quelques lettres*, (Amsterdam,1697) és a *Lettere sopra differenti materie*, Amsterdam, 1700, 2 voll., BARCIA (1987) 10.j.6.

életének alaposabb megismerését teszik lehetővé. „Azok nem optimizmusról árulkodnak, hanem az élet komplexitásának tudatáról, a sötétségből kikerülni vágyásról tanúskodnak, sok levél azt a lelki erőt bizonyítja, mellyel a nehéz pillanatokban rendelkezett és bátor választásokat tudott hozni, gyakran tetten érhető bennük a mély keserűség és a polémikus hangvétel.”¹¹⁹ Mindenesetre az a klisé, miszerint az író a „toll kalandora” amellyel a kritika jó ideje Leti személyét illeti – igaz –, állította Barcia.¹²⁰

1679 júliusában Leti kénytelen volt titokban elhagyni Genf városát. Erről a kevésbé dicsőséges eseményről ő is beszámolt az 1686-ban napvilágott látott *Historia Ginevrina (Genfi történelem)* című művében, ám a levéltári kutatások az eset más értelmezését adták. Franco Barcia a kihallgatások jegyzőkönyveit vizsgálva, az író körül kialakult helyzetet árnyaltabban mutatta be. Leti elbeszélése szerint a botrány, ami miatt kellemetlenségei támadtak a genfi kormánnyal, a *La vita di Filippo II. (II. Fülöp élete)* című mű megjelenése miatt tört ki. Éppen úton volt Amszterdam felé, hogy onnan Londonba utazzon, mikor felesége és kiadója levélben kérte visszatérését a városba, ahol a spanyol követ, Alfonso Casati gróf, a könyvben megjelentek miatt a genfi kormánynál panaszt tett. Leti azonnal hazatért és tisztázta magát, ám az eset ellenségeit további lépésekre ösztönözte. A Lelkipásztorok Testületében (Compagnia dei Pastori) egy bizonyos Benedetto Calandrini nevezetű lelkész azt sérelmezte, hogyan írhatott Leti dicsőően a „római egyházzól és magáról a pápáról”, s igazi hadjáratot indított személye és könyvei ellen két társával, Francesco Turretinivel és Fabrizio Burlamacchival együtt. Az eljárás során, az egymást követő meghallgatások dokumentációjából kiderül,¹²¹ hogy a Lelkipásztorok Testülete az író más műveit is megvizsgálta és azokat elmarasztalóan ítélte meg. Ezek a *Vita di Sisto V. (V. Sixtus)*, valamint a *Livello politico (Politikai színt)* című könyvek. Ez utóbbit a Protestáns Svájciak Gyűlése is feljelentette a genfi Huszonötök Tanácsánál, ahol Leti a kihallgatás során azzal védekezett, hogy ennek a műnek ő nem szerzője, csak a kiadó kérésére átnézte és kijavította a nyomtatásra kerülő szöveget. Mindazonáltal a pénzbüntetés, mellyel Letit az eljárás végén sújtották, további kihallgatásokkal egészült ki. Leti egyre kilátástalanabb helyzetbe került, és 1679. július 7-én elhagyta a várost. Sokatmondó tényre hívja fel Barcia

---

¹¹⁹BARCIA (1987) 12.

¹²⁰BARCIA (1987) 12.

¹²¹BARCIA (1987) 55-63. n. 3-24.

figyelmünket, mikor megállapítj, hogy maga az író, az ellene zajló eljárásról sem San Tommaso márkit, sem Magliabechit¹²² nem tájékoztatta, akikkel egyébként renkívül szoros kapcsolatot ápol, és gyakori levélváltás útján minden fontosabb eseményről informálta őket. Ami pedig általában véve az írók meghurcoltatását illeti, Leti az 1667-ban publikált *Dialoghi Politici (Politikai párbeszéddek)*¹²³ című művében a következőket vallotta: „Az írók az üldöztetésükkel csak jól járnak, keveset veszítenek. Ha a Barberinik nem üldözték volna halálra Ferrante Pallavicinót, betiltott művei nem lettek volna 86-szor, magas példányszámban napjainkig újrainyomatva.”¹²⁴ Tehát Leti különös viselkedésére maga az író gondolatai szolgáltak magyarázatul. Ám arról a dologról, hogy pártfogói előtt miért hallgatott sokáig – csak októberben tájékoztatta a márkit és Magliabechit –, a kevésbé dicsőséges genfi időszakról szóló dokumentumok vallanak. Barcia összevetette Leti San Tommaso márkinak (aki a Toszkánai nagyherceg államtitkára volt) és Magliabechinek írt leveleinek tartalmát a Lelkipásztorok Testületének kihallgatási jegyzőkönyvében álló vádpontokkal, és jelentős eltéréseket talált. Lássuk, mit írt Leti San Marco márkinak az 1679. október 16-án Gex-ben kelt levelében: „Ellenségeim továbbra is bosszúhadjáratot folytatnak ellenem, s perbe fogtak.”¹²⁵ Itt felsorolja azt a 13 vádpontot, melyben bűnösnek találták. Az 1679. október 12-én Magliabechinek küldött levelében¹²⁶ szintén rosszakaróinak, irigyeinek személye ellen irányuló üldözéséről beszélt, ám itt a vádpontok felsorolásakor kihagyta az elsőt és a hetediket. Mivel Leti életének meghatározó eseményéről volt szó – mely a továbbiakban is jelentősen befolyásolta írói karrierjét, szavahihetőségét, fogadtatását más udvarokban –, érdemes Barcia kutatásai alapján összevetni azokat a vádpontokat, melyekről maga Leti is megemlékezett, azokkal, amelyek a kihallgatási jegyzőkönyvben találhatóak.

Leti tehát 13 vádpontot¹²⁷ ismertetett:

1. A *Livello politico (Politikai szint)* című művében a római udvarnak tanácsot ad, hogyan gyengítsék a protestáns kantonokat.

---

¹²²Antonio Magliabechit (1633-1714) III. Cosimo de' Medici nevezte ki a Biblioteca Palatina könyvtárosává. Rendkívül művelt, jártas volt a görög, a latin és a héber nyelvekben. Az Inkvizíció eretnokséggel vádolta, mivel magángyűjteményében számos olyan művet tartott, melyet veszélyesnek nyilvánítottak.

¹²³BARCIA (1987) IX, KRIVATSY (1982) 44.

¹²⁴ROMEI-BATTISTI (2005)

¹²⁵BARCIA (1987) 67.

¹²⁶BARCIA (1987) 68.n.35.

¹²⁷BARCIA (1987) 67.

2. 1678-ban tett svájci utazása során a protestáns kantonok és a katolikusok közötti közvetítés során a katolikusok érdekeit tartotta szem előtt.
3. Az *Itinerario della corte di Roma (Római udvar itineráriuma)* és a *Vita di Filippo II (II. Fülöp élete)* című műveiben kijelentette, hogy a pápát a „Santissimo” (legszentebb) cím illeti, és azokat a protestánsokat, akik ezt nem ismerték el, alávalóknak nevezte.
4. A *Livello politico (Politikai szint)*, a *Vita di Sisto V (V. Sixtus)* és az *Itinerario della corte di Roma (Római udvar itineráriuma)* című könyveiben a pápát Krisztus valódi helytartójának, az egyház fejének és minden keresztény közös atyjának nevezi.
5. Az *Itinerario... (Itinerárium)* című művében a Johanna nőpápáról szóló történetet az eretnekek ördögi kitalálásának nevezi.
6. Meggyőzött egy bizonyos firenzei illetőségű nyomdászt, Francesco Livit, hogy, hagyja el Genfét, mivel az az inkvizíció ellen szóló könyvön dolgozott, megfenyegette, hogy feljelenti a nagyhercegnél, és adott neki 3 scudot az útra,
7. A *Vita di Filippo II (II. Fülöp élete)* című művében megállapítja, hogy Kálvin egy olyan vallásnak az alapítója volt, amelyet politikai okok miatt a franciák szellemisége szerint formált.
8. Meggyőzött egy bizonyos Galt, hogy ne nyomtasson ki egy művet a jezsuiták ellen.
9. Az összes művében a protestánsokat eretnekeknek nevezte, és mindig a katolikusok számára kedvezett.
10. A *Filippo II (II. Fülöp élete)* című művében Ausztriai Rudolf császár szentségimádását nagy jámborságnak nevezte és azt tartotta erről a gesztusról, hogy az uralkodóház nagysága innen eredeztethető.
11. Az *Vita di Sisto V (V. Sixtus élete)* című művében azt állítja, hogy a pápaválasztás során a Szentlélek is közreműködik.
12. A katolikus egyházat elhagyni kívánó papokat lebeszélte ezen szándékukról, és meggyőzte őket, hogy térjenek vissza konventjeikbe.
13. Levelezésben állt katolikus apátokkal, kardinálisokkal és más egyházi személyekkel.

Barcia a felsorolt vádpontok igazságtartalmát vizsgálva¹²⁸ megállapítja:

---

¹²⁸ Francesco Livi Magliabechihez intézett levele alátámasztja Leti állítását. BARCIA (1987) 68-69.n.35-37.

„Mind az igazságnak megfelelő állítások. Azok is, amelyek művei tartalmára vonatkoznak és azok is, melyek más tényekre utalnak.”¹²⁹ A Genfi Állami Levéltárban őrzött, az író perére vonatkozó iratokból kiderült, hogy a Leti által felsorolt vádpontok pontatlanok, hiányosak voltak.

Az 1909-ben született, Genf történetét ismertető mű¹³⁰ természetesen Leti személyének is szentelt néhány oldalt, s a periratok vizsgálata itt is szerepelt. Barcia és Fassò egyaránt hivatkoztak ezekre a dokumentumokra,¹³¹ melyek elemzése az események objektív megközelítését teszik lehetővé. A kihallgatási jegyzőkönyvek sokkal részletesebben írták le Leti bűneit, melyek legnagyobb része a kálvini tanok meggyalázását jelentették, illetve a katolikus egyház felé tett gesztusértékű megállapításokat tartalmaztak. A Leti előadásában szereplő vádpontokat összevetvén a jegyzőkönyvekben¹³² foglaltakkal, Fassò arra a következtetésre jutott, hogy a szerzőnek mindenképpen alapos oka volt elhallgatni bizonyos tételeket. Ennek oka az, hogy Letit egyedül az érdekelte, „hogy minél több olvasót szerezzen magának mindkét táborban, elsősorban a katolikusok között”.¹³³ Például a jegyzőkönyv 13. pontjában¹³⁴ foglaltak szerint Leti általában a vallásról kétértelműen nyilatkozott, a 14. vádpont¹³⁵ alapján pedig a Szentírás egyes részeit gyalázta a *Vita di Filippo* és az *Itinerario* című műveiben. Az a vádpont,¹³⁶ amelyről szintén hallgatott Leti, machiavellista nézetek terjesztésével állt összefüggésben. Arra buzdította a római udvart, hogy Machiavelli politikai elveit alkalmazzák a protestáns kantonokkal szemben. Az egyik legsúlyosabb vádpont, amelyről Leti szintén hallgatott a pártfogóinak írt beszámolókból, azok az írói, történészi hitelességére vonatkozó elmarasztaló megállapítások: „történészként súlyos tévedéseket követ el, meggyalázza azokat a szabályokat, melyeket egy történésznek az írás közben be kellene tartani, Leti művei egészen messze állnak attól, hogy azokat alaposnak lehessen nevezni.”¹³⁷ Ezen megállapítások mellett, azt a tényt sem szabad figyelmen

---

¹²⁹BARCIA (1987) 68.

¹³⁰J. A. Gautier, *Histoire de Genève*, Genève, 1909. VIII.vol. FASSÒ (1924) 115.n.1.

¹³¹„Procédure criminelle contre Gregorio Leti natif de Milan, au sujet de l'impression de quelques livres”, AEG. P.C. 2me série n. 2779., „*Memoire des commissaires...*” AEG. PH. 3668. in: BARCIA (1987) 70.

¹³² FASSÒ (1924) 70-97.

¹³³„per avere cioè lettori numerosi nei due campi e soprattutto nel campo cattolico.” In: FASSÒ (1924) 101.

¹³⁴„*Memoire des commissaires...*” AEG. PH. 3668.p.11. BARCIA (1987) 72.n.44.

¹³⁵„*Memoire des commissaires...*” AEG. PH. 3668.p.12. BARCIA (1987) 72.n.45.

¹³⁶„*Memoire des commissaires...*” AEG. PH. 3668.p.13. BARCIA (1987) 72.n.47.

¹³⁷BARCIA (1987) 73.

kívül hagyni, amit Barcia állított, miszerint: „Leti a katolikus világ felé tekintett, arra az uralkodóra, akit mindig csodált, arra a nemzetre, ahová már akkor készült, amikor elhagyta Itáliát: Franciaországba. Immár (...) sikeres író, továbbá Párizsban és az udvarban a protestánsok közéletben való jelenléte megengedett.”¹³⁸ Ezért Romei nem zárta ki, hogy Genfből való távozása két dologgal függött össze szorosán. Egyrészt római információs csatornái elapadtak, másrészt a történelmi és politikai témájú írások immár nagyobb érdeklődésre számíhattak az európai olvasók között.

---

¹³⁸BARCIA (1987) 97.

II. 2. Franciaország, Anglia, Hollandia

1679. augusztus 31-én már Dijonból írt levelet San Tommaso márkinak, hogy értesítse őt arról, miszerint, ezentúl XIV. Lajos udvarában fog tartózkodni. Magliabechihez írt levelében pedig Colbert és az udvar szívélyes viselkedéséről számolt be. XIV. Lajos, La Chaize atya révén megpróbálta Letit visszatéríteni a katolikus hitre. Mindhiába. Ám itt is született egy mű: *A La fama gelosa della Fortuna 1680 (A szerencse féltékeny híre)*, mely XIV. Lajost dicséri, de II. Viktor Amadeusnak dedikálta, így tisztelegvén a Savoyai ház uralkodója előtt. Minden bizonnyal Leti távozása Párizsból annak volt betudható, hogy nem volt hajlandó visszatérni a katolikus hitre, s így „politikai” értéke csökkent a francia udvarban. A várva várt, biztos egzisztenciát nyújtó udvari történeti állás reménye foszlott ezzel szét.

Az író 1680. október 13-án hagyta el Párizst.¹³⁹ 1680 és 1683 között Londonban élt. Luigi Fassò¹⁴⁰ Leti angliai tartózkodását és onnan való távozását az író által Magliabechinek küldött 10 levél alapján elemezte. Fassò a rendelkezésére álló források, elsősorban az említett levelek alapján rekonstruálta azt a politikai, társadalmi helyzetet, melyben Leti igyekezett pártfogókra, támogatókra lelni. Kezdetben a hivatalnokok, a diplomaták Leti kegyeiért versengtek. 1681 márciusában az udvar Oxfordba települt a parlament összeülése alkalmával, ekkor Leti a Királyi Akadémia tagjai közé választották. Az angliai politikai helyzet bonyolultsága nem kedvezett éppen Leti írói tevékenységének. York hercege kénytelen volt elhagyni Angliát, ellenségei, a whigek, a parlamentben nyíltan azt kérték, hogy zárják ki őt az örökösödésből. Ez a belpolitikai válság teljesen megosztotta Anglia politikai elitjét: a whigek tehát a kizárás támogatói voltak, a toryk viszont a királyok isteni jogalapjára hivatkozva elvetették ezt a lépést.

Gregorio Leti angliai tartózkodása egybeesett ezzel a belpolitikai konfliktusokkal terhelt időszakkal. Mint ismeretes, II.Károly (1630-1685) még 1673-ban aláírta a Test Act-et, mellyel kizárta a katolikusokat az összes állami hivatalból. Ugyanabban az évben a leendő (VII) II.Jakab pedig feleségül vette a katolikus, modenai hercegnőt, Máriát. Minden bizonnyal az Angliában tapasztalt élmények is

---

¹³⁹FASSÒ (1924) 164.

¹⁴⁰FASSÒ (1924) 164-213.

bekerültek későbbi műveibe, különösen a dolgozat által vizsgált *Történelmi és politikai ceremónia* című értekezésben olvashatunk részletesen a királyok isteni jogalapját hirdető eszmékről, elméletről. Nagyon valószínű, hogy Leti tudott arról az eseményről, amikor 1681-ben a cambridge-i egyetem II. Károlyhoz a következő gondolatokat intézte. „Mi mindazonáltal hinni fogjuk és fenntartjuk azt, hogy királyaink nem a néptől nyerik titulussukat, hanem Istentől, hogy csakis Neki felelősek, hogy nem az alattvalókra tartozik az alkotás és megrovás, hanem az ő dolguk az, hogy tisztelettel engedelmeskedjenek szuverénjüknek, akit az öröklés alapvető joga tesz azzá, s melyet sem törvény sem vétség vagy megfosztás meg nem változtathat, vagy meg nem kisebbíthet.”¹⁴¹

1679-ig Angliában törvény írta elő, hogy maximum 20 nyomda működhetett a királyság területén, következésképpen nehéz anyagi körülmények között éltek azok, akik a könyvpiacon tevékenykedtek. Leti Angliában egy honfitársában talált pártfogóra, bizonyos Bernardo Guasconi személyében,¹⁴² akinek III. Cosimo de Medici például azt köszönhette, hogy követeit II. Károly angliai udvarában királyi tisztelet övezte. Itáliai pártfogóinak írt leveleiben tiszteletéről, alázatáról biztosította őket, hiszen rendkívül nagy szüksége volt a savoyai uralkodók anyagi támogatására. Leti azonnal megkezdte „áldásos” tevékenységét. A savoyai küldött (inviato) londoni tevékenységéről írt feljegyzéseit küldte Itáliába. 1681. augusztus 19-én kelt levelében¹⁴³ hosszasan ostromozta a nagyon fiatal (25 éves) Pertengo gróf életvitelét. A Savoyai-ház és a Mediciék között feszülő, elsősorban ceremóniális ellentét az angol királyi udvarban is tettenérhető volt, ami miatt Leti igen kényelmetlen helyzetbe került, hiszen mindkét udvar iránt elkötelezett volt. Egészen pontosan: mindkét helyről anyagi támogatásra számított, a londoni eseményekről való tudósítás ellenében. 1682. január 6-án kelt Magliabechihez írt levelében¹⁴⁴ már arról számolt be, hogy II. Károly megbízásából elkezdte a *Teatro britannico (Az angol színház)* című művet írni. Ahhoz képest, hogy éppen csak néhány hónapja érkezett Angliába és alig ismerte a nyelvet, ismét fejtet kell hajtánunk Leti gyorsasága és rugalmassága előtt. Mindenesetre a könyv 1683-ban megjelent. 1683. január 27-én pedig el kellett hagynia az országot, mivel a könyv a katolikusok elleni kirohanása és néhány nemes emberre vonatkozó indiszkrécija miatt nemkívánatossá tette jelenlétét Angliában.

---

¹⁴¹KISS-RADÓ-SASHALMI (2006) 36.

¹⁴²FASSÒ (1924) 183.

¹⁴³BARCIA (1987) 115.n.12.

¹⁴⁴FASSÒ (1924) 187.

Van Beuningen, Amszterdam polgármestere, aki korábban Londonban különleges követ volt, a Franciaországban vallásuk miatt üldözötteknek állampolgárságot adott és hivatásuk szabad gyakorlását tette lehetővé.

1683. június 4-én Leti már Amszterdamban kelt levelében¹⁴⁵ San Tommaso márkit arról tájékoztatta, hogy egy új könyvön dolgozik, melynek címe, *Történelmi és politikai ceremónia*.

Természetesen a Savoyai-ház iránt érzett jóindulatáról és alázatáról biztosította ismét a márkit, rajta keresztül az uralkodót. Ígéretet tett arra, hogy új könyvében mindenképpen elkötelezetten nyilatkozik a torinói udvarról. Ám kapcsolata a savoyai udvarral végérvényesen megszakadt a „Pertengo ügy” miatt. Firenzébe, Magliabechinek sem küldött több olyan levelet, amelyben a torinói udvarról írt volna. Mindazonáltal a londoni események olyan mély nyomot hagytak Letiben, hogy a *Történelmi és politikai ceremónia* című könyve hatodik kötetének egyik teljes fejezetét Pertengo követségének leírására szánta. Itt a követek által legtöbbször elkövetett hibákat sorolta fel, mintegy bosszút állva azon, aki megvonta tőle az anyagi támogatást. Az 1685. október 16-án datált jegyzőkönyvben Amszterdam polgármestere átmenetileg a város történetírójának fogadták fel, évi 400 forint fizetésért.¹⁴⁶ A jegyzőkönyv szerint azonban más tevékenységet is el kellett Letinek látnia, nevezetesen előírták, hogy hetente kétszer saját házában kellett tanítványainak különböző, történelmi, politikai tárgyú, illetve nyelvi órákat adnia. Minden bizonnyal munkáját lelkiismeretesen végezte el, mert 1685. november 27-én megkapta az állampolgárságot, sőt 1689-ben – miután lejárt a három év próbaidő – történetírói megbízását meghosszabbították és fizetését is felemelték. Számos könyvet publikált még. Ezekből az írásokból ismerhetjük meg igazán Leti személyiségét: állandó késztetést érzett, hogy megismerje, kitapasztalja a diplomáciai testületek híreit, hogy az udvarok legmélyebb titkait kiismerje, hogy összegyűjtse és terjessze a legmagasabb körökben forgó személyekről szóló pletykákat. 1688-ban jelentette meg a *Ritratti storici e politici della casa di Sassonia (Szászország politikai és történelmi arcképei)* című művét, amely megint nem egy igazi történetírói munka, hanem inkább az udvar leírását tartalmazta. Minden bizonnyal III. János György, a könyv hőse nem maradt hálátlan. Ennek

---

¹⁴⁵BARCIA, (1987) 141.n.81.

¹⁴⁶FASSÓ (1924) 219.

bizonyítéka, hogy 1689-ben újabb művek születtek, amelyekben Leti a *Historia dell'Impero Romano in Germania (Német-római Császárság története)*-t beszélte el. 1689-ben jelent meg a *Monarchia universale del re Luigi XIV (XIV. Lajos univerzális monarchiája)* című mű. 1691-es a *Teatro gallico (Gall színház)*. 1692-ben jelentek meg a *Vite di Cromwell (Cromwell élete)* és a *Vite di Elisabetta (Erzsébet élete)* című, Fassò által meglehetősen negatívan megítélt művek. 1693-ban egy 15 énekből álló hősi eposzt írt III. Orániai Vilmos tiszteletére. Az immár korosodó Leti fáradhatatlannak bizonyult az írás területén, valószínűsíthető, hogy maguk a könyvkiadók és árusok is további munkára bátorították. 1698-ban jelent meg az *I Ragguagli storici e politici (Történelmi és politikai tudósítások)* című kompiláció, majd 1699-ben a *La Vita del duca di Ossuna (Ossuna herceg élete)*, 1700-ban pedig a *La Vita di Carlo V (V. Károly élete)* című művek. Végül, ugyanabban az évben, életműve lezárásaként nyomtatásba adta két kötetben saját leveleit *Lettere miste (Válogatott levelek)* cím alatt.

Mint láttuk, Gregorio Leti mozgalmas, időnként botrányoktól sem mentes élete, évszázadokon keresztül tartó, elhúzódó vitákat kiváltó írásai nem könnyítik meg az utókor kutatóinak döntését arra nézve, hogy valóban objektív képet kaphassunk életművéről. A dolgozat elején megfogalmazott hipotézis szerint Gregorio Leti történészi elhivatottsággal írta műveit, hisz önmagát is annak tartotta, és csak az utókor akarta ettől az elnevezéstől megfosztani. Ahhoz, hogy ez a felvetés bizonyosságot nyerjen a továbbiakban, szükségesnek tartottuk áttekinteni életét, műveinek ismertetését. Mint láttuk, Leti műveinek jelentős része foglalkozik Európa különböző államformáival, azok mechanizmusának ismertetésével. Világosan látszik az író céltudatossága. Nem kizárólag egy szűk társadalmi rétegnek írt, hanem határozottan szélesebb olvasótáborhoz szólt. Azért, hogy olvasottságát biztosítsa, mai szóhasználattal élve, marketingfogásokkal élt. Ezek között az európai olvasóközönség 17. században erősen átalakult szokásai, elvárásai határozták meg a Leti által választott irányt. A dolgozat további fejezetei azt igyekeznek bebizonyítani, hogy mindemellett mégis a történészi szemlélet, a rendszerben való gondolkodásmód, az elképesztő méretű tudásanyag közlése jellemzi legjobban Gregorio Letit. Ahhoz, hogy a történészi hitelesség kérdését az ő esetében el tudjuk dönteni, a következő fejezetben foglaltak segítenek. Gregorio Leti nem tett mást, mint tanulmányozta a történelmet, Európa államainak történetét, gyakorlati politikai célzattal.

III. A történelmi hitelesség – Gregorio Leti hitelessége

1680-ra datálható az a beszélgetés, melyet Leti nyomtatásra került levelei is rögzítenek.¹⁴⁷ A fiktív dialógus a szerző és egy képzeletbeli francia királylány közt zajlott. Ez utóbbi kérdésére, mely a könyv igazságtartalmát firtatta, Leti a következőket válaszolta:

„ Királyi Hercegnő! Az, ami hamis, ám jól előadott, sokkal tetszetősebb annál, mint ami igaz, ám rosszul megalkotott.”¹⁴⁸

Ebből a diskurzból tökéletesen kiderül, hogy az író alaposan ismerte a 17. századi olvasók ízlését, az akkori könyvpiac elvárásait. A tetszetős, szórakoztató stílusban írt könyvek eladhatók, van rájuk kereslet. Azaz a fent idézett mondat semmiképpen nem tekinthető úgy, mint Leti véleménye a történelmi hitelességgel kapcsolatban. Ugyanakkor Leti nemcsak a stílust, hanem az igazságot is fontosnak tartotta, hiszen saját hitelességét a könyveihez mellékelte jegyzetekkel, illetve az általa használt források feltüntetésével igyekezett bizonyítani. Mindenesetre az objektivitás kérdése, az olvasókhöz való viszony, valamint az értelmiségi réteget új kihívások elé állító nyomtatás elterjedése Leti gondolkodásának, munkásságának is központi kérdésévé váltak. Ezek a problémák minden korszakban felvetették az értelmiségi réteg, azon belül is a történészek felelősségének kérdését.

A történész hitelességének dilemmája évszázadokon keresztül komoly viták tárgyát képezte, s az erről folytatott diskurzus napjainkig tart. Természetesen nem lehet feladatunk, hogy ezt a problémakört lépésről lépésre feltárjuk, mindazonáltal Leti személyéről, munkáinak hitelességéről folyó vita indokoltá teszi, hogy dolgozatunkban röviden érintsük ennek a diskurzusnak néhány kardinális pontját. Leti tisztán látta a 17. századi média által kínált lehetőségeket és veszélyeket. Ebből a szempontból vizsgálva, helyzete párhuzamba állítható a 20-21. századi történészekével, hiszen az „informatika forradalma” ma legalább olyan dilemmák elé állítja a társadalomtudósokat, mint a 17. században a nyomdaipar elsöprő győzelme Letit és kortársait.

Jacques Le Goff, egy vele készült interjúban¹⁴⁹ a történelem, a történészek és

---

¹⁴⁷FASSÒ (1924) 25. n.20.

¹⁴⁸FASSÒ (1924) 25. n.20.

¹⁴⁹1993-ban került az olvasóközönség számára olaszul is elérhetővé az *Interjú a történelemről* című könyv.

a különböző kutatási módszerek aktuális problémájáról értekezett. Le Goff is, mint sokan mások, igyekezett választ adni azokra a kihívásokra, melyeket századunk állított a társadalomtudósok elé. A történettudomány posztmodern kihívásaival foglalkozó szakirodalom¹⁵⁰ számos kérdést hasonlóan tett fel, mint ahogy a Le Goffal folytatott párbeszédéből is kitűnik. A média által uralt világban milyen lehetőségei vannak egy történésznek arra, hogy megismertesse és elfogadtassa közönségével az általa művelt tudomány értékeit? Természetesen, maga a közönség fogalma is pontosításra szorul Le Goff szerint. Szélesebb rétegek számára szól-e a történész műve, vagy megmarad a szakembereknek, hozzáértőknek publikáló tudósoknak? A politika világa mennyiben tartja hasznosnak, vagy hasznosíthatónak a történést, illetve a társadalom mennyiben veszi komolyan azt a kutatómunkát, melyet a történész végez? Milyen kapcsolat fűzi a történést más társadalomkutatókhoz, a rivalizálást felválthatja-e az együttműködés az interdiszciplinaritás nevében? Ilyen és hasonló kérdések merültek fel, melyekre tulajdonképpen – mivel rendkívül összetett a probléma – nagyon nehéz konkrét választ adni, hiszen történész-generációk tették fel maguknak ugyanezeket a kérdéseket és próbáltak valamilyen objektív megoldást találni. Ma már ennek a problémakörnek is kiterjedt szakirodalma van.

Ha a közelmúlt történéseinek dilemmáit vizsgáljuk, nagyon érdekes ellentmondásra hívta fel figyelmünket Jacques Le Goff. Megállapította, hogy míg korunkban a történész nem kulcsfigura, addig a történelem soha nem látott sikerrel van jelen mindennapjainkban, gondolhatunk itt a történelmi tárgyú regények, filmek sokaságára, melyek széles rétegek számára „kommunikálják” a történelmet. Le Goff szerint a mai kutató nem zárkozhat el teljesen a média világától, a közönségtől, az olvasóktól. Hiszen ha olyan művekre gondolunk, mint Umberto Eco¹⁵¹ *A rózsá neve* című regénye, amelyben tulajdonképpen történelmi problémák, komoly filozófiai, teológiai kérdések körül zajlanak az események – tehát az olvasó kénytelen közvetett módon megismerni ezeket, még akkor is, ha soha nem hallott a ferences renden belül folyó konfliktusokról –, el kell ismernünk, hogy a régmúlt, a történelem iránt rendkívül nagy az érdeklődés. Az ismeretterjesztés ilyen formája Le Goff gondolatmenetében¹⁵² nem az egyetlen, kizárólag követendő út, de egy lehetőség,

---

¹⁵⁰WHITE (1997), GYÁNI (2000), WHITE (2001) /1. 134-165.

¹⁵¹ECO (1988)

¹⁵²LE GOFF (1982)

amellyel a történész élhet, annak érdekében, hogy gondolatait így is közlétegye.

Kosáry Domokos elfogadhatónak, sőt követendőnek tekinti a Marc Bloch által is vallott összehasonlító módszert, miszerint „szomszédos és kortárs társadalmakat állítunk egymással párhuzamba, amelyek szüntelen befolyásolják egymást, amelyeknek fejlődésére, éppen közelségük és egyidejűségük folytán, ugyanazok az okok hatnak, és amelyek, legalábbis részben, közös forrásból erednek.”¹⁵³ Természetesen abban, hogy az összehasonlítást milyen elemekre építjük, a történész szubjektivitása is közrejátszik, holott a hangsúly értelemszerűen az objektivitáson van. Talán a pozitivista szemléletmódnak is ez lehet az egyik magyarázata: száraz tényeket, statisztikai adatokat felsorolni, mennyire objektívebb, mint ezeket megmagyarázni, vagy szubjektíven „megítélni”, következtetéseket levonni és nem utolsósorban ellenállni annak a kísértésnek, hogy a történész jövőbe látó jóslatokat tegyen?

Ez a megoldáskereső attitűd jellemzi Georges Duby és Guy Lardreau beszélgetését is, melynek tárgya szintén a történelem.¹⁵⁴ A bevezetőben olvashatjuk ismét azokat az alapvető kérdéseket, melyeket már az előzőekben is idéztem, más történészeket említvén. A dialógus, mely egy filozófus és egy történész között zajlik, újra felkelti az olvasó érdeklődését a történész és a történelem aktuális problémái iránt. Amikor elfogadjuk Le Goff azon állítását, mely szerint a történész tulajdonképpen a 19. században válik el az irodalmártól – egészen addig írás közben arra is törekedett, hogy esztétikai követelményeknek is eleget tegyen –, akkor azt is el kell ismernünk, hogy a történelmi eseményeket rögzítő értelmiségi egyszerre két diszciplína területén mozgott. Nyilvánvaló tehát, hogy ez a magatartásforma a korábbi időszakok írástudóit erősebben jellemezte.

Lardreau a *Párbeszéd a történelemről*¹⁵⁵ című kötet bevezetőjében így fogalmaz: „A pozitivista történelemtudományra való törekvés készíteti arra, hogy történetírását «kivonja» a történelem hatása alól. Ez pedig csak úgy valósulhat meg, ha a történész feladata leszűkül az eseményeket közlő alany szerepére (...)»¹⁵⁶

A történész objektivitásának, erkölcsösségének problematikája visszatérő gondolat számos kutató életművében. A filozófus Lardreau megállapítja: „Még ha valójában nem teszek is mást, minthogy megálmodom a múltat (amelyben saját

---

¹⁵³KOSÁRY (1987) 383.

¹⁵⁴DUBY-LARDREAU (1993)

¹⁵⁵DUBY-LARDREAU (1993)

¹⁵⁶DUBY-LARDREAU (1993) 13.

vágyam és korunk vágya munkál), úgy kell tennem, mintha személyemtől és szándékomtól függetlenül fedeznék fel valamit, ami ellenáll a birtokbavétel kísérletének. Túlságosan nyilvánvaló, hogy ezt csak a megismerés erkölcsi igényének kényszerétől hajtva és a valóság megismerésének feltevéséből kiindulva tehetem. E kettő teszi lehetővé, hogy a történelmi ismereteket szabályozzam, megakadályozza, hogy szigorú normáival (amelyek kizárólagosan minősítik) visszaéljek – s e feltételek így arra készítetik a megismerésre vállalkozót, hogy magára vegye a tudás jármát, a nyomok kutatásával járó nyakvasat. Ha létezik egyáltalán történettudomány, nem lehet szabad. Talán nem egyéb, mint egyfajta politikai történet, de nem lehet propaganda. Talán irodalmi műfaj, de nem válhat irodalomná.”¹⁵⁷

Tekintettel arra a tényre, hogy Gregorio Letivel szemben – ahogy azt a dokumentumok is bizonyítják –, felmerült az a vád, miszerint historikusként inkorrekt módon viselkedett, valótlan dolgokat állítva, mindenképpen tisztázni kell esetében a megbízhatóság problémáját, hiszen hitelessége vagy hiteltelensége alapvetően meghatározta és a jövőben is meg fogja határozni a róla és műveiről kialakult képet.

Leti mindent megtett annak érdekében, hogy a számára és munkájához fontos információkat beszerezze. Erről műveiben számtalanszor tett tanúbizonytságot. Hivatkozik például a *Gazzetta d’Holanda* 1662. június elsején,¹⁵⁸ vagy a *Gazzetta di Genoa* 1667. október 9-én¹⁵⁹ megjelent számára. Velence történetének leírása során széljegyzetben olvasható a következő hivatkozás: „lásd Bembo, Giustiniani, Morosi, Sansovino, Paruta és mások műveit.”¹⁶⁰

A *Történelmi és politikai ceremónia* című művében minden bizonnyal a szerző céltudatosságának bizonyítéka az a fejezet, amelyben, mint látni fogjuk, részletesen felsorolta azokat a személyeket, akiknek munkáira is támaszkodott. Továbbá a könyv lapjainak széljegyzetei is azt a képet erősítik meg az olvasóban, hogy a szerző sokszor fordult az ismert, jeles elődök gondolataihoz. A szuverenitás különböző típusainak ismertetéséhez tartozó bevezetőben számos esetben találjuk a széljegyzetben Abraam Vicquefort [sic!] nevét is.

---

¹⁵⁷DUBY-LARDREAU (1993) 17.

¹⁵⁸LETI (1685) VI. 353.

¹⁵⁹LETI (1685) VI. 354.

¹⁶⁰LETI (1685) VI. 371.

A dolgozat további fejezetei arra is igyekeznek útmutatót adni, hogy Gregorio Letit az időnként pejoratív értelemben használt *poligráf*, *grafomán* jelzőktől hogyan „tehermentesítsük”, s minden kétséget kizáróan, történésznek is nevezhessük, hiszen ő önmagát történészként definiálta.

Ahhoz, hogy Gregorio Leti személyét, motivációit, társadalmi státusából eredő dilemmáit, és nem utolsósorban műveit megértsük, szükséges vázlatosan áttekinteni annak a közegnek a historiográfiáját, amelyhez tartozott, és amelyből később önként kilépett.

IV. Az itáliai értelmiség, mint társadalmi réteg historiográfiája

Gregorio Leti független írói tevékenysége ugyan sok ellentmondást hordott magában, ám ennek ellenére le kell szögeznünk, hogy mindig tudatosan vállalta az olvasóihoz fűződő szoros viszonyt, szemben egy adott politikai hatalom szolgálatával. Választását anyagi szempontok is befolyásolhatták, hiszen pontos információi voltak arról, hogy a hatalom sáncain belül élő értelmiségi réteg tudása mennyit ért. Amikor mérleget vont, akkor már a társadalmi, politikai és nem utolsósorban a könyvpiaci helyzet úgy alakult, hogy függetlensége nagyobb anyagi biztonságot jelentett számára, mint az egyértelmű elkötelezettség. Mindazonáltal nagy „árat” fizetett ezért a függetlenségért, mivel az olvasók szimpátiájáért és vásárlókedvéért állandóan harcot kellett vívnia és állandóan úton kellett lennie. Hiszen láttuk, hogy hol Franciaország, hol Anglia, hol Hollandia kínálta fel azt a lehetőséget, ahol az olyan író, mint Leti megtalálhatta számítását. Nem kapott folyamatosan „megrendeléseket” egy konkrét politikai hatalomtól, nem volt sem igazi udvari ember, vagy udvari tisztviselő, sem igazi udvaronc.

IV.1. Az udvari kultúra és az udvari élet mítosza

Az udvari kultúra, melynek aktív részesei, formálói az udvari emberek, az udvari tisztviselők, Európa számos országában elterjedt intézményrendszeren alapult. Nem így Itália területén, ahol az eltérő politikai, társadalmi, gazdasági viszonyok miatt a tisztviselők, hivatalnokok is különböző feladatokkal szembesültek. Remo Ceserani és Lidia De Federicis irodalomtörténete,¹⁶¹ mielőtt a tematikus rendbe szedett műveket elemezné, átfogó képet adott a klerikus és laikus értelmiség társadalmi helyzetéről, karrierjéről, lehetőségéről, melyek gyakran teljesen eltérő környezetben jöttek létre. A szerzőpáros értékes megfigyelései között szerepelt az a tény, mely szerint a vizsgált időszak (16.–17. század) íróinak életpályáját az adott különbözőségek ellenére, számos közös vonás jellemezte. Követendőnek lehet tartani azt az

---

¹⁶¹CESERANI- DE FEDERICIS (1995)

álláspontot, miszerint az elemzett karrierok – jóllehet rendkívül változatos élethelyzetekkel bővelkednek –, bizonyos pontokon hasonlóságokat mutattak. Az egyik ilyen közös jellemző a mobilitásuk. Igaz, hogy az a szembeállítás is megállja a helyét, hogy az udvari értelmiségi és a kommunák által foglalkoztatott tisztviselők természetesen más-más értékrendet, politikai álláspontot képviseltek és más volt az anyagi, erkölcsi megbecsülésük. Mégis a mobilitásuk az, ami legfőképpen összekötötte őket. Az állandóan változó politikai térképen éppen ezért a többség alkalmazkodott az új környezethez, ki könnyebben, ki nehezebben, de igyekezett tudását, tapasztalatát konvertálni.

Műveltségük, nyelvtudásuk – itt nemcsak a latinra kell gondolni, az alapkövetelmény volt – tette őket alkalmassá számos feladat ellátására, még a legkényesebbre, a diplomáciai küldetések teljesítésére is. Míg Machiavelli követei jelentéseit tulajdonképpen anyanyelvén írta, írhatta – bár az általánosan használt hivatalos nyelv a latin volt –, addig „az 1600-as évek derekától mindinkább előtérbe került a francia, olyannyira, hogy az 1700-as évek közepére már szinte kizárólagossá vált. Ezt használták a követek többnyire még a belső érintkezésben, tehát hazaküldött jelentéseikben is. Ezek majdnem mindig rejtjelesek voltak, ha netán avatatlan kézbe kerülnek, ne tudják elolvasni. Annak, aki a kulcsot nem ismerte, megfejtésük gyakorlatilag lehetetlen volt. Annyira, hogy ha a követ elvesztette a rejtjelkulcsot, maga sem tudta megfejteni a hazáról jövő utasításokat; emiatt mentették fel például az 1670-es években azonnali hatállyal az egyik francia követet.”¹⁶²

Más szempontok alapján is lehet vizsgálni az itáliai értelmiség tevékenységét, karrierjét. Figyelembe kell vennünk azt az egyáltalán nem elhanyagolható körülményt, hogy laikus vagy klerikus értelmiségi emberrel állunk-e szemben. Az a tisztviselő – író, politikus, gondolkodó –, aki függetlenségét igyekezett megőrizni, rendkívül nagy áldozatokat hozott, időnként kockáztatta saját, illetve családja megélhetését. Nem véletlen, hogy Larivaille, *La vita quotidiana in Italia ai tempi di Machiavelli (A hétköznapi élet Itáliában Macchiavelli korában)*¹⁶³ című könyvében „egy kancellár tündökléséről és bukásáról” beszélt, amikor mint tipikus példát, Niccolò Machiavellit állította elemzése központjába. Azt vizsgálta a szerző, miként válik tulajdonképpen munkanélkülivé a kegyvesztett, korábban rendkívül sikeres Machiavelli. Larivaille, az értelmiség egzisztenciális problémáinak szentelt

---

¹⁶²BENDA (1979)

¹⁶³LARIVAILLE (1984)

fejezetben arra a következtetésre jutott, hogy az udvari tisztviselő, legyen az költő, mint Ludovico Ariosto a ferrarai udvarban, vagy író, mint Machiavelli, nem tudott megélni a saját hivatásából. A valakihez való tartozás sok esetben a teljes intellektuális kiszolgáltatottságot is jelentette. A függetlenség, a gondolkodás szabadsága, mint eszmény, gyakran csak a biztos megélhetést nyújtó, állandó jövedelmet biztosító birtokkal rendelkező gondolkodóknak volt elérhető. Larivaille szerint Itáliában a Velencei Köztársaság volt az egyetlen terület, ahol viszonylag szabadon lehetett – természetesen figyelembe véve a velencei állam politikai irányvonalát –, írói tevékenységet folytatni. Tehát 1530 körül, Velence egyfajta menedéket jelentett mindazok számára, akik a fejedelmek, vagy éppen az egyház intellektuális korlátozásaitól kívántak eltávolodni. Pietro Aretino, aki talán a kor legszemérmertlenebb írója is, Velencében élte legtermékenyebb periódusát.

J. Lucas-Dubreton, *La vita quotidiana a Firenze ai tempi dei Medici (A hétköznapi élet Firenzében a Mediciek idején)* című könyvében¹⁶⁴, az értelmiség helyzetének elemzésére szánt fejezetben, kiemeli a tanítás laikus voltát. A mesterek vagy lektorok vándorló életet éltek, épületről épületre, teremről teremre jártak, igazán ritkán fordult elő, hogy sikerült egy helyen megállapodniuk. Nem elhanyagolható az a tény, hogy az oktatók nem az egyháztól, hanem az „önkormányzattól” kapták szerény fizetésüket. A vagabond életforma, a mobilitás ismét előkerült, mint közös jellemző. Firenze, a humanista költők, gondolkodók földi paradicsoma volt, akik az antik kultúra legjelentősebb alakjainak „rehabilitálásán” fáradoztak, nem kevés sikerrel. Természetesen a Mediciek visszatérésével új helyzet jött létre, a mecénás számos esetben meghatározó, iránymutató tevékenysége kijelölte az udvarában élő, tőle anyagilag is függő értelmiségi munkálkodását. Jacques Heers, *La vita quotidiana nella Roma pontificia ai tempi dei Borgia e dei Medici (A hétköznapi élet a pápai Rómában a Borgiák és Mediciek korában)*¹⁶⁵ című könyvében rendkívül alaposan mutatja be a pápai udvarban szorgalmasan dolgozó hivatalnokok munkáját, a hierarchiát, melyben mindenkinek jól behatárolt feladata volt, s melyből kimozdulni komoly kapcsolatrendszerrel és tehetséggel volt lehetséges. Jacob Burckhardt művének¹⁶⁶ első kötetében található IV. fejezet, a társas érintkezés felsőbb formájáról szól. Burckhardt, jellegzetesen „könnyed” stílusában a

---

¹⁶⁴DUBRETON (1985)

¹⁶⁵HEERS (1988)

¹⁶⁶BURCKHARDT (1896)

szalonok idealizált társaságáról a következőket írta. „Ami szellemi téren a legkimagaslóbb, bizonyára akkor is az ilyen szalonok közrehatása és rájuk való tekintet nélkül állott elő, azonban tévednénk, ha becsüket a költészet és művészet fejlődésére nagyon is kevésre becsülnők, mert ha egyebet nem, azt segítettek megteremteni, a mi akkoriban egyetlen országban sem volt meg: a productiók [sic] egyforma megítélését és az irántuk való érdeklődést. Azonfelül a társas érintkezés módja már, mint ilyen szükséges virágzása azon bizonyos műveltségnek és existenciának [sic], a mely akkor olasz volt és azóta európaivá lett.”¹⁶⁷

A zenészek, művészek, tudósok társadalmi státusának elemzését nyújtotta Peter Burke műve,¹⁶⁸ Ő is fontosnak tartotta megállapítani az értelmiség mobilitásának tényét, kitért arra is, hogy a könyvnyomtatás feltalálása és annak tömegméretű elterjedése alapjaiban rengette meg az eddig átlátható alapokon működő könyvterjesztés rendszerét. Régi szakmák kerültek válságba, de új foglalkozások is születtek. Az értelmiség egy része kapcsolatai, tehetsége révén könnyen alkalmazkodott az új helyzethez, mások kiszolgáltatottsága tovább nőtt. „A tizenhatodik században a nyomdászok és könyvkiadók egyre gyakrabban kértek fel írókat arra, hogy szerkesszenek, fordítsanak, sőt írjanak könyveket. Ezzel az irodalompártolás új formája alakult ki, ami a tizenhatodik század közepe táján Velencében a *poligrafo*, a hivatásos író megjelenését eredményezte. A hivatásosak csoportjának leghíresebbike Pietro Aretino volt, aki még magánleveleit is áruképesé tudta tenni.”¹⁶⁹ Burke értelemszerűen – mivel nem csak ez a téma kutatásainak tárgya –, röviden érintette ennek a rétegnek munkálkodását. Niccoló Machiavelli életpályáját tekinthetjük kiindulópontnak, mivel személyében rendkívül jól megfogható – tevékenysége sokrétegűségénél fogva – a *poligrafo* megjelenése előtti tipikus értelmiségi életforma. Míg a 15. század közepén az itáliai értelmiség vezető alakjai egy állam vagy egy fejedelem szolgálatában álltak, addig a 16. század végére az írástudók nagy része, éppen kiszolgáltatottságukat ellensúlyozandó, az általuk kecsegtetőbb körülményeket nyújtó „munkaadók” felé fordultak. Kockáztatva ezáltal minden fontos szempontot, mely történetírói hitelességüket is gyakran megkérdőjelezte.

---

¹⁶⁷BURCKHARDT (1896) I.139.

¹⁶⁸BURKE (1994)

¹⁶⁹BURKE (1994) 83.

A legfontosabb kérdés Carlo Dionisotti¹⁷⁰ szerint, ahhoz, hogy a 16. századi értelmiség társadalmi helyzetét meghatározzuk, szükséges, hogy tisztán lássuk anyagi helyzetüket. Statisztikai és szociológiai elemzésének eredményét röviden a következőképpen foglalhatjuk össze: a 16. század első felének társadalmi és politikai történései a válság jeleit hordozták magukon (az egyház, az egyházi rendek, az itáliai városállamok válsága), következésképpen az értelmiség társadalmi státusa is módosult. A Dionisotti által kiválasztott kb. 100 értelmiségi közül 50 laikus, akiknek megélhetését a család vagyona (földbirtok vagy szakma) biztosította, kb. 20 érseki vagy püspöki rang és birtok tulajdonosa, és kb. 12-re tehető azok száma, akik valamilyen egyházi rendhez tartoztak, és teljesen vagy részben függőségi viszonyban álltak. Ami területi elhelyezkedésüket illeti, az 50 laikus negyede firenzei, harmada pedig Toszkána területén található.

Amikor a kancellária és a politikai élet összefüggéseit vizsgáljuk,¹⁷¹ megállapítható, hogy az új tisztviselő réteg tagjait, hivatalnokait olyan családokból választották ki, amelyeknek nem volt jelentős gazdasági és politikai hatalmuk. *Önkéntes szolgaság és politikai elnyomás* a címe annak a fejezetnek, ahol a hatalom és a kultúra képviselőinek ambivalens kapcsolatát vizsgálták az irodalomtörténészek.¹⁷² Kijelenthetjük, elsősorban Aeneas Silvius Piccolomini leírására támaszkodván, minthogy az udvarban a kultúra nem számított kiemelkedően támogatott területnek.

Gregorio Leti megítélésében tehát sokat segít az, ha elsősorban az itáliai értelmiség társadalmi helyzetét megismerjük. Letit az utókor gyakran a kései Aretinóként¹⁷³ emlegette. Valóban nem véletlen a két személyiség és a két író tevékenysége közti párhuzam. Aretinót az első valódi poligráfnak tekinti a szakirodalom, Letire már a kortársak is gyanakodva tekintettek, hiszen „csak” egy *poligrafot* láttak benne. További, elmélyültebb kutatást igényelne Gregorio Leti és Pietro Aretino életpályájának összehasonlítása és elemzése, ami azonban jelen dolgozat kereteit mindenképpen túllépné.

---

¹⁷⁰DIONISOTTI (1971) 104.

¹⁷¹FUBINI (1972) 378-378.

¹⁷²*Letteratura italiana*. Vol.1. Einaudi, Torino, Asor Rosa, 241-245.

¹⁷³BENE (1999) 269, ROMEI (2005)

Hogyan is jutott el Leti oda, hogy a *Történelmi és politikai ceremónia* című művében az „ideális” követ személyét, tevékenységét, felkészültségét leírja? Ehhez feltétlenül meg kell vizsgálni, azt az elsősorban Itáliában kialakuló ideálkereső attitűdöt, melyből az író minden bizonnyal sokat merített.

IV. 2. Az ideális (ideale), a tökéletes (perfetto), a példaértékű (esemplare) keresése a 16-17. század politikai, intellektuális diskurzusaiban

Sokatmondó Castiglione 1528-ban megjelent, az *Udvari ember* című könyvének dedikációja is, melyet De Silva püspöknek¹⁷⁴ címzett, ahol, többek között arra hívja fel a figyelmet, hogy „sokan foglalkoztak a tökéletes köztársaság gondolatával, sokan a tökéletes király vagy szónok alakjával. Ő ebben a könyvben a tökéletes udvaroncot kívánja ábrázolni.”¹⁷⁵

Az ideális (ideale), a tökéletes (perfetto), a példaértékű (esemplare) keresése a 16-17. század politikai, intellektuális diskurzusainak, vitáinak, irodalmi műveinek állandó témája. Természetesen nemcsak az Itáliai - félsziget értelmiségi rétegének kiemelkedő alakjai járultak hozzá ehhez a társadalmi élet számos területét érintő problematikának az elemzéséhez, hanem megállapítható, hogy az európai államok jelentős részében ez a fajta attitűd tetten érhető. A politikai diskurzusok esetében az állam, az államigazgatásban részt vevő elemek, a különböző rendszerek bemutatása és értékelése foglalja el a központi helyet. Benedictus Spinoza például az arisztokratikus államforma kifejtésénél eljutott az alkotmányeszmé gondolatának csírájához. Természetesen ő a németalföldi viszonyokból indult ki, ám gondolatai összességében mintát szolgáltathattak bármilyen államnak.

Gregorio Leti *Történelmi és politikai ceremónia (Cerimoniale Historico e politico)* című rendkívül terjedelmes művének elemzése mindenképpen többirányú megközelítést igényel. Annak ellenére, hogy a szerző és értekezésének jelentősége túllépi az itáliai államok határát, előzményeit mégis egy olyan hagyomány keretein belül kell keresni, mely elsősorban az itáliai politikai diskurzusokat jellemzi.

Az ideális államforma, az ideális fejedelem (uralkodó), az ideális titkár, az ideális udvar-udvaronc körülírása az itáliai értelmiség legkülönbözőbb státuszú tagjait foglalkoztatta. Sőt az ideális város (!) iránti igény is megfogalmazódott, kezdetben elméleti síkon. Majd megvalósítására is készültek. Gondoljunk itt Enea Silvio Piccolomini azon szándékára, hogy szülővárosából, Pienzából létrehozza

---

¹⁷⁴Don Michele De Silva, Viseu püspöke, portugál nemes, akivel Castiglione Rómában találkozott, X. Leó pápa udvarában.

¹⁷⁵CASTIGLIONE (1955) 78-79.

elsősorban urbanisztikai szempontokat figyelembe véve a tökéletes várost. II. Pius bízta meg Bernardo Rossellinit, hogy Corsignano kicsiny városnegyedét alakítsa át a születő reneszánsz városépítészeti előírásai szerint, így megvalósítva a jövő ideális városát: Pienzát. A városka főtere modell lett, mintául szolgált Michelangelónak a Capitóliumon épített teréhez, illetve Bernininek a Szent Péter-bazilika előtt létesített, oszlopsorokkal övezett teréhez. Ennek oka, hogy „az intézmények alakíthatóságának tudata meghatározó hatással volt az ideális városállamról szóló korabeli irodalomra. Alberti vagy Filarete építészeti értekezései társadalmi és építészeti utópiákat vetítenek elének.”¹⁷⁶ Bernardo Rossellini Leon Battista Alberti követőjeként Vitruvius elméleteit magáévá téve alkotta meg az ideális várost.¹⁷⁷ Tekintettel arra, hogy Itáliában régióról régióra változott az államforma, azok intézményei, az ott „szolgálatot teljesítő” hivatalnokok társadalmi státusa, megbecsülése is más volt. Mindazonáltal az „emberekben szokatlanul erősen tudatosodott, hogy a politikai rendszer «governo, reggimento» nem Isten adta, hanem ember alkotta valami, és mint ilyen, megváltoztatható.”¹⁷⁸

Jelen dolgozat keretei nem alkalmasak arra, hogy minden korabeli művet, mely az eszményi-tökéletes megfogalmazásával foglalkozik, felsoroljon és elemezzon. Ám Gregorio Leti művének bemutatásához és elemzéséhez, melynek központjában a „tökéletes követ” ábrázolása áll, mindenképpen szükséges, legalábbis vázlatosan, áttekinteni ezt a korábbiakban említett itáliai hagyományt.

Az itáliai értelmiség legjelentősebb személyiségeinek a tökéletesbe, az ideálisba, a példaértékűbe vetett hite 1494-ben megtört, mikor VIII. Károly átvonult Itálián. „Az események megkérdőjelezték a hagyományos bölcsességet, az ember tökéletesíthetőségének eszméjét és az értelem helyét a politikában, tehát azokat az értékeket, amelyekben a tizenötödik század humanistái hittek.”¹⁷⁹ Az itáliai városállamok, fejedelemségek elsősorban katonai gyengesége egyértelművé vált. Velencét elkerülte a katasztrófa, és amikor Girolamo Savonarola az itáliai városok kormányzási rendszereiről értekezett, természetesen Velence, mint követendő példa merült fel: „Azt hiszem, nem a velencei kormányforma a legjobb, de róluk vegyetek példát, úgy, hogy ne vegyék át a nem megfelelő dolgokat, amelyekre nektek nincs

---

¹⁷⁶BURKE (1994) 197.

¹⁷⁷Vö: ZANELLI (1855) 133.

¹⁷⁸BURKE (1994) 197.

¹⁷⁹BURKE (1994) 251.

szükségetek, mint például a dózse tisztségét.”¹⁸⁰ XIII. prédikációjában hosszasan ostromozta a firenzei társadalom különböző rétegeit, azok erkölcsi romlását, ám a kritika építő jellegű javaslatokkal fejeződik be.

Ami Velence volt a köztársasági eszmény szempontjából, az volt Urbinó a monarchikus kormányzat tekintetében. Az Urbinói Hercegség¹⁸¹ a monarchia tökéletes, ideális, követendő példaképévé nőtte ki magát.

Az Urbinói Hercegség – udvartartásával, udvari életével, etikai kódexével, kiemelkedő személyiségeivel – már a kortársak számára is eszményi alakot öltött. Abban az általános politikai-katonai válságban, mely a 16. század elejét jellemezte Itáliában, Urbinó igyekezett megőrizni stabilitását, köszönhetően Federico Montefeltro egyensúly-politikájának.¹⁸² Ezért is figyelemre méltó az az igyekezet, mely arra irányult, hogy Urbinóból idealizált példát kreáljanak a többi állam számára. Ennek a mítosznak megalkotói között találjuk Ludovico Ariostót, Pietro Bembot, Baldassar Castiglionét sőt Torquato Tassót, aki 1578 nyarán a „Nagy Tölgyfa”¹⁸³ árnyékában hosszú vándorlás után nyugalomra lel, megalkotja egyik leghíresebb versét az *Al Metauro* című költeményét. Pietro Bembo 1506 és 1512 között tartózkodott Urbinóban, mint Elisabetta Gonzaga vendége. Tartózkodása alatt nyelvi és irodalmi problémákkal foglalkozott elsősorban. Legjelentősebb műve egy olyan dialógus, mely az eszményi udvar leírását tartalmazza, s mely 1508 és 1510 között született, de csak 1530-ban látott napvilágot. Az urbinói udvar, mint a költők és a költészet menedéke, az utolsó herceg, Francesco Maria II della Rovere uralkodása alatt is megmaradt.

---

¹⁸⁰PETE (2002) 139.

¹⁸¹Az Urbinói Hercegségről a bibliográfia rendkívül gazdag, e helyütt csak néhány igen fontos műre szeretném felhívni a figyelmet, amelyek a témához szorosan kapcsolódnak: A. CHASTEL, *I centri del Rinascimento*, Milano 1965; P.PALTRONI, *Commentari della vita et gesti dell'illustrissimo Federico Duca d'Urbino*, a cura di W.TOMMASOLI, Urbino, Accademia Raffaello, 1966; F.COUSIN, *La personalita storica dei duchi di Urbino*, Urbino 1970. J.BURCKHARDT, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, Firenze, Sansoni, 1955.

¹⁸²Urbinó törekvése annál erősebben jelentkezett, minél egyértelműbbé vált Róma és Velence erősödése. Kibékült a milánói Sforzákkal, azért, hogy azok az aragóniai házat támogassák Nápolyban az Anjoukkal szemben, akik a Malatesták szövetségesei voltak. Miután megválasztották az Olasz Liga főparancsnokává (gonfaloniere) – politikai rátermettségének elismeréseként –, azon munkálkodott, hogy az urbinói állam érdekeit szem előtt tartván, minél jobban elszigetelje a Malatestákat. Újabb együttműködés jött létre közte és a Pesarót irányító Sforzák közt, melyet egy házassággal is megerősítettek. Feleségül vette Battista Sforzát, Pesaro urának, Alessandro Sforzának lányát. A status quo megőrzéséért tett erőfeszítései hosszú távon őt igazolták. Az egyházi állam - különösen II. Pál irányítása alatt - terjeszkedése Rimini és Cesena megszerzésével az urbinói állam önállóságát is veszélyeztette. Ebből a szorult helyzetből is sikeresen került ki, maga mellé állítva Firenzét és a nápolyi udvart.

¹⁸³A tölgyfa a della Roverék címere.

Az *Orlando Furioso* 1516-os első kiadásában is olvashatunk a hercegség földrajzi meghatározásán túl, az ott található „cortesia”-ról. Ám senki sem emelte Urbinót jobban a többi hercegség fölé, s tette központi témává, mint Castiglione az *Udvari ember*-ben.¹⁸⁴ Castiglione 1504-ben érkezett Urbinóba és Guidobaldo szolgálatában maradt annak haláláig, majd 1513-ig Francesco Maria della Roverét szolgálta. Urbinóból a herceg követeként Rómába ment. 1513 és 1518 között írta meg az *Udvari ember* című művét, mely 1528-ban került publikálásra. A könyv előzményeinek tekinthetők a *Tirsi* című eklóga, valamint a VII. Henrik számára írt levele. Ezekben már az urbinói udvar eszménye és hercegének idealizált alakja jelenik meg. „Vespasiano Bisticci Federico Montefeltro urbinói herceg alakjában mutatja be a klasszikus műveltségét személyes tapasztalatainak segítségével egyetemes, áttekintő ítélőképességgé (grande giudizio universale) tökéletesítő, s azt a jó kormányzás (buon governo) érdekében kamatoztató fejedelemideált.”¹⁸⁵ Az *Udvari ember* vonzereje abban áll, ahogyan a jelen körülményeit összeveti az idealizált, tökéletesnek tartott eszményi múlttal. Tény, hogy az utókor ezt az írást követendőnek, megkerülhetetlennek tartotta.¹⁸⁶ A könyv, mint modell jelentősége tehát abban állt – s ami miatt a róla kialakult diskurzus egész Európát lefedte –, hogy a reneszánsz kultúra saját létének kifejezését alkotta meg benne Castiglione. Egy olyan hely létének szükségességét emelte ki, ahol az a társadalmi réteg, amely az udvarban élt, saját intellektuális és morális elsőbbségét definiálta, s egyúttal politikai státusát is megmagyarázta.

Castiglione maga természetesen tökéletesen tisztában volt azzal a ténnyel, hogy az udvaronc és a herceg közötti viszonyt – az udvariasságon, az alázaton, az együttműködési készségen túl –, többnyire az alárendeltség jellemezte a legjobban. Az udvaronc funkcionárius, sőt egyszerű szolga volt a herceg udvarában. Ám Castiglione művében a herceg és az udvari értelmiség közötti kapcsolat egészen más beállításban szerepelt. Az udvarban élő nemesekkel a fejedelem családi viszonyban állt, akikkel élvezetes beszélgetéseket folytat különböző nyelveken. Mindazonáltal egy korábbi udvar-képet felevenítve, egészen más információkat nyújtott Enea Silvio Piccolomini: „Ugyancsak hálát adok Istennek, aki férfikoromban juttatott arra az elhatározásra, hogy fejedelmi szolgálatba álljak, amikorra őseim némely erényét már

---

¹⁸⁴CARELLA (1988) 473-520.

¹⁸⁵BENE (1999, 07)

¹⁸⁶QUONDAM (2003) 87.

úgy a magamévá tettem, hogy többé nem veszíthettem el. (...) A fejedelmi udvarokban ugyanis elítélendőnek tartják a tudomány ismeretét, és gyalázatszámba megy, ha valakit ékesszólónak neveznek.”¹⁸⁷ A II. Pius és a Castiglione által bemutatott udvari élet között óriási ellentét feszül: „a Castiglione által túl szépre festett képet egy kis könyvecske teszi helyre. Ezt a humanista Enea Silvio Piccolomini írta 1444-ben.”¹⁸⁸ Egyet kell érteni persze Burke megállapításával, csupán annyit fűznék hozzá, hogy talán éppen fordítva történhetett. Lehet, hogy inkább Castiglione az, aki a korszakra oly jellemző ideálkeresési „lázban” megpróbálta bemutatni az eszményi udvart, szemben azzal, amit II. Pius jóval korábban megírt. Hiszen a „17. század elejéig a köznép is könnyen bejutott a fejedelmi udvarba, ennél fogva kérelmezők, koldusok, beszállítók és csalók hada vegyült az udvaroncok és királyi tisztviselők közé. Az udvari életre sokkal inkább a minden korlátozás nélküli fejtelenség volt jellemző, mint a Castiglione leírásából ismert előkelő elegancia.”¹⁸⁹

Gregorio Leti is, az 1672-ben megjelent *Europa Gelosa (Féltékeny Európa)*¹⁹⁰ című könyvében, szinte megismétli azokat a negatív tapasztalatokat, amelyekkel egy művelt embernek kellett szembesülni az udvarban. „Az udvarban sokkal szívesebben fogadnak fél tucat bolondot, mutatványost vagy vadászkutyát, mint egy művelt, bölcs, körültekintő tudós embert, aki az évek előrehaladtával sokkal nagyobb hasznára válna a közönségnek.”¹⁹¹

Az udvarban, általában a kiszolgáltatottság mind intellektuális, mind anyagi téren jelentős, állította már Enea Silvio Piccolomini is jóval korábban. „Olyan ember nem akad, akinek világosan volna megfogalmazva a szerződése, hogy az aranyhabzsoló hivatalnokok ne értelmezhessék a maguk szája íze szerint.”¹⁹² Az anyagi megbecsülés terén sem kiegyensúlyozott, kiszámítható az udvarban az élet. A Piccolomini által leírt korrump udvari élet és az udvar vezetőinek politikai tehetetlenségével szemben áll az urbinói eszmény. Castiglione esetében elfogadható Burke azon állítása, hogy e mű nem más, mint „egyfajta public relations gyakorlat, míg az első fogalmazványban a szerző a fenyegetett helyzetben lévő urbinói hercegség védelmére kel, a végső változathoz kigyomláta az egyházellenes

---

¹⁸⁷PICCOLOMINI (1980) 106.

¹⁸⁸BURKE (1994) 224.

¹⁸⁹DEWALD (2002)

¹⁹⁰Colonia, Scipione, Cottar.

¹⁹¹LETI (1672) XII.

¹⁹²PICCOLOMINI (1980) 104.

kijelentéseket, mert épp új, egyházi karrier lehetősége sejlett fel előtte.”¹⁹³ Castiglione műve tehát ezért is sokkal több, mint egy irodalmi mű. Propagandaanyagnak is tekinthető, mivel a stabilitást, a jó kormányzást, a béke feltételeinek megteremtését ábrázolja egy olyan időszakban, mely Itália államainak számára drámai fordulatokban volt gazdag. „Ugyanakkor, ha a másik oldalról, a «címezettek» felől vesszük szemügyre a jelenséget, látni való, hogy a mecénás-uralkodók mindenki másnál inkább tisztában voltak vele: a fejedelmi tükrök, az életrajzok, a históriák és a dicsőítő irodalom termékeinek közreadása egyúttal mindig saját önreprezentációjukat szolgálja. A reprezentált fejedelmek oldaláról tekintve, az égi hatalmak és az asztrális hatások befolyásolását, valamint az eruditus közvélemény kedvező ítéletének kivívását célzó törekvések egyszersmind mérhető politikai haszonnal is bírtak.”¹⁹⁴ Az udvarról alkotott eszményi kép megtartására tett erőfeszítésről vallott Castiglione, hisz érdekében állott az urbinói udvar, mint állam, politikai létjogosultságát bizonyítani, mindezt egy olyan időszakban, amelyben általában véve a politikai stabilitás elérése csak álom. 1527-ben Rómát beveszik a császári csapatok, a Medicieket elűzik Firenzéből. A politikai rendszerek válságának periódusa volt ez, s az itáliai értelmiség nagy része, akarva-akaratlanul ennek részesévé és egyben elszenvedőjévé vált. Természetes, hogy igyekeztek valamilyen módon erre reagálni. Castiglione egy olyan etikai-politikai lehetőséget vázolt fel, melyben az udvar képes egységbe forrasztani a különbözőségeket elsősorban az általa nyújtott humanista eszmények közvetítésével, és nem csak a fegyverek révén. Megállapítható, hogy az udvaronc léte így vált egyenrangúvá és nemzetek felettivé, követendő és követhető példává, éppen azért, mert munkáját professzionális szinten tudta elvégezni, s személyére a modern államok létrejöttékor majd nagy szükség lesz.

Ugyanakkor Enea Silvio Piccolomini nem éppen hízelgő jelzőkkel látta el az udvarban hemzsegő kalandorokat. Az általa bemutatott ötféle embertípus részéről nagyon nehezen fedezhető fel bármilyen intellektuális tevékenység. Sőt, dőre az az ember, szerinte, aki a fejedelem mellett megbecsülést remél. „Osztogatnak ugyan kitüntetést az udvarnál, csak hogy nem az erkölcsös vagy erényes életmódot jutalmazza, hanem a szerint tüntetik ki az embereket, hogy ki milyen gazdag vagy milyen hatalmas. (...) De kiket léptettek elő, kérlek? Bizony olyanokat, akik

---

¹⁹³BURKE (1994) 224.

¹⁹⁴BENE (1999, 07)

osztottak a hatalmasok erkölcsében! Miféle erkölcsökben? A kapzsiságban, a dőzsölésben, az iszákosságban, a kegyetlenkedésben!”¹⁹⁵ Ezek a fontos információk, megfigyelések a Castiglione által bemutatott, idealizált udvar-képpel szöges ellentétben állnak. Amikor az udvaronc hatalmáról, befolyásáról értekezett Enea Silvio Piccolomini, a következőkkel akarta meggyőzni az olvasót arról, hogy minden hiábavaló igyekezet ellenére, az udvari ember a szolgák közt is a legkiszolgáltatottabb: akit az uralkodó jóindulatával tüntetett ki, bármikor kegyvesztetté válhatott. Az egzisztenciális biztonság egyik napról a másikra megszűnhetett, s ez a bizonytalan állapot minden udvari ember jelleméből a legrosszabbat hozhatta ki. Távolról sem az udvariasság, a nagylelkűség, a becsületesség, a tisztesség dominált a fejedelmi udvarokban, sokkal inkább az emberi természet megvetendő tulajdonságait domborította ki Enea Silvio Piccolomini: „(...) testvér nem lehet biztos a testvére felől, apa nem bocsát meg a fiának, sem fiú az apjának. Mindenki a maga érdekét lesi, mind előléptetést akar, mind parancsolgat. Aki kegyben áll, azt ezer árgus szem figyeli, és megannyi nyelv lihegi romlását, irigyei hol erről, hol arról az oldalról szorongatják. (...)”¹⁹⁶ A jelzők, melyeket Enea Silvio Piccolomini használt, eddig sem és a továbbiakban sem tekinthetők pozitívaknak. Intellektuális tevékenységről szó sem volt, ostobaság, butaság jellemezte a már-már „csürhének” nevezhető társaságot. Intelmeit tovább olvasva sem fedezhetünk fel dicséretet, buzdítást, lelkesedést. Inkább valamiféle kiábrándultságot észlelhetünk, melyet igyekezett megosztani az olvasóval. A rendszerezett gondolatokban nyoma sincs az értelem vezette viselkedés dicséretének. Talán nem is ez a cél vezényelte az író, mikor traktátusát teljesen egyértelműen az udvari élet árnyoldalai bemutatásának szentelte.

Milyennek is látta, vagy inkább milyennek szeretne volna látni Baldassar Castiglione az udvart és annak népét? Az udvaronc történelmileg hitelesnek, az itáliai Urbino fejedelmi udvarában zajló esti beszélgetések lejegyzésének mondja magát. A beszélgetés valóban részét képezte a könyv által javasolt életideálnak. Ám Burckhardt és Burke is azt javasolja, hogy ne vegyük szó szerint a leírtakat. Mindazonáltal a könyv szereplőinek szellemes társalgásából megtudjuk, hogy milyennek kellene lennie az udvaroncnak és magának az udvarnak. Az egyik

---

¹⁹⁵PICCOLOMINI (1980) 85.

¹⁹⁶PICCOLOMINI (1980) 87.

megszólaló egyenesen a nem nemes felsőbbrendűségét hangoztatta, mondván, ő inkább a képességei, rátermettsége, nemes jelleme, mint a születése révén érvényesül.¹⁹⁷ Minél sokszínűbb e térkép, annál érdekesebb felfedezni azt, hogy a „tökéletességre” való törekvés mindenütt jelen van. Urbino¹⁹⁸ az „ideális”, a tökéletes követendő példa, a maga nemében egyetlennek tekinthető reneszánsz udvar.

A könyv sikere¹⁹⁹ nemcsak irodalmi értékének köszönhető, hanem annak a ténynek is, hogy benne körvonalazódik az ideális udvar és egy új politikai forma modellje, mely egyértelműen egy személyhez, jelesül, Federico di Montefeltro személyéhez kötődik. Jakob Burckhardt elismerően nyilatkozik erről az ideálisnak tekintett államról: „De nemcsak az állam volt jól kiszámított és szervezett művészi alkotás, hanem az udvar is, még pedig minden tekintetben. Federigo 500 embert tartott, az udvari méltóságok oly teljesek voltak, mint aligha a legnagyobb monarchiák udvaránál.”²⁰⁰

Európa számára tehát az *Udvari ember* nemcsak a nemesember illemkódexévé és a tökéletes udvaronc szinonimájává vált, hanem jelentősége abban is megnyilvánult, hogy egészen a francia forradalomig az udvari társadalom benne látta saját létének igazolását. Így az abszolutisztikus uralkodási forma - minden hibájának ellenére - követhetővé, elfogadhatóvá vált az egyre erősödő köztársasági értékeket képviselő értelmiségi diskurzusok mellett.

Az ideális fejedelem és udvarának mítosza, kultúraközpontúsága távol állt a valóságtól. Az értelmiség önkéntes szolgasága gyakran kötelező szolgasággá vált, még ott is, ahol az antik hagyományok oly erősen éltek a szabadságról alkotott véleményekben. Politikai szolgálalkúság (*servitù politica*) hatotta át az udvari emberek jellemét, viselkedését, beszédét, mely a fejedelem szellemi különlegességének, rátermettségének, kiválóságának magasztalásában merült ki. Bene Sándor véleménye szerint azonban a „korai és érett humanizmus írói és művészei korántsem merő hízélgéssből idealizálják hőseiket, hanem azért, mert ideáltipikus formájában akarják megragadni a kultúra és a hatalom harmonikus

---

¹⁹⁷CASTIGLIONE (1955) 106.

¹⁹⁸Vö: P.CASTELLI (1986)

¹⁹⁹Elsőprő sikerét mindennél jobban bizonyítja az első megjelenését (1528, Velence) követő számos fordítás. 1534-ben Spanyolországban Juan Boscan, 1537-ben Franciaországban J. Colin D'Auxerre, majd 1580-ban G. Chappuis, *Parfait courtisan*, 1560-ban Angliában S. T. Hoby tollából.

²⁰⁰BURCKHARDT (1895) 59.

viszonyát. (...)”²⁰¹ A visszavonultan élő értelmiségi pedig nem az individuuum lelki vagy intellektuális szabadságát élvező egyén, hanem egyfajta ellenzéki, a fennálló rendszerrel egyet nem értő protestáló magatartás szinonímájává válik. Az a válság, mely Itáliában a 15. század végén és a 16. század elején bontakozott ki kulturális téren és annak struktúráiban, sokkal összetettebb, mint gondolnánk: „nevezetesen az értelmiségi lét is válságba került, mivel eddigi erőfeszítései a tradíciók kontinuitására és/vagy annak megőrzésére az állami intézményeken belül kudarcba fulladt”.²⁰² És mivel lehetetlenné vált konkrét állammodellek létrehozása, a figyelem központjába egyre inkább az udvarmodellek konstrukciója került. Ennek az útkereső attitűdnek az egyik eredménye tehát Baldassar Castiglione műve, *Az udvari ember*.

Castiglione az udvari ember személyétől a humanista ideálok túl, immár politikai tájékozottságot, politikai felkészültséget is elvárt.

---

²⁰¹BENE (1999,07)

²⁰²DIONISOTTI (1971)

IV. 3. A hatalom és az értelmiség

Figyelemre méltó, hogy Jacques Le Goff, *Az értelmiség a középkorban*²⁰³ című művének olasz kiadásához a sorozat szerkesztői lábjegyzetben röviden összefoglalták, hogy az egyébként számos nyelvben melléknévként használatos szó, hogyan épült be főnévként Le Goff gondolatmenetébe, továbbá maga a szerző is hosszasan magyarázta, hogy mit ért az „értelmiségi” szón.²⁰⁴ Ami a klerikus értelmiség helyzetét illeti, Le Goff így fogalmaz: „A szentszék kétségkívül tudatában van az értelmiségi tevékenység értékének is, beavatkozásait azonban jól felismert érdeke diktálja. Kivonja az egyetemeket a világi törvények hatálya alól, de csak azért, hogy egyházi joghatóság alá helyezze őket. Az értelmiség választásra kényszerül (...) az egyház mellett kell döntenie, szemben azzal az erős tendenciával, mely a világiság felé sodorja. (...) Az értelmiségiek tehát akár az új szerzetesrendek, a pápa közvetlen fennhatósága alatt találják magukat, aki azért kedvez nekik, hogy ráncba szedje őket.”²⁰⁵ Személyi szabadságukat, gondolataik függetlenségét pedig erősen befolyásolta jövedelmük állandósága, ha volt ilyen, vagy éppen anyagi kiszolgáltatottságuk, ha nem volt: „Ha fizetést kap, lehet belőle kereskedő (ha diákjai fizetik), funkcionárius (ha a városi vagy fejedelmi hatalomtól kapja a pénzt) vagy afféle familiáris (ha egy mecénás adományaiból él).”²⁰⁶ Amint a gazdasági, társadalmi helyzet egyre jobban a válság jeleit mutatta, úgy vált egyre szembetűnőbbé az egyetemi értelmiség elvándorlása a nagyobb anyagi biztonságot nyújtó fejedelmi központok felé, mivel ezeken a helyeken, kompromisszumokat kötvén ugyan, munkájukat nyugodt körülmények között folytathatták. Ahogy Le Goff fogalmaz. „A humanisták nemcsak intellektuális téren, hanem szociális képletüket tekintve is különböznek a középkori értelmiségtől. (...) Tekintélyes pártfogók oltalmában érzik jól magukat.”²⁰⁷ Természetesen ez a megállapítás még több értelmiségi generációt érint. Évszázadokon keresztül a pártfogók, mecénások, támogatók szerepét nem lehetett elhanyagolni.

A 15-16. század értelmiségi pályáinak megfigyelőjeként Gregorio Leti

---

²⁰³LE GOFF (1992)

²⁰⁴LE GOFF (1992) 3.

²⁰⁵LE GOFF (1992) 101-102.

²⁰⁶LE GOFF (1992) 134.

²⁰⁷LE GOFF (1992) 219.

Történelmi és politikai ceremónia című művében és annak egyik fejezetének felsorolásában szerepelnek matematikával, geográfiával, teológiai kérdésekkel, orvostudományi problémákkal foglalkozó személyek,²⁰⁸ jogtudósok, hivatalnokok, sőt hivatásos történészek is, akik írásaik publikálásával tettek szert hírnévre és nem mellékesen pedig anyagi javakra.

Burke az, aki talán elsőként használta Pietro Aretinóval kapcsolatosan az „önmenedzselőkészség” kifejezést. Ez tökéletesen leírta azt a magatartásformát, mely a helyét kereső, függetlenségre vágyó értelmiségi réteget jellemezte. 1492-ben született, egy cipész fiaként, kinek nevét soha nem használta, inkább szülővárosának nevével jelölte önmagát. Gyermekkoráról szinte semmit nem tudni. Fiatal korában, Perugiában tanult az egyetemen, majd festészettel is foglalkozott. 1517-ben Rómába ment X. Leó udvarába. 1527. március 25-ig tartózkodott Rómában, majd onnan Velencébe utazott, ahol művei nagy részét publikálta. Velence ebben az időszakban, de még a 17. században is a könyvpiac egyik legfontosabb központja volt Európában. „Mennél több támogatóra talált, annál szabadabbá vált, de annál nagyobb volt az esélye annak is, hogy kegyvesztett lesz. Éppen ezért Aretino stratégiát változtatott. 1527-ben Velencébe ment, ahol, bár elfogadta a dózse «Andrea Gritti» felkínálta védelmet és a nemesek ajándékait, többé-kevésbé a maga ura maradt. Azt, hogy ezt megtehetette, nemcsak nagyszerű írás-, és önmenedzselőkészségének köszönheti, hanem annak is, hogy ebben az időben kialakult a piac.”²⁰⁹ A könyvpiac létrejötté pedig lehetővé tette, hogy Aretinóhoz hasonlóan, mások is érvényesülni tudjanak, s egyre kevésbé volt annak jelentősége, hogy az illető író milyen társadalmi réteghez tartozott korábban.

Gregorio Leti nem tartozott azon írók közé, akik függetlenségüket feladva egyértelműen elkötelezték magukat egy adott udvar, kormány mellett. Erről a meggyőződéséről nyíltan vallotta a következőket, melyeket a *Féltékeny Európa* című könyvében olvashatunk. „Nincsen megvetésre méltóbb dolog, mint azoknak az íróknak a viselkedése, akik tolluk szabadságát eladják egy tányér levesért. Időmet

---

²⁰⁸Marco Mantova jogász, Bernardo Cappello az egyházi állam hivatalnoka, Gioacchino Vadiano matematikus, tudós teológus, Sebastiano Munster ferences szerzetes, majd a lutheri tanok követője, bibliafordító, Annibale Caro, Pietro Appiano, Vittorio Trivanello orvos, Pietro Mattiolo V. Károly udvari orvosa, aki 1200 scudót kapott fizetségül. Odoardo Wotton,oxfordi orvos. Corrado Gasner, szintén orvos volt, aki Zürichben élt és dolgozott, fizetését pedig a városi közösség biztosította (fu salariato dal pubblico). LETI (1685) 748.

²⁰⁹BURKE (1994) 127.

inkább káposztaültetéssel töltöm, minthogy ezek ocsmány írásait olvassam.”²¹⁰ Kritikája egyértelmű, kendőzetlen. Ebben az egy mondatban sikerült kifejeznie mély megvetését azok iránt, akik abban az illúzióban ringatták magukat, hogy az udvar a gondolkodó, művelt tudósoknak ideális környezetet jelenthetett. Mindazonáltal megállapítható, hogy a korszak vezető egyéniségei, államférfiai különös figyelemmel válogatták ki az udvarukban élő értelmiség tagjait. A rájuk bízott feladatok rendkívül összetettek, rátermettséget, szenzibilitást és nem utolsósorban alkalmazkodni tudást igényeltek. A nemesi származás már egyáltalán nem volt elvárt kritérium, hiszen a „nemesség” fogalmának is számtalan, régióról régióra változó interpretációját ismerhetjük meg. A Baldassar Castiglione által nyújtott tökéletes udvaronc képe egyik a sok értelmezés közül, mely a nemességre, mint társadalmi, illetve lelki állapotra vonatkozik. Ha Giovanni Boccaccio novelláira²¹¹ gondolunk – melyek jóval korábban íródtak –, több esetben találkozunk a „nemesség” másképpen történő ábrázolásával, mely jól tükrözi az itáliai félsziget értékrendjének heterogén jellegét, az európai monarchiák viszonylagos homogeneitásával szemben. A nemességet Itáliában tulajdonképpen régióról régióra másképpen kell megítélni. Franco Sacchetti novellagyűjteményében nem ritka az olyan történet, melynek szereplői kereskedők, kalmárok, ugyanakkor fontos társadalmi pozícióban vannak.²¹²

Számos elemzés született Olaszországban, mely az értelmiség, mint társadalmi réteg vizsgálatát tűzte ki maga elé. Marco Cuaz²¹³ könyvében korabeli dokumentumokból idéz szemelvényeket, melyek a könyv címében megfogalmazott problémakört hivatottak bemutatni, azaz az értelmiség és a hatalom kapcsolatát igyekezett felvázolni. Igazi elemzésre nem vállalkozott. Különösen két fejezetet érdemes kiemelni, melyek az értelmiség különböző szerveződési formáinak és azok hatalommal való kapcsolatának leírására szánt.

A 16. századtól a 18. századig Itália kulturális életében meghatározó szerepet játszottak az akadémiák. Az ezzel a területtel foglalkozó szakirodalom pillanatnyilag 2750 akadémiát tart számon, de a kutatás még nem ért véget, hiszen minden jelentősebb városban több ilyen intézmény működött. Rómától Firenzén át, Milánóig mindenhol fontosnak tartották az akadémiák fenntartását, melyek a legkülönbözőbb

---

²¹⁰LETI (1672) XIII.

²¹¹Az elszegényedett, de lélekben rendkívül gazdag nemes esete (Federigo degli Alberighi), aki nemességének utolsó jelét, a sólymot áldozza fel szimbolikusan, hogy szerelmét megnyerje.

²¹²HERCZEG (1983)

²¹³CUAZ (1982)

társadalmi státusú személyek támogatását élvezték. A fenntartók természetesen anyagi és erkölcsi támogatást nyújtottak a kultúra különböző területeivel foglalkozó intézményeknek, azok tagjainak, ám mégis testületként, bizonyos fokig autonóm módon tevékenykedhettek. Az akadémiák tehát egyfajta érdekvédelmi szövetséget is jelentettek, tagjainak kötelességeit és jogait az alapító dokumentum rögzítette. „A szervezeti szabályzat előírta, hogy milyen kritériumoknak kellett a tagoknak megfelelni, és nem utolsósorban, rögzítette a tagok és a fenntartó közötti viszonyt.”²¹⁴ Az 1656-ban a volt svéd királynő, Krisztina által alapított Római Akadémia 1689-ig, annak haláláig működött. A volt királynő által szentesített szervezeti szabályzatban egyértelműen kimondták, hogy „minden költség, ami az Akadémia írásait, másolatait érinti, öfelsége a királynő számláját terheli.”²¹⁵

Firenzében az Accademia Fiorentina egyértelműen a Mediciek támogatását és ellenőrzését „élvezte”, míg 1582-ben a firenzei írók, elunván az erős udvari kontrollt, alapítottak egy másikat, az Accademia della Cruscát. A firenzei Accademia Crusca kifejezetten a nyelvészet mellett kötelezte el magát. Tevékenységének egyik legfontosabb eredménye volt az 1612-ben Velencében kiadott szótár, amely az olasz irodalmi nyelv alapidokumentumává vált. A Milánóban létrejött Accademia Sforzesca rövid működése alatt (1594-1609) Dante Alighieri műveit olvasták és értelmezték. Az egyház is aktívan részt vett az akadémiai mozgalomban. Az általa alapított akadémiák a jezsuita kollégiumokhoz kötődtek, és ebben az esetben is kötelező érvényű szabályzatokhoz kötötték a tagok működését. Természetesen a legnagyobb politikai és vallási szabadságot a Velencében megalakult akadémiák élvezték. Itt például Gian Francesco Loredano író és politikus 5 akadémiát is alapított, melyek általában segítettek is az írókat, költőket, tudósokat műveik kinyomtatásában. Számos akadémia névválasztása nem volt a véletlenre bízva, tulajdonképpen magába foglalta, tömören kifejezte az ott folyó munka természetét, tagjainak szemléletét.²¹⁶ A 18. századra túlságosan formálissá vált akadémiai mozgalom megreformálására tett kísérletek az értelmiségi társadalmi státusát, szabadságát is érintették.

Gregorio Leti az akadémista értelmiségi réteg nyelvhasználatáról, stílusáról meglehetősen elmarasztalóan nyilatkozott, bár nyilvánvalóan ismerte itáliai szerepüket és helyzetüket. Minden bizonnyal nem akart hozzájuk tartozni, mivel ő

---

²¹⁴CUAZ (1982) 205.

²¹⁵CUAZ (1982) 209.

²¹⁶CESERANI, DE FEDERICIS (1980) 251.

már inkább az olvasók kegyeit kereste. Az 1668-ban megjelent *Il Cardinalismo di Santa Chiesa (Az Egyház kardinalizmusa)* című művében így fogalmazott. „Tudom kedves Olvasóm, hogy egyet fogsz érteni velem abban, hogy a műveltek nagyon jól ismerik azt, ami könnyű, és tisztában vannak azzal, hogy a nép nem tudja elolvasni azt, ami nehéz. Ha az ember könnyed stílusban ír, akkor mindenki számára ír.”²¹⁷

A különböző eszmei irányzatok terjedésének és terjesztésének bemutatásához szükséges a nyomtatás megjelenése által okozott problémák ismertetése. A hatalom és az értelmiség, illetve a közönség és az értelmiség viszonyát a nyomtatás megjelenése és elterjedése megváltoztatta. Ugyanazok a kérdések fogalmazódtak meg Cuaznál is, mint Burke-nél. Kik is voltak tehát az értelmiségi réteg tagjai Itáliában a 15. , 16. , 17. században? Honnan jöttek, hogyan éltek a költők, tudósok, teológusok, művészek, prédikátorok, jogászok, könyvtárosok, újságírók, kiadók? És a legfontosabb, miből éltek? Természetesen végtelenül összetett és színes egyéni sorsokról lehet beszélni, de a körülmények sok hasonlóságot mutatnak. Az, aki kevésbé volt szerencsés és nem élvezte családi birtokának biztos megélhetést nyújtó állandó jövedelmét, kénytelen volt vagy egyházi karriert építeni, vagy egy udvar, illetve egy állam szolgálatában elhelyezkedni.

Az értelmiségi mobilitásról már esett szó. A sokoldalú írók, a politikai feladatokkal foglalkozó réteg tagjai is, mint a művészek, egymás kezébe adták a kilincset a római udvarban is. Olybá tűnik, mintha egy szűk kör látta volna el ugyanazokat a feladatokat a kor jelentősebb államaiban, ahol munkájukra igényt tartottak, és nem melleleg, meg tudták őket fizetni.

A műpártolás intézménye pedig egyszerűen elengedhetetlen ebben az időszakban, addig mindenképpen, amíg a piac kialakulása nem módosítja ezt az évszázadokon keresztül olajozottan működő gépezetet. Burke az írók és a festők társadalmi státusa közötti párhuzamra hívja fel a figyelmet, amikor az udvari műpártolásról, mint biztos egzisztenciát, védelmet nyújtó intézményről beszél. „Az irodalmi dicsőítés és az uralkodót erkölcsi piedesztálra emelő institúciók nyomán a szélesebb közönség előtt is valóságos kultusz bontakozik ki. Sehol sem mutatkozik ez olyan tiszta formában, mint a hatalmi reprezentáció vizuális megjelenítéseiben, amelyre minden jelentősebb társadalmi vagy politikai esemény (születésnap, házasság, követfogadás stb.) alkalmat kínált.”²¹⁸

---

²¹⁷LETI (1668) 11.

²¹⁸BENE (1999,07)

IV. 4. *A történelmi és politikai ceremónia által vázolt értelmiségi pályák*

Az iménti fejezetben vázolt háttérismeret birtokában lehet megérteni, hogy Gregorio Leti miért szentelt nagy teret a *Történelmi és politikai ceremónia* című művében annak, hogy különböző értelmiségi pályákat mutatott be. Ezekkel az volt a célja, hogy történelmi kontextusba helyezze saját helyzetét, pozícióját.

„Most nemcsak, hogy nehéz lenne, az elmúlt két évszázadban virágzó Szerzők felét is megemlíteni, hanem szinte lehetetlen ezeknek akár tizedrészéről is egy katalógust nyújtani, ezért csak azokat írom le, akik a követ tudására a legnagyobb hatással bírnak.”²¹⁹ A felsorolást Machiavellivel és Morus Tamással kezdte. Röviden mutatta be őket, mindkettőnél kiemelve, hogy életük legfontosabb szakaszában az államot szolgálták. Machiavelli „a köztársaság titkára és történésze lett”.²²⁰ Morus pedig, aki a század legnagyobb teológusa volt, „VIII. Henrik államtitkára”²²¹-ként tevékenykedett. Leti nem merült bele az életrajzok aprólékos bemutatásába, sokkal inkább az érdekelte, hogy az említett szerzők milyen viszonyban álltak, esetleg milyen konfliktusba kerültek azzal a hatalommal, amelyet szolgálták. Kitüntetett figyelmet szánt díjazásukra, anyagi háttérük bemutatására is. Machiavelli életéből azt a szakaszt emelte ki, amikor a Medici-család ellen irányuló merénylet résztvevőjeként elítélték: „Bebörtönözték, megkínózták, amit nagy lelkierővel állt, akár bűnös volt, akár ártatlan, ilyen bonyodalom bélyegével szabadult.”²²² Nem sorolta fel Machiavelli legjelentősebb műveit, de bizonyosan a *Fejedelemre* gondolt, amikor a következőket írta: „A fontos, hogy a köztársaság titkára, majd történetírója lett. Különböző műveket írt, amelyek mindenütt olyan veszélyes elveket terjesztenek, amelyek miatt őt a politika előfutárának nevezték. Ami a legrosszabb, hogy azok ítélték el, akik nem értették és soha nem olvasták őt.”²²³ A dolgozat későbbi fejezetében részletesen tárgyaljuk azt, hogy mit értett Leti a *politika* terminus alatt, és miként közelednek egymáshoz a *politika* és az

---

²¹⁹LETI (1685) IX. 726.

²²⁰LETI (1685) IX. 727.

²²¹LETI (1685) IX. 727.

²²²LETI (1685) IX. 727.

²²³„Quel che importa che divenne poi Segretario, Historiografo della Repubblica. Compose diverse opere che corrono da per tutto con massime così pericolose che lo fanno stimare lo Scorsone della politica, e quel che è peggio da quei che meno l'intendono, o che non l'hanno mai letto.” LETI (1685) IX. 727.

államérdek fogalmak.

Morus tragédiáját VIII. Henrik szeszélyének tulajdonította. Pietro Bembo személyénél hosszasan elidőzött, tömören összefoglalva karrierjének fontosabb állomásait: „Nemes velencei, aki a híres Urbinói Akadémián, Guido Ubaldo, az irodalompartolók legnagyobbik alakjának vezetése alatt nevelkedett. (...)Rómában tartózkodott egy ideig, a pápai hivatal titkára volt, de X. Leó pápa halála után Pádovába vonult vissza, hogy nyugodt életet élvén az írásnak szentelhesse magát, addig, míg III. Pál kardinálissá nem nevezte ki. Sokan úgy hitték, ha nem halt volna meg, belőle is pápa lett volna. Sok művet hagyott maga után, többek között Velence történetét és a költészetben másíkt Petrarcaként tisztelték.”²²⁴

Leti gondolatmenetében a következő személy ismételtent tehetségének, rátermettségének köszönhető sikerei miatt érdemelt kitüntetett figyelmet. Az urbinói Polidorio Virgilio olyan nagy hírnévre tett szert a történetírásban, hogy maga VIII. Henrik kérte őt el Urbino urától, Guido Obaldótól, hogy udvari történetírói státussal ajándékozza meg. A Szent Pál-székesegyház kanonokjának tette meg, s ilyen körülmények között írta meg nagy őszinteséggel és rendszerezve Anglia történetét. Majd miután „Henrik vallásában ezek a különleges változások történtek, visszatért Itáliába, 10 000 scudó megtakarított készpénzzel, családjának nem kis öröme.”²²⁵ Baldassar Castiglioneról nagy jelentőségű követi tevékenységét emelte ki, ám nem sorolta fel azokat részletesen, csak annyit mond, hogy „VII. Kelemen gyakran vette igénybe szolgálatait”.²²⁶ Francesco Guicciardini legfontosabb tevékenységeit a következőképpen foglalja össze: „Nagy jogtudós, jó szónok, többszörös követ, Romagnát és Bolognát kormányozta, VII. Kelemen alatt a hadsereg felügyelője volt, mivel a hadi ügyekben és a kormányzásban jelentős sikereket ért el.”²²⁷ Továbbá megítélése szerint képességeit, tehetségét tekintve, Machiavellit is meghaladta.

A követek közül, a „lutheránus” Giovanni Sleidano, Strasburgi és Giovanni Ramusio a Velencei Köztársaság szenátusának megbízottjait emelte ki. Leti Rotterdami Erasmus és Melanchthon intellektuális nagysága előtt is fejet hajtott, tisztelettel méltatta életművüket.

---

²²⁴LETI (1685) IX. 728.

²²⁵LETI (1685) IX. 729.

²²⁶LETI (1685) IX. 733.

²²⁷LETI (1685) IX. 738.

IV. 5. Machiavelli a hatalom szolgálatában

Gregorio Leti, az 1672-ben megjelent, *Az Apostoli Szentszék romlása* című művében a következőket írta: „Az én szándékom az, hogy megírjam a dolgokat, úgy ahogy vannak, és nem úgy, ahogy mások szeretnék, hogy legyenek. Más dolog az írás, és megint más a hit. A hit a vallásra vonatkozik, az írás a történelemre.²²⁸ Romei meglátása²²⁹ szerint Letinek ebben az állításában nem nehéz Machiavelli gondolatait felfedezni, melyek a *Fejedelem* című mű XV. fejezetében találhatók: „(...) az én célom az, hogy hasznos dolgot tanítsak annak, aki okul rajta, sokkal célszerűbbnek látszik előttem, hogy visszamenjek e dolgok igazi valóságához, mintsem csak a képzeletből írjak.”²³⁰

Leti és Machiavelli gondolatait egymás mellé állítva, valóban szembeötlő a két érvelés között fennálló hasonlóság. Természetesen nem lehet párhuzamba állítani Gregorio Leti és Niccolò Machiavelli műveit. Mindazonáltal mivel Gregorio Letit machiavellista tanai miatt is felelősségre vonták Genfben, szükséges röviden vázolni Machiavelli és Leti gondolatai között lévő kapcsolatot. Leti egészen biztos, hogy nem véletlenül hozta kapcsolatba Machiavellit a *politikával*, láttuk, hogy nagy vonalakban ismertette a firenzei gondolkodó életpályáját is. Leti minden bizonnyal ismerte, olvasta a nagy politikus gondolatait, hiszen hivatkozott rá művének fent említett fejezetében. Ám Machiavelli karrierjének alakulása is alapvetően befolyásolhatta Leti róla alkotott véleményét. A következőkben azért tekintjük át vázlatosan Machiavelli életének azt a szakaszát, amelyben elsősorban államügyekkel foglalkozott, mint orátor, illetve követ, mivel kapcsolata a hatalommal éppen olyan ambivalensnek tekinthető, mint, ahogy ezt tapasztalhattuk Leti esetében is.

A biztos egzisztencia kérdése, az állandó jövedelem megléte vagy éppen hiánya, a munkaadó vagy mecénás erkölcsi és anyagi támogatása határozták meg például Machiavelli életét is. Mint ismeretes, Leti könyvét a követi feladatokat ellátó személyeknek szánta. Machiavelli pedig, aki életének meghatározó időszakában követként tevékenykedett, Leti számára megkerülhetetlen példaképpé vált.

Az a tény, hogy Machiavelli életére vonatkozó első biztos hírek abból az

---

²²⁸LETI, *Li precipizii della Sede Apostolica*, Lione, appresso Adamo Demen, 1672.

²²⁹ROMEI (2006) 86.

²³⁰MACHIAVELLI (1906) 77.

időszakból származnak, melyek egybeesnek Firenze városában vállalt közhivatalok betöltésével, mindenképpen életének – a szakirodalom által is többször kiemelt – azon jellegzetességére hívja fel a figyelmet, miszerint az elválaszthatatlan, szoros kapcsolatban állt a számára oly rendkívül fontos város bel- és külügyeivel. Amikor 1498. július 14-én²³¹ megválasztották a Tízek Tanácsa titkárának, feje lett az ún. második kancelláriának is, és élete végéig a „segretario” cím állandó jelzőként kíséri az író. Tehát nem éppen fiatalon kapcsolódott be az időközben köztársaságivá lett Firenze kancelláriájának életébe. Posztjához tartozó feladatok között reá tartozott a felmerülő külügyi és katonai problémák kezelése. Két törvényjavaslatát fogadták el: az elsőt 1506. december 6-án, mely a gyalogság toborzását, valamint 9 tagú vezérkar felállítását szorgalmazza, a másodikat, 1512. március 30-án, amely a lovasság megszervezésével foglalkozik. 1512-ig tartott aktív részvétele az állam vezetésében, mely időszak egybeesett a republikánus korszak intézményeinek külső és belső válságával. Machiavelli írói működésének első korszaka politikai szereplésével kapcsolatos. Termékeny időszak volt ez, mely inkább az államigazgatásban szerzett tapasztalatok summázásának tekinthető. Az államigazgatás egyik legfontosabb kérdése a hadügyi problémák kezelése volt. Nem véletlen tehát, hogy Machiavelli ebben az időszakban született írásai a *Discorso dell'ordinare lo Stato di Firenze alle armi 1506 (Értekezés Firenze felfegyverkezésének módjáról)*, és a *Discorso sopra l'ordinanza e milizia fiorentina 1506 (Értekezés a firenzei seregről és a megszervezésére hozott rendelkezésekről)*,²³² sokkal inkább a diplomáciai kiküldetések során átélt személyes élmények elemzésének, mint szépírói tevékenységnek foghatók fel.

Huszonháromszor járt követként hivatalos kiküldetésben, melynek összegzése a *Legazioni (Követségek és megbízatások)* című elaborátum.

Ezek a jelentések – melyek Caterina Sforzánál, a francia királynál, és a pápai udvarban tett hivatalos látogatásainak összegzései –, fontos információkkal szolgálnak, nemcsak a korszak politikai térképének megrajzolásához, hanem ezekből a dokumentumokból a 16. századi értelmiség sokrétű, összetett tevékenysége – szervező – és problémamegoldó készsége, rátermettsége is kibontakozik. Hiszen köztudott volt és a kiküldetést elrendelők elvárták, hogy „a követ elemezze a

---

²³¹Herczeg Gyulánál július 14. szerepel, míg Kardos Tibor 12-ére teszi e poszt betöltésének első napját.

²³²MACHIAVELLI (1506)

gazdasági viszonyokat, vázolja a politikai helyzetet alakító tényezőket, felmérje az egymással szemben álló pártok erejét, a központi hatalom súlyát és lehetőségeit, s általában minden olyan tényezőt, mely a jelen alakulásában és a jövő formálásában lényeges lehet. A havonta, majd a 18. században már kéthetente rendszeresen küldött jelentésekből tájékoztak azután odahaza, s eszerint igazították a külpolitikát.”²³³

Machiavelli leveleiből, beszámolóiból, számos olyan információ bukkan elő, melyeknek segítségével a követjárás írott és íratlan szabályait is megismerhetjük, valamint az általa vagy a levelezőpartnere által meglátogatott udvar szokásaiba, kormányzati rendszerébe pillanthatunk be. A követek személyével szemben állított követelmények vizsgálata során a megbízhatóság tisztázása elengedhetetlen volt. A hivatalos, érvényes aláírással bíró dokumentumok felmutatása kötelezővé vált az őket fogadó udvarban. 1415-ben, mikor először foglalták írásba a firenzei követek kötelességeit, előírták, hogy csak a kancellár által kiállított „*commissaria*” birtokában kelhetnek útra, és küldetésükről írásban beszámolót kellett átadni megbízójuknak. Kikötötték továbbá, hogy mindez azért szükséges, mert el kell kerülni azt a helyzetet, hogy a követ személyes előnyökhöz juthasson.

Azon küldetésekről írt jelentések, melyekben Machiavelli személyesen vett részt, a *Delle cose della Francia (Franciaország dolgairól)*²³⁴ és a *Delle cose dell’Alemagna (Németország dolgairól)*²³⁵ különösen figyelemre méltóak. „A 16. századdal azonban az igazi és mély jellemzések egész sora kezdődik, aminőkkel akkoriban ilyen mértékben más nép bizonyára nem bírt. Machiavelli néhány rendkívül becses értekezésében rajzolja a németek és a francziák módját és politikai állapotát, úgy hogy a született északvidéki is, ki országa történetét ismeri, hálásan fogadja a firenzei bölcs fényt derítő pillantásait.”²³⁶

Nem egyszerűen követi jelentések voltak tehát – amelyre Firenzében csak 1415 után kötelezték a követeket –, hanem politikai, társadalmi és katonai szempontokat figyelembe vevő elemzések. Franciaország esetében felsorolta azokat az okokat, melyek gazdaggá és hatalmassá tették. Beszámolt arról a tényről, hogy ha „a király vérszerinti örökös nélkül hal meg és senki sincs, aki őt tulajdonában örökölné, minden terület a királyt illeti, és a Koronát gyarapítja. A területi egység kérdése tehát elengedhetetlen, nemcsak a koronához tartozó birtokokat tekintve,

---

²³³BENDA (1979)

²³⁴MACHIAVELLI (1550) 90-101.

²³⁵MACHIAVELLI (1550) 102-106.

²³⁶BURCKHARDT (1895) 73.

hanem a bárói birtokokat tekintve is. A bárói területeket nem osztják szét az örökösök között, mint, ahogy azt Németországban és Itália sok részén teszik, hanem mindent az elsőszülött örököl. A többi testvér pedig türelmesen vár, fegyverforgatásra adja fejét, s élvezi az elsőszülött támogatását, mindaddig, míg nem tud magának egy területet vásárolni. Ebből következik, hogy a francia fegyveresek manapság a legkiválóbbak.”²³⁷

A továbbiakban az ország katonai felkészültségét vizsgálta, összehasonlítva a francia katonák felkészültségét a német, illetve spanyol fegyveresekével. Machiavelli egy másik írásában, *A háború művészetéről*²³⁸, és a *Fejedelem* című művében is kifejezetten katonai kérdésekkel foglalkozott, ahol természetesen kifejtette saját véleményét is a saját, illetve a zsoldos hadsereg előnyeiről, hátrányairól. Hiszen ekkor már Franciaország és a Német-római Birodalom Európa vezető nagyhatalmaivá váltak, Itália államainak pedig létkérdéssé vált megismerni és kiismerni mind ellenfelük, mind szövetségeseik politikai lépéseit, azok gazdasági életét, belpolitikai helyzetüket.

A Németország dolgairó című beszámoló szintén figyelemre méltó. Mélyreható elemzést nyújt a császár és a fejedelmek kapcsolatáról, a németek „természetéről”, a gyalogság, a lovasság felkészültségéről, hogy mely harcmodorban, milyen terepen ügyesebbek.²³⁹

Bevételekről, kiadásokról is feljegyzéseket készített. Machiavellinek szemet szúrt a külkereskedelem hiánya, az önellátásra való berendezkedés ténye. Megállapítható tehát, hogy nem egyszerűen és kizárólag diplomáciai jellegű küldetését teljesítő követről volt szó Machiavelli esetében, hanem korára oly jellemzőnek tekinthető szemlélettel megáldott értelmiséggel állunk szemben, aki éppen ezért példaképnek tekinthető Leti számára is. Machiavelli figyelmét nem kerülte el semmi sem. Jártasságát a hadügyekben, az állami ügyekben, a politikában, a gazdasági életben ezek a jelentései, későbbi, személyes hangvételi levelei is bizonyították. A két személy tevékenysége között ismételten párhuzamot vonhatunk. Gregorio Leti ugyanúgy, mint Machiavelli, hivatalos kiküldetések révén az állami hivatalok berendezkedésének, működésének figyelmes szemlélőivé váltak az évek során. Machiavelli későbbi írásaiban tettenérhető politikai elemzéseinek a csíráját

---

²³⁷MACHIAVELLI (1550) 90.

²³⁸MACHIAVELLI (1550)

²³⁹1508. Miksa császárnál tett küldetéséről szóló beszámoló.

éppen a meglátogatott ország államügyeiről írt jelentések tartalmazzák. Gregorio Leti is minden bizonnyal azért találta hasznosnak és fontosnak műve megírását, mivel egyrészt jövőbeni olvasói már az államügyekről, diplomáciai eseményekről is felkészültebben tájékozódtak, másrészt maguk az államférfiak is figyelemre méltó információk birtokába juthattak. Itt elsősorban azokra a statisztikai adatokra gondolhatunk, amelyeket Leti e könyvében publikált először. Leti életének legfontosabb állomásain éppúgy aktív részesévé vált a politikai eseményeknek is, mint Machiavelli.

Machiavelli az Itáliát érintő, legfontosabb történéseknek aktív szereplőjévé vált és rálátása volt a jelentősebb politikai eseményekre. Arra, hogy nem korrumpálódott, a legfőbb bizonyíték életének legszomorúbb fordulata, mikor visszavonulásra készítették, szinte élve temetkezett el vidéki magányában, szegényen és kiszolgáltatottan. Száműzetése után a megbízások száma csökkent és azok politikai jelentősége is kisebb lett. Az utolsó három megbízatás természetesen, kiemelkedik a többi közül, hiszen olyan kritikus helyzetben zajlottak, melyek nemcsak Firenze, hanem a félsziget államaira is negatív következménnyel jártak, nevezetesen arra irányultak, hogy megakadályozzák V. Károly itáliai térhódítását.

Ha Machiavellinek sikerült is ismét intellektuális képességeit „áruba bocsátania”, soha nem lett már a régi. Megtapasztalta már a legrosszabbat, ami egy értelmiségivel történhetett: a teljes mellözöttséget, a szellemi sivárságot. A korszak egyik legkiemelkedőbb gondolkodójának, a politikatudomány megalapítójának tartott Machiavelli perifériára kerülésének ténye megerősíti Enea Silvio Piccolomini eszmefuttatását az értelmiségi élet nehézségeiről: „azt látjuk, hogy a legtöbb ember nagyot bukik, és mennél kitüntettebbnek és befolyásosabbnak tűnt föl annak előtte, utóbb annál elesettebbé és mellözöttebbé válik, ellenségei örömeire, barátainak, rokonainak és önmagának fájdalmára, bosszúságára és gyalázatára. Általában így végzi az, aki a fejedelmeknél kitüntetésre vagy befolyásra törekszik. Aki mármost ilyen nyilvánvaló tévedésben marasztalható el, úgy hiszem, nem tagadható, hogy nagyon ostoba.”²⁴⁰

Machiavelli kortársa, Guicciardini tisztában volt barátja képességeivel,²⁴¹ és

---

²⁴⁰PICCOLOMINI (1980) 87.

²⁴¹Machiavelli *Mandragóra* című művéről Macaulay (1923, 38-39) a következőket írja: „...a legjobb Goldoninál is külön, és csak a legjobb Molière-nek marad mögötte. E vígjáték, oly embernek a műve, aki, ha a színművészetnek szenteli magát, alkalmasint elérte volna a legmagasabb kiválóságot és üdvös hatással lett volna a nemzeti ízlésre. Firenzében a legnagyobb sikerrel játszották. X. Leó is

rendkívül mulatságosnak tartotta, hogy az a férfiú, aki számos fontos megbízatást látott el korábban – a száműzetésben és utána következő időszakban –, méltatlan feladatok ellátására kényszerült: „Drága Machiavello, amikor olvasom, hogy a Köztársaság és a barátok orátora vagy, s közben belegondolok, hogy korábban mennyi királlyal, herceggel, gróffal volt ügyed!”²⁴² A magány, a világ zajától való elvonulás iránti vágy, mely a szellemi tevékenység igazi közege, Enea Silvio Piccolomini leírásában is helyet kapott. „Nagy felüdülést jelent az emberek számára a lelki egyedüllét, az ember gyakran keresi a magányt, és vagy elmélkedik, vagy olvas, vagy ír, egészen átadja magát a múzsáknak, és egyszer Platóval, máskor Arisztotelésszel, azután Tulliuszal vagy Vergiliusszal társalog, meg egyéb tudósokkal, akik régen holtak ugyan, de hírnevükben és leírásaikban ma is élnek.”²⁴³ Kísértetiesen hasonló gondolatokat olvashatunk Machiavellinél is, azzal a különbséggel, hogy ő nem önkéntes száműzetésben fordult az ókor nagyjaihoz, hogy műveik olvasásában lelje meg a szellemi felfrissülést, hanem mellőzöttségében keresett ezeknél a szerzőknél vigaszt.

Mint láttuk, Machiavelli is komoly anyagi problémákkal küzdött, amint kikerült a politikai élet vérkeringéséből. Francesco Vettorihoz így írt: „s mert a szerencse úgy hozta, hogy nem értek a gyapjúhoz vagy a selyemhez és a kereskedéshez sem, csak az állam ügyeihez, így vagy elnémulok, vagy ezzel foglalkozom.”²⁴⁴ Az eredeti szövegben, olaszul a következő kifejezést használja Machiavelli, amikor az állam ügyeivel való foglalkozást jelöli: „*ragionare dello stato*”. A *ragione* főnév és a *ragionare* ige számtalan jelentéssel bír. Mást jelent a művészettörténészek, mást a matematikusok, mást a politikusok számára. Ám a sokszínű fogalom egy nagyon fontos tevékenységet is jelölt, mégpedig azt, amit Machiavelli nagyon pontosan és tudatosan használt: az *állam dolgainak intézését*, azaz pontosabban, a politikai közösséget érintő ügyek intézését. Figyelemre méltó, hogy Burke is kitért erre a fogalomra, megállapítván, hogy „a *ragione* egyik jelentése «könyvelés»: a kereskedők főkönyveiket *libri della ragione*-nak hívták. Egy másik jelentése «igazság»: a padovai *Palazzo della Ragione* bíróság, és nem az «Értelem Palotája» volt.”²⁴⁵ Tehát az államrezon fogalom – melyről még a továbbiakban szó

---

csodálói közé tartozott és rendeletére Rómában is eljátszották.”

²⁴²MACHIAVELLI-Lettere (1991) 102.

²⁴³PICCOLOMINI (1980) 106.

²⁴⁴MACHIAVELLI-Lettere (1991) 84-87.

²⁴⁵BURKE (1994) 207.

esik –, kialakulása tehát szorosan összeköthető ezzel a környezettel, ahol a racionális gondolkodás rendkívül közel állt a matematikához, a számításhoz, a kiszámíthatósághoz, hiszen ugyanazokkal a fogalmakkal írták körül mind az állam, mind a számok világát.

A kegyvesztett, szellemi passzivitásra ítélt Machiavelli szólalt meg, és kérte régi követtársát, akivel számos diplomáciai küldetésben vett részt, hogy kapcsolatai révén támogassa egy közös barátjukat a pápai udvarban valamilyen biztos megélhetést nyújtó állás elnyerésében. Természetesen, mivel Machiavelli is méltatlan körülmények közé került, mellesleg említi meg, hogy ő is jártas az államügyek intézésében. Kétségbeesett kiáltás ez, hisz láttuk, hogy aktív korszakában mily elfoglalt volt, mennyi nehéz helyzetben sikerült elérni neki azt, mit kívántak tőle megbízói. S mivel nyilvánvalóan rendkívül tehetséges és fogékony volt, mindaz a tapasztalat és tudás, melyre szert tett utazásai során, úgy tűnt a mellékvágányon veszteglő Machiavelli számára, hogy hiábavaló volt.

Francesco Vettori a Firenzei Köztársaság követe (oratore) volt a pápai udvarban, és az is maradt az 1512-es események után is, mikor Machiavellit megfosztották minden tisztségétől, és egy évre megtiltották, hogy elhagyja a Köztársaság területét. Börtönbüntetést is kapott, de 15 nap múlva Giuliano de' Medici közbenjárására kiszabadult. Hála Vettorival folytatott levelezésének, Machiavelli naprakész információkat kapott az éppen zajló politikai eseményekről, s ezekhez fűzött gondolatai, elemzései, melyek a hosszú évek alatt összegyűjtött politikai tapasztalatokon, információkon alapultak, az egyetlen szellemi tevékenysége a száműzetésben.

Giuliano de' Medici – a későbbi VII. Kelemen pápa – segítette vissza Machiavellit a politikai események színpadára 9 évig tartó kényszerpihenő után. Figyelemre méltó az 1550-ben publikálásra került kötet dedikálása, mely Machiavelli összes művét tartalmazza: „*Al Santissimo et beatissimo padre signore nostro Clemente VII.*” Nyilvánvaló bizonyítéka Giuliano de' Medici anyagi és erkölcsi támogatásának, melyre igencsak rászorult.

Gregorio Leti éppen ebből a viszonylag zárt világból lépett ki, amikor a 17. század végén megjelentette a *Történelmi és politikai ceremónia* című művét. Nem kizárólag egy politikai hatalom „kommunikációs szakembere” volt már, mint korábban Castiglione vagy Machiavelli, hanem egy sokkal bonyolultabb politikai képletben belül kereste meg ezzel és a többi írásával is a hallgatóságot. Nemcsak az

udvar(ok) népéhez szólt, nemcsak egy fejedelemnek adott megszívlelendő jó tanácsokat, nemcsak egy szűk kör tagjaihoz intézte szavait, hanem Európa azon országainak olvasóközönségét kívánta meghódítani, s egyben tájékoztatni, akik a könyvpiac terjeszkedése révén számtalan könyv között válogathattak. Természetesen azokban az országokban (Franciaország, Anglia, Hollandia) ahol az író élt, és Európa egyéb területein is, abban az időszakban, amikor Leti olvasóit megszólította és kielégítette kíváncsiságukat, mind a nyomtatás, mind az olvasók tájékozottsága egészen más volt, mint a korábbi századokban. Gregorio Leti abban az országban, ahol éppen volt, sokkal inkább a könyvpiac apró rezdüléseinek, mint egy fejedelem, vagy mecénás kénye-kedvének volt kitéve. Állandóan mérlegelnie kellett a teljes anyagi, erkölcsi kiszolgáltatottság és saját szólásszabadságának kérdését.

IV. 6. A nyomtatás és az értelmiség

Gregorio Leti elképesztő mennyiségű művet írt élete során. A kutatások alapján – amint említettük –, mintegy nyolcvan (!), biztosan az ő nevéhez köthető. Ezek a tények mindenképpen a szerző és a nyomtatás, illetve a nyomdák közötti, már szinte különleges viszony vizsgálatát vetik fel.

A könyv szerepéről folytatott diskurzus gyakorlatilag a nyomtatás feltalálása óta folyik. A feltehetően 1466 és 1467 között keletkezett Leon Battista Alberti tollából származó gondolatok a nyomda iránt érzett csodálatát fejezik ki: „dicsérni kell a német feltalálót, akinek napjainkban sikerült néhány karakter nyomásával száz napon belül, több, mint kétszáz példányt, csupán három ember munkájával előállítani.”²⁴⁶ Az új technológia a könyvek előállításának gyorsasága mellett gazdaságosságával nyerte meg a kortársak támogatását. A humanista Giovanni Andrea Bussi II. Pál pápának 1468-ban a következőket írta erről az újdonságról: „De ez is nagy dolog, Szentatyám (...), hogy a Te korodban, a fehér papír és a meztelen pergamen szinte ugyanannyiba kerül, mint a legkeresettebb könyvek. Én ezekben az írásokban az utókor csodálatára bízom azt, hogy Rómában a venetói II. Pál pápasága alatt, a nyomdászatban kiváló mesterek kezdték el mesterségüket magas szinten üzni – Istennek hála, és így a könyveket szinte kevesebb pénzért meg lehet vásárolni, mint amennyibe korábban a kötés került.”²⁴⁷

Michael North 1995-ben megjelent *Die Kommunikationsrevolutionen (A kommunikációs forradalmak)* című könyve²⁴⁸ jelentős tanulmányokat tartalmaz, melyek a könyvkiadás történetét is elemzik. Ezek között található Erdmann Weyrauch *A könyv, mint a koraiújkori kommunikációs forradalmak zászlóvivője*²⁴⁹ című cikke, melyben a következőket olvashatjuk:

„Az agitációs lehetőségek, a termelékenység dinamizmusa, a termékminőség, a profitígéret, a gyártáshatékonyság az írásbeliség iránti növekvő szükségletekhez való alkalmazkodás képessége, csakúgy, mint az egyre növekvő közlekedési és mobilitási lehetőségek egyéb faktorokkal együtt tették a 16. sz. elején a könyvet a

---

²⁴⁶QUONDAM (1983) 567.

²⁴⁷QUONDAM (1983) 567.

²⁴⁸NORTH (1995)

²⁴⁹WEYRAUCH (1995)

tömegkommunikációs eszközök kulcsszereplőjévé.”²⁵⁰ S mint ilyen, teljesen érthető módon, a nyomdák ellenőrzése újabb feladatokat rótt kormányokra, uralkodókra, hiszen „kiugróan nagy számban jelentek meg pamfletok Franciaországban 1648 és 1660 között (mintegy 4000 Mazarin ellen), Angliában 1640 és 1660 között (22 000), valamint 1688–89-ben, továbbá Hollandiában 1640-ben. De még a belpolitikai konfliktusokat is nemzetközi összefüggésben elemezték.”²⁵¹

Franciaországban tehát három intézményre hárult az ellenőrzés: a király, az egyház és a Sorbonne voltak hivatottak felügyelni a nyomdákat. Amennyiben sikerült egyetérteniük (ami ritkán fordult elő), csak akkor jött létre egyértelmű álláspont a könyvnyomtatás ellenőrzése terén. Ami az itáliai államokat illeti, Róma közelsége, valamint a politikai egység hiánya a helyzetet tovább bonyolította. Szicíliában és Szardínián a spanyol jelenlét miatt, természetesen erős volt a kontroll. Milánóban, Nápolyban a római inkvizíció látta el ezeket a feladatokat, habár elméletben a kormányok maguk döntöttek egy könyv indexre kerüléséről. Modenában is hasonló volt a helyzet, ahol formálisan a herceg engedélyére volt szükség, ám a gyakorlatban ezt mindig megelőzte az inkvizítori jóváhagyás vagy elutasítás.

A Velencei Köztársaságban, a könyvkiadók paradicsomában a helyzet egészen másképp alakult. Az 1486-ban kiadott, a nyomtatás privilégiumát rendező rendeletben, a könyvbe befektető személyek érdekeit védték, 1516-ban pedig kineveztek egy revizort, aki a szövegek irodalmi értékét volt hivatott garantálni. Egy másik fontos dekrétum, amit 1527-ben a Tízek Tanácsa hozott, engedélyhez kötötte a könyvek nyomtatását. Így akarták elkerülni, hogy „rossz és tisztességtelen” művek kerüljenek forgalomba. Tekinthejtjük ezt az első állami, preventív jellegű cenzúra megjelenésének. 1562-től a szövegek átolvasását három revizor végezte, akik megfelelő politikai, vallási és erkölcsi képzettséggel rendelkeztek. Annak ellenére, hogy a 17. századra Velence politikai jelentősége csökkent, mégis ez volt az a város, ahol „több újságot nyomtatnak és több színházi előadást tartanak, mint egész Itáliában összesen.”²⁵²

Itáliában különösen a cenzúra megjelenése után fellobbant vita készített sokakat a véleményformálásra. Találunk olyan álláspontot, amely hatalmas

---

²⁵⁰WEYRAUCH (1995) 2.

²⁵¹G. ETÉNYI (2001) 3.

²⁵²CUAZ (1982) 98.

lelkesedést mutat a könyvnyomtatás iránt, mindenféle fenntartás nélkül elfogadva azt, és arra is van példa, amikor az új kommunikációs eszköz által nyújtott lehetőségek veszélyére hívja fel a figyelmet. Az első magatartásformát mutatja Garzoni műve, amelyben szinte dicshimnusz zeng a szerző a nyomtatás iránt, kijelentvén, hogy „a nyomtatás volt az, ami az ember szellemét felébresztette. (...) Minden a nyomtatásból született és halad előre, ami felnyitotta a vakok szemét, és fényt adott a tudatlanoknak. Igazán ritka, csodálatos, lenyűgöző művészet.”²⁵³ Természetesen visszafogottabb és kritikusabb megfigyelők a hátrányait sem hagyták szó nélkül. Gyanakodva közeledett a témához Sforza Pallavicino kardinális – aki Paolo Sarpival vitatkozva –, az egyháznak, a tridenti zsinat ideje alatt hozott határozatait veszi védelmébe. A következőképpen fejtette ki véleményét a könyvnyomtatás felügyeletéről, „a rossz könyvek tiltásának két üdvözölendő hatása van: egyrészt az, hogy ettől a jegyzéktől való félelem sokakat visszatart az írástól és annak terjesztésétől, másrészt az, hogy megnehezítvén annak környezetét, visszafogja a nyomdászokat a kiadástól, a könyvkereskedőket a vásárlástól.”²⁵⁴ Majd így folytatta: „Mert az utóbbi időben elterjedt tiltásoknak két oka is van: egyrészt, mert *megsokszorozódott a szerzők és az olvasók száma*, másrészt nagyon kényelmessé vált egyeseknek szétszórni, másoknak megszerezni a könyveket.”²⁵⁵ Gondolatait azzal zárta, és egyben azzal védte meg álláspontját, hogy a könyvek tiltása minden köztársaságban elterjedt, minden uralkodó fontosnak tartotta a könyvpiac ellenőrzését ellátó törvények hozását és betartatását.

A könyvnyomtatás elterjedése és annak üzleti szempontokat is figyelembe vevő alkalmazása, a titkos helyeken működő nyomdák szaporodása megkönnyítette a katolikus egyház által indexre helyezett könyvek terjesztését is. Ám a nyilvános könyvégetések szinte megszokottá, mindennapossá, központilag irányítottá váltak 1559-től IV. Pál akaratából. A tiltott könyvek listája állandóan bővült, 1664-ben kiegészítették, és tulajdonképpen évszázadokon keresztül, még 1949-ben is szigorúan kezelték a Vatikán illetékesei a dokumentumot.

Bongi már egy 1897-ben megjelent cikkében a következő észrevételt tette a cenzúrát megkerülni igyekvő szerzőkkel kapcsolatban. „A 16. és 17. században Európa különböző országaiban szétszórta élő olaszok tollából származó, illegálisan

---

²⁵³CUAZ (1982) 55.

²⁵⁴CUAZ (1982) 57.

²⁵⁵CUAZ (1982) 57. kiemelés tőlem

megjelent könyvek bibliográfiájáról rendkívül kevés információ áll rendelkezésünkre, és egyedülálló érdeklődést igényelne.”²⁵⁶ Weller korábban, 1864-ben ugyanerre a problémára hívta fel a kutatók figyelmét: „Az álcázás és az anonimitás bevonása a történet,- a teológia,- és a politikatudományba egy nép elnyomásának bizonyítékai. A legsajnálatosabb az olaszok helyzete, akiknek <klasszikusan> álarc mögé kellett rejteni magukat, különösen a 18. és 19. században, ahol a politikai fejlődés még szűkebb keretek között mozgott, mint korábban.”²⁵⁷

Ha áttekintjük a Parenti művében megjelenő Leti-műveket – a könyv a 16-17. században Európa különböző országaiban szétszórta élő olasz szerzők által írt könyvek bibliográfiáját tartalmazza —, megállapíthatjuk, hogy a poligráf Leti műveinek legnagyobb részét fiktív helyen, álnév alatt publikálta.²⁵⁸

A propaganda a hatalom közelében dolgozó értelmiség és a politikai hatalom képviselőinek közös ügye. Burke azt írja: „A nyomtatás feltalálása hosszú távon az irodalmi műpártoló eltűnéséhez vezetett, akinek helyére a kiadó és a névtelen olvasóközönség lépett. Ebben az időszakban azonban az új és a régi rendszer egyfajta kölcsönhatásban egymás mellett létezett. Találni példát a műpártolás elüzletiesedésére (amikor az író az ajánlás fejében azonnali készpénzjutalomra számított).”²⁵⁹

A nyomtatás terjedésének köszönhetően ugrásszerűen megnőtt a publikált írások száma. Megdöbbentő statisztikai adatok mutatják a nyomtatás elsöprő sikerét, ami miatt a könyvtárakban a nyomtatott könyvek a kézzel írt könyveket szinte másodrendű helyre szorították. „A 16. században, Párizsban több mint 25 000, Lyonban 13 000, Németországban 45 000, Velencében 15 000, Hollandiában 4 000, Angliában 10 000 kötet látta meg a napvilágot.”²⁶⁰ Ezt az elképesztő mennyiségű könyvet valóban egyre nehezebb volt kategorizálni, minősíteni. Jóval később, amikor már nemcsak könyveket, hanem rövidebb terjedelmű egyéb írásokat is ezzel az újdonsággal terjesztettek, akkor már szinte lehetlenné vált az értékeset az értéktelentől elválasztani. A történelmi események is az információterjesztés jelentőségét, annak megkönnyítését erősítették. Kialakult az igény, például a háborús területeken történekről való tudósításra, élménybeszámolókra: „A *Mercure Galant*

---

²⁵⁶ *Archivio Storico Italiano, s. V. Tomo XIX*, Firenze, (1897) 134.

²⁵⁷ WELLER (1864), 2 voll. In-8.

²⁵⁸ PARENTI (1951) 32-53. (2. számú függelék)

²⁵⁹ BURKE (1994) 127.

²⁶⁰ QUONDAM (1983) 577.

1672-es első számában a könyvkereskedő értesíti az olvasót, hogy ezentúl szó lesz az idegen tartományokról is.”²⁶¹ Bene Sándor Agostino Mascardit²⁶² „a revolverező publicisztika jeles alakjának”, „finom ízlésű historikusnak” nevezi, s tőle idézi a következő gondolatokat, melyek tökéletesen jelzik, hogy a propaganda, az információk manipulációja milyen intellektuális válságot indukálnak Európa-szerte: „Manapság, midőn Svédország királya [Gusztáv Adolf] prédálva pusztítja végig Germániát, az írók egész hadserege szökkent talpra, amely telehinti árkusaival a világot és megdolgoztatja a nyomdászokat is. Szerencsétlen sors jutott részül ennek a nemes, de egyszersmind hálátlan mesterségnek, amelyet manapság tucatmunkának tartanak, amelyet egyként művelhet tudós és tudatlan. Súlyos igazságtalansága ez századunknak.”²⁶³ Ez volt az az időszak, amikor a nyomtatásban megjelent művek szerzői megélhetésüket biztosítandó, leszakadnak az udvari státusról, és a közvélemény alakítására alkalmas műfajokhoz is fordulnak.

Továbbá nagyon figyelemreméltó az a tény, amely tulajdonképpen magából az üzleti világból kiinduló kezdeményezés volt, azaz az információterjesztés megszervezése. Ez a kereskedelem szereplői számára jelentett könnyebbséget, hiszen ezek az értesítők tartalmazták a különböző áruk értékét, valamint a pénzváltók munkáját segítették.

Mario Infelise *Prima dei giornali (Az újságok előtt)*²⁶⁴ című művének 5. fejezetében tárgyalja az első újságnak tekinthető, azaz információterjesztés szempontjából annak nevezhető „avvisi”-k keletkezését. Ezek az üzleti élet szereplőinek szóló értesítők már 1580 körül megjelentek nyomtatásban is, ám „nem számítottak olyan anyagnak, amelyet különös elővigyázatossággal kellett volna kezelni”.²⁶⁵ Ezeket az iratokat, „amelyeket a külön foglalkozási ágat alkotó hivatásos újságírók írtak, kézzel sokszorosítottak, és fizetség fejében kétheti majd heti rendszerességgel adott számú megrendelőhöz továbbítottak. Ezek a *'hírkereskedők'*, akiket *'novellista'*-nak, *'scrittori d'avvisi'*-nak vagy *'Avvisenschreibernek'* neveztek a korban, Velencében már a 16. század első felében külön céhet alkottak”²⁶⁶

Infelise rövid áttekintést nyújt az európai újságoknak tekinthető kiadványok

---

²⁶¹KÖPECZI (1976) 76.

²⁶²Agostino Mascardi (1590-1640), jelentős történetíró, teoretikus, akinek egyik legjelentősebb műve a *Dell'arte historica*, Rómában jelent meg 1636-ban.

²⁶³Mascardit idézi BENE (1999) 267.

²⁶⁴INFELISE (2002)

²⁶⁵INFELISE (2002) 80.

²⁶⁶BARBARICS (2004) 1259.

első megjelenéséről, és kitér az itáliai példák bemutatására is. A nyomtatott újságok viszonylag kései itáliai megjelenésének magyarázata szerinte éppen az, hogy „a kézzel írott értesítések bőségesen és élénken cirkuláltak.”²⁶⁷ Emellett azt is kiemeli a szerző, hogy az itáliai államokra, egyéb területeken oly jellemző pluralizmus az újságyomtatás terén is megtalálható. A 17. század közepén minden nagyobb itáliai városban jelentek meg nyomtatott újságok, sőt a szakirodalom arra is tud példát, hogy a konkurencia megjelenése Genovában miként készítette pontosabb hírközlésre az érintett feleket. „Ami a politikai jellegű híreket illeti, nyomtatott verzióban, a lehető leglényegretörőbb formában jelentek meg, titkos vagy kompromittáló esetleges részletek megjelölése nélkül.”²⁶⁸

Összehasonlítva az itáliai és a franciaországi sajtó helyzetét, ismét a politikai szétagolódás okozta problémára hívja fel a szerző figyelmünket. Míg Franciaországban a törvényi háttér és a jogi környezet alkalmas volt arra, hogy „a *Gazete* [hírlevél] tartsa magát, mivel a király privilégiuma biztosította a kizárólagosságot az egész királyság területén és szigorúan szabályozta a tartományok területén történő újranyomtatások engedélyezését,”²⁶⁹ addig az egységes jogszabályokkal ezen a téren sem rendelkező itáliai államokban erről szó sem lehetett. Ami pedig az újságokban megjelenő információk forrását illeti, Infelise a mantovai folyóirat kapcsán megállapította, hogy azok „jó kézből származó, hetenként Velencéből, Bécsből, Kölnből, Brüsszelből, Amszterdamból és Augsburgból érkező, kézzel írt értesítéseken alapulnak.”²⁷⁰ Kitért a költségekre is részletesen. Az „avvisik” eredetére vonatkozó megállapítása során felsorolt városok korábban is és a 17. század során is jelentős központoknak tekinthetők. Tulajdonképpen ezek a városok a korábbi évszázadok során kialakult kereskedelmi elosztó helyek voltak, melyek aztán kulturális központokká, illetve információelosztó helyekké váltak. „A harmincéves háborút hatalmas információáradat és professzionális propagandagépezet kísérte, amely a békekötés alatt is tovább működött, hiszen a megerősödő hatalmak sem tudták a kialakult mechanizmust hirtelen megszüntetni, gyökeresen megváltoztatni. A 17. század közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a nyilvánosság, és ezen belül is az átalakuló nemzetközi

---

²⁶⁷INFELISE (2002) 80.

²⁶⁸INFELISE (2002) 96.

²⁶⁹INFELISE (2002) 101.

²⁷⁰INFELISE (2002) 103.

nyilvánosság olyan tényezővé vált, amellyel számolni kellett.”²⁷¹

Mivel egyre nehezebbé vált megszervezni a gondolatok terjedésének ellenőrzését, az eddig soha nem látott módon felgyorsult. Külön tanulmány tárgyát képezi a posta történetének szemléltetése, amire itt csak néhány, témánkhoz szorosabban kapcsolódó tény erejéig hivatkozom.

A 17. század nagy újdonsága a postai szolgáltatások megszervezésének létrejötte. A fejedelmek, koronás fők magánfutárai mellett a 16. század első felében megjelennek az első megszervezett postai hivatalok. Már 1561-től Piemontban – igaz, helyi jelleggel –, jelen van egy postahivatal, ami aztán 1696-ban már Lyon, 1720-ban Genf és 1736-ban Róma felé is terjeszkedik. Sokkal szervezettebb a velencei hivatal, amely már viszonylag korán, a 16. század elején az elsők között szervezi meg a postai összeköttetést Bécs és Konstantinápoly városával. Immár az információk, a hírek, a megjelent újságok, könyvek e módon járnak be az ismert világot. Ismét új hivatások, szakmák születését indukálja ez az újítás. „A 17. század első harmadában: Közép-Európában és az északi területeken a harmincéves háború, Angliában a polgárháború, Itáliában VIII. Orbán pápa uralkodásának viszontagságai, Franciaországban a Fronde küzdelmei a propaganda termékeinek mennyiségi felduzzadását és a propagandatechnikák minőségi ugrását hozzák magukkal.”²⁷²

Az információ, különösen a politikai jellegű, komoly értéket képviselt. A *Vaticano Langente (Bágyadozó Vatikán)* című 1674-ben megjelent művében, a nyomdász és az olvasó között zajló elképzelt dialógusból megtudjuk, hogy Leti információit mindig megbízható forrásból szerezte, akik „éppen a helyszínen tartózkodtak.”²⁷³ Az információ egzisztenciát teremthetett és dönthetett romba. Ezekkel üzletelni pedig rendkívül veszélyes volt. Egészen új értelmiségi pályákat hoztak felszínre a történelmi események. Gregorio Leti nem az első volt, aki nem egyedül járt utána minden egyes információnak, hanem azokat számtalan esetben informátorai révén, levelezés útján szerezte be. Például Leti közeli ismerőse, a firenzei Antonio Magliabechi, aki az információk fogadására, szelektálására és újraelosztására specializálódott. „Házában bezárkózva, magányosan és civakodóan levelezést folytat az európai értelmiség legfontosabb alakjaival, könyvtára Itália

---

²⁷¹G. ETÉNYI (2002). 1. sz.

²⁷²BENE (1999,07)

²⁷³LETI, *Vaticano Langente* (1674) 5.

legnaprakészebb gyűjteménye a 17. század végén.”²⁷⁴ Antonio Magliabechi korántsem lehetett olyan magányos, ahogy ezt Cuaz szemléletesen leírja, hiszen a kor „legpletykásabb”, legvitatottabb személyiségével, Gregorio Letivel állott levelezésben. A vele hosszú időn keresztül tartó levelezés pedig, mint ahogy erről a továbbiakban még szó lesz, nem nevezhető eseménytelennek, unalmasnak. A levelek, beszámolók érkezésének gyakorisága pedig gondoskodott arról, hogy Magliabechi magányos órái ne tűnjenek végtelennek.

---

²⁷⁴CUAZ (1982) 108.

V. A *Történelmi és politikai ceremónia* című traktátus diplomáciatörténeti jelentősége. Az ideális követ

Gregorio Leti, a *Történelmi és politikai ceremónia. Nagyon hasznos mű minden követ, közszolga és azok számára, akik ilyen beosztásba, hivatalba akarnak kerülni* című traktátusa egyrészt a szinte évszázadokat átívelő „ideálkereső folyamatba” illeszthető, másrészt pedig egy másik nem kevésbé jelentős, az európai államelméleti diskurzus és a követ személyéről szóló traktátusirodalom keretein belül helyezhető el. A könyv az ideális követ személyiségét, felkészültségét, az általa betöltött hivatal jelentőségét hivatott bemutatni és nem utolsósorban segíteni. Éppen ezért a kézikönyv sorra veszi Európa különböző államainak történelmét, hogy a már beiktatott és a leendő követek munkáját segítse, tudásukat elmélyítse. Leti műve nemcsak diplomáciatörténeti szempontból jelentős, hanem az európai és itáliai politikai íráskor folytatásának tekinthető. Traktátusa a jog, a nemzetközi jog, az uralkodás jogi kérdéseit is érinti. Gregorio Leti műveinek jelentőségét nem lehet lebecsülni, minden bizonnyal olvasottsága felülmúlta kortársaiét. Egyre többen gondolták úgy, hogy értik, érteni és megismerni akarják a politikai színpad szereplőinek motivációit, és nem kis erőfeszítésükbe telt, hogy megfelelő tájékozottságra tegyenek szert. A veszfáliai „béketárgyalásokat övező nyilvános diskurzus a publicisztika és a röpiratok beszédmódjának átalakulását is eredményezte, és hozzájárult ahhoz, hogy a jogi szövegek, az államelmélet új fogalmai átítassák a korabeli publicisztikákat és röpiratokat. Ha nem is a közember, de a nyilvánosság egyre szélesedő képzett rétege számára közérthetővé, természetessé vált az államelméleti gondolkodásmód”.²⁷⁵

Az első kötet négy könyvből áll, terjedelme 624 oldal. Ennek első könyve rendkívül fontos, mivel Leti ezt tartotta tulajdonképpen az egész mű bevezetésének. Ismerteti a könyv keletkezésének körülményeit. Tapasztalataira hivatkozva tárja az olvasó elé a könyvben elemzésre kerülő problémákat. A második könyv egyfajta kronológiai áttekintéssel kezdődik, amelyben Leti Ádám teremtésétől Dávid történetig beszéli el a legfontosabb történelmi eseményeket, „mindenki okulására”.²⁷⁶

---

²⁷⁵G. ETÉNYI (2001)

²⁷⁶LETI (1685) I. 318.

A harmadik könyv folytatja az események bemutatását az Exodusig. A negyedikben a „világ ötödik korszakát”²⁷⁷ ismerteti, amely Leti szerint Krisztus születéséig tartott.

A második kötetet, mely nyolc könyvből áll és terjedelme 672 oldal, a Velencei Köztársaságnak dedikálta. Ebben a kötetben Leti „az univerzum összes fejedelemségét és királyságát”²⁷⁸ mutatja be, amelyek az oszmán birodalom keletkezéséig léteztek. Ismerteti a legfontosabb eretnekmozgalmakat, szektákat, az egyházi állam jelentős konklávéit, zsinatait. A dolgozat a kötet ötödik, és a hatodik könyvében található – a pápa világi hatalmát érintő – megállapításokat elemzi a továbbiakban.

A harmadik kötet hét könyvből áll (648 oldal), és Brandenburgi Frigyes Vilmosnak szánta Leti. 730-1515-ig tekinti át Európa államainak történelmi eseményeit. Ír a szerzetesrendekről, lovagrendekről, különböző egyházi méltóságokról, azok öltözetéről.

A negyedik kötet kilenc könyvből áll (792 oldal), és Leti D'Avaux grófnak, „követ úrnak” ajánlotta. Európa történetének áttekintését nyújtja, 1515-1680-ig. A kilencedik részben olvashatjuk azoknak a szerzőknek az életét és műveiknek bemutatását, amelyeket minden bizonnyal Leti műve megírása során használt. Ez magyarázza annak a fejezetnek a megjelenését a dolgozatban, melyben az itáliai értelmiség helyzetét vázoltam fel.

Az ötödik kötet hét könyvből (786 oldal) áll, a szerző művének ezt a részét Amszterdam polgármestereinek ajánlotta. A dedikációban ezt olvashatjuk: „könyvem nagy részét az Önök városában írtam”.²⁷⁹ E kötet könyvei, Európa államainak földrajzi, gazdasági helyzetét mutatják be. Itáliára vonatkozó megállapításait, statisztikai adatait a dolgozat a továbbiakban ismerteti. A kötet második könyvében olvashatjuk Leti gondolatait az egységes Itália megteremtésének szükségességéről, amely szerint szintén Machiavelli felfogásának követőjének tekinthető. Leti itt emeli ki a Velencei Köztársaság jelentőségét, és elemzi annak politikai berendezkedését.

Az utolsó kötet nyolc könyvből áll (816 oldal), és a dedikáció a Kelet-Indiai Társaság igazgatóinak szól. Leti, művének utolsó kötetét szánta arra, hogy a kifejtse gondolatait az isteni és a természeti törvényekről, a női öröklésről, a szuverenitásról. A dolgozat az utolsó kötet harmadik könyvében megfogalmazott gondolatok

---

²⁷⁷LETI (1685) I. 420.

²⁷⁸LETI (1685) II. 1.

²⁷⁹LETI (1685) V.2.

elemzésére koncentrálni, hiszen Leti itt értekezik részletesen arról, hogy milyen kritériumoknak kell megfelelni annak a fejedelemben, uralkodónak, aki követeket akar küldeni más államokba.

V. 1. A diplomácia születése és Itália

A 15 -17. századi nagyhatalmi politika meghatározó „mellékszereplői” azok a különböző berendezkedésű udvarok alkalmazásában álló hivatalnokok voltak, akik számos eltérő feladatukon túl, a diplomáciai küldetések révén betekintést nyertek az állam ügyeibe, államtitkokba. Rendkívül kényes feladatokat bíztak rájuk, s folyamatosan a kegyvesztettség vagy elismerés határmezsgyéjén egyensúlyoztak. Ha uralkodójuk, megbízójuk kegyét élvezték, bizalmat kaptak, akár halálukig anyagi nehézségek nélkül élhettek. Amennyiben birtokaik jövedelme megélhetésüket biztosította, akkor kiszolgáltatottságuk sem volt annyira elviselhetetlen, ám ideológiai, politikai semlegességről még nem lehetett beszélni. Minden állam alapvető érdeke volt, hogy tájékozódjék, információkat szerezzen be a többi országról. „Ez az igény hívta életre az állandó diplomáciai kapcsolatokat. Elsőnek az egyházpolitikai szempontból egyetemesen érdekelt pápaság, majd az egész Európával kereskedő városállam, Velence létesített állandó követségeket.”²⁸⁰ Az első, akit hivatalosan és kifejezetten úgy írtak le, hogy „permanens” követ, az az „1460-ban a savoyai herceg által Rómába küldött követ, volt–*orator et ambaxator continuus et procurator*.”²⁸¹ Nem feladatunk áttekinteni az összes itáliai állam diplomáciai tevékenységét, mindazonáltal le kell szögezni, hogy a 15. században, ha egy uralkodó fontosnak tartotta állandó külképviseletek létrehozását, annak minden anyagi vonzatát vállalva, az azt is jelentette, hogy aktívan jelen akart lenni, informálódott és időben tudott reagálni az államok közösségében minden felmerülő problémára. Ezekre a posztokra pedig olyan személyeket választottak, akiknek felkészültségét, elkötelezettségét nem lehetett kétségbe vonni, s a megbízók éppen ezért támogatták az olyan állandó követek jelenlétét, akikre hosszabb időn keresztül is lehetett számítani. Pontremoli Nicodemus például, több mint „húsz évig képviselte

---

²⁸⁰BENDA (1979) 5.

²⁸¹ANDERSON (1993) 11.

Milánó hercegét 1446-tól Firenzében.”²⁸²

A különböző ceremóniák, ünnepek megszervezésének, illetve az antik hagyományok felélesztésének itáliai eredete ismeretes. „A reprezentáció reneszánsz típusának kialakulása legjobban az ünnepi bevonulások változásain követhető nyomon. Az egyes városokba beiktatásra, törvénykezésre, rendi gyűlés megnyitására, házasságkötésre vagy diplomáciai látogatásra érkező uralkodók fogadásának középkori, allegorikus erényalakokkal ékesített dekorációi eleinte Itáliában, majd később szerte Európában antikizáló ingressus triumphalis-díszletekké fejlődnek.”²⁸³ A követ, aki az ünnepek alkalmából a hatalmi reprezentáció egyik legfontosabb alakja, ha úton volt, ha megérkezett, mindig különleges elbánásban részesült. Személye, kísérete, útja, érkezése és nem utolsósorban fogadtatása, a hatalmi reprezentáció fogalmaival volt körülírható. Még akkor is, ha nyelve, kultúrája egészen eltérő volt a többi európai országétól.

„A diplomácia oly régi, amilyen a régi államoknak egymással való érintkezése, tévedés tehát azt hinni, hogy a diplomácia csak a jelen államrendszer kifejlődésével «a 15. század végével» keletkezett.”²⁸⁴ Mindazonáltal a mai értelemben vett diplomáciai kapcsolatok kialakulását az itáliai félsziget 15-16. századi történései indukálták. Ebben az időszakban már nemcsak és kizárólag a klerikus értelmiség tagjai kaptak diplomáciai megbízatást, hanem a kör, amelyből az uralkodó vagy a városállam vezetői választottak, egyre szélesebb lett.

A „15. századig és sok esetben később is a diplomácia egy olyan játék volt, melyet inkább alacsonyabb rangú személyek és intézmények játszottak, mint uralkodók”.²⁸⁵ A kereskedők kultúra-, illetve információközvetítő szerepe kezdetektől fogva nyilvánvaló volt. A kapcsolati háló folyamatos szövése és annak ellenőrzése az itáliai városok, államok, köztársaságok vezető rétegének olyan tevékenysége, amely a szakirodalom szerint „a diplomáciai tevékenység kialakulásának bölcsője volt. A 15. századi Itália az volt kicsiben, amellyé a következő száz évben Nyugat-Európa, később pedig a kontinens többi része vált.”²⁸⁶

A modern értelemben vett diplomácia születése itáliai hagyományokra vezethető vissza. Bár korábban nyilvánvalóan az ókorban is létezett, csak a

---

²⁸² ANDERSON (1993) 12.

²⁸³ BENE (1999,07)

²⁸⁴ RÉVAI (1912) 594.

²⁸⁵ ANDERSON (1993) 9.

²⁸⁶ ANDERSON (1993) 3.

nemzetközi ügyek egyszerűsége és a politikai funkciók átfogóbb jellege miatt még nem jött létre az a csoport, amelynek tagjai professzionálisan űzték volna ezt a mesterséget. A diplomata személye gyakran összerosódott az államfő, illetve a katonai vezető személyével. Nem tartottak fenn, nem tartottak el állandó követségeket, hanem alkalmoszerűen küldtek speciális megbízásokkal több személyből álló missziókat, minden bizonnyal a nagyobb biztonság, a megbízhatóság céljából, vagy egyszerűen az ügy eredményessége miatt.

A nemzetközi kapcsolatok modern rendszere Itáliából indult ki tehát, ahol a 15. század második felében a félsziget nagy politikai egységei, a kiépült diplomáciai rendszerre támaszkodva igyekeztek a szereplők közti egyensúlyt fenntartani.

A hatalmi egyensúly az egyik legfontosabb politikai eszme a modern történelemben több szempontból is. Egyrészt olyan vizsgálati módszert jelent, amely kulcs az államok rendszerének, illetve az államok viselkedésében felfedezhető visszatérő minták megértéséhez, másrészt politikai eszközként is szolgál(t) az államférfiak számára az államok függetlenségének megőrzéséhez.

A hatalmi egyensúlyra való törekvés, mint gyakorlati politika, a reneszánsz kor gyermeke. Nem véletlen, hogy magában Itáliában jelent meg, s az sem, hogy először nem összeurópai, hanem itáliai dimenzióban merült fel.

Az itáliai félsziget legfontosabb államai Velence, Milánó, Nápoly, Firenze és a Pápai állam voltak. Velence volt a legerősebb, és 1450-1499 közt a Velencei Köztársaságot különböző szövetségekkel ellensúlyozták. Általában Firenze, Milánó, Nápoly állt egy oldalon. Ezt a rendszert az 1494-es francia támadás döntötte romba. Machiavelli műveinek értelmezését ebben a kontextusban kell elhelyezni, de ő a hatalmi egyensúlyról még nem írt. Kortársa, a szintén firenzei Guicciardini 1561-ben jelentette meg művét, az *Itália történetét*, 20 évvel megírása után, melyben a hatalmi egyensúly kérdése is felmerült. Lorenzo Medici arra törekedett, hogy az itáliai helyzet az egyensúly állapotában maradjon meg, ne mozduljon el egyik vagy a másik irányba. Lorenzo Medici politikájának lényege tehát abban állt, hogy a hatalmi egyensúlyt fenn kell tartani Itália fejedelmei közt. Nem meglepő tehát, hogy a nemzetközi politika nyelvébe a *bipoláris modell* talált legkönnyebben utat, hiszen a fő rivalizálások bipolárisak voltak a 16. században. Habsburg –Valois, keresztény–oszmán, katolikus-protestáns ellentétek feszültek.²⁸⁷ Maga az egyensúly metaforája a

---

²⁸⁷ Schmalkaldeni szövetség (1531), 1608 Protestáns Unió, 1609-Katolikus Liga.

fizikából származik, az egyensúly propagálói pedig magát az asztrológiai *Librá*-t, illetve a *mérleget* hozták fel példaként!

Mint, majd látni fogjuk, a hatalmi egyensúly kérdése Leti elemzésében is fontos szerepet kapott, hiszen a hatalmi egyensúlyról szóló irodalom és a diplomáciai rendszer kiépülésének döntő szakasza éppen az a korszak volt, amelyben Leti alkotott, a francia nagyhatalom kora.

Az államok egy rendszer részeként léteztek, mely elmélet lehet, hogy csak egy mítosz volt Francesco Guicciardani értelmezésében, de meglehetősen erősnek bizonyult! A modern elvhez még sok minden hiányzott. A legfontosabb kritérium az volt, hogy egész Európára kiterjedjen, valamint, az, hogy a külpolitika ideológiamentes legyen felekezetre, politikai berendezkedésre való tekintet nélkül. Mindezekhez természetesen hozzátartozott az, hogy a „*Respublica christiana*” eszméjének meg kellett szűnnie.

Ezek a kritériumok a vesztfáliai béke utáni időkre vártak. Az 1648-1713 közti időszakban a modern diplomáciai rendszer mindenütt kiépült, és az ideológiamentesség eszméje is dominánssá vált. Például Hollandia gazdasági, politikai, katonai súlya tükröződött a diplomáciai életben is.

A 16. században a hatalmi egyensúly gondolata tetten érhető Európa több területén, de különösen erős volt Velence és Anglia esetében – ekkoriban azonban még mindössze a Habsburg hegemónia elleni fellépést igazolta, valamint ugyanezen cél érdekében az oszmánokkal való szövetséget.²⁸⁸ Ez utóbbinak hosszú távon nagy jelentősége volt a hatalmi egyensúly fejlődésére.

A reformáció térnyerésének következtében a felekezeti hovatartozást is felülírta az államérdek a külpolitikában. I. Ferenc utóda, II. Henrik a német protestáns fejedelmekkel szövetséget kötött az itáliai háborúk utolsó szakaszában, akik ugyancsak V. Károly ellen harcoltak. Ebbe a sorba illeszkedett Richelieu belépése is a harmincéves háborúba. Richelieu politikájának azonban voltak 16. századi előzményei, és nem véletlen, hogy Jean Bodin már nem vallási, hanem politikai kérdésként kezelte az oszmánokkal kötött szövetséget: a politikai berendezkedés alapjáról szemlélte mind az orosz, mind az oszmán hatalmi viszonyokat. Richelieu belpolitikája vallási szempontból éppen szöges ellentéte volt külpolitikai lépéseinek.²⁸⁹ A katolikus bíboros az országon belül fellépett a hugenották fegyveres

---

²⁸⁸ WATSON (1992) 181.

²⁸⁹ WATSON (1992) 183.

ereje ellen, míg a külpolitikában éppen a katolikus hatalmak ellen vitte bele Franciaországot a harmincéves háborúba: azaz folytatta a korábbi évszázad „hugenotta külpolitikáját”.²⁹⁰ A dilemma feloldása az államérdekben rejlett. Az államérdek értelmezése azonban Richelieu számára más volt, mint Itáliában, ahol a klasszikus machiavellista értelmezés (a cél szentesíti az eszközt) dívott – Richelieu ellenben következetesen igyekezett azt a közjó elvével összekapcsolni.²⁹¹

A közjót szolgáló legfőbb elv Franciaország belső és külső biztonsága volt, ennek értelmében pedig az államérdek egyrészt a királyi hatalom fegyveres erejének monopóliumát, másrészt a Habsburgok ellensúlyozását követelte meg, ami akár az ellenfelek elleni lázadások ösztönzésében is testet ölthetett.

A spanyol Habsburgok politikája szöges ellentéte volt annak, amit Franciaország uralkodói és a Richelieu-höz hasonló államférfiak képviseltek. Nem a gyakorlati politika változó követelményei szerint, hanem következetesen bizonyos elvekhez ragaszkodva politizáltak.²⁹² A „Katolikus Királyok” cím nemcsak a katolicizmus védelmezőinek szerepére predesztinálta őket, hanem egyfajta „katolikus külpolitikára” is. Ez azt jelentette, hogy sem a bel-, sem a külpolitikában nem tudtak elszakadni a vallási megfontolásoktól: azaz lehetetlen volt akár a protestáns hatalmak, akár az egyes államokon belül a protestáns kisebbségek politikai támogatása.²⁹³ Richelieu kortársa, Olivares világosan látta ennek veszélyeit, de nem tudta meggyőzni IV. Fülöpöt ennek feladásáról.²⁹⁴ Ez pedig azt eredményezte, hogy a spanyol állam érdekeit feláldozták a Habsburg-család érdekeinek oltárán: ez egyrészt a németalföldi területekhez való ragaszkodásban, másrészt a katolikus hatalmak támogatásában, harmadrészt az európai „Habsburg rendben” való hitben, (a katolikus egyetemesség elvében) fejeződött ki.²⁹⁵ Ez utóbbi ékes példája volt az Armada Anglia elleni támadása, amelynek *hivatalos* oka a katolikus Stuart Mária kivégzése volt.

A „Katolikus Királyok”, tehát nem tudtak a „Legkeresztényibb Királyokhoz” hasonló pragmatikus külpolitikát követni. Nem véletlen tehát, hogy a hatalmi egyensúly 1648 előtt a Habsburgokról, főként a spanyol ágról szólt.

Az 1640-es évekig Spanyolországban, azaz a Spanyol Habsburgokban látták

---

²⁹⁰ WATSON (1992) 183.

²⁹¹ WATSON (1992) 183.

²⁹² WATSON (1992) 184-185.

²⁹³ WATSON (1992) 185.

²⁹⁴ WATSON (1992) 185.

²⁹⁵ WATSON (1992) 185.

a kortársak azt a fő veszélyforrást, amely az Ausztriai-házzal szoros szövetségben az egyensúlyt fenyegette, az ellensúlyozó szerepét pedig Franciaországra osztották.²⁹⁶ 1638-ban egy francia szerző úgy nyilatkozott, hogy „Spanyolország és Franciaország Házai” jelentik azt „a két hatalmat a kereszténységben, amelyekből mintegy két pólusból a béke és a háború hatásai más államokra terjednek át”.²⁹⁷ Ugyanakkor Franciaországban is elsősorban úgy fogták fel a Habsburgok elleni harcot, hogy majd Franciaország veszi át az erőssorrendben a vezető szerepet.²⁹⁸ XIV. Lajos legalábbis bizonyosan így gondolta 1661 után. A (főként spanyol) „Habsburg rend” után azonban „a francia rend” Európa számára nem volt elfogadható, olyannyira erős volt Vesztfália után az antihegemonista elkötelezettség, hogy Lajos ambíciói kudarcra voltak ítélve.²⁹⁹ Spanyolország hanyatlása 1648 után világossá vált, különösen miután a békekötés hiánya miatt további 10 évig háborúzni kényszerült Franciaországgal: a francia területi nyereségeket hozó 1659-es pireneusi béke már mintegy beharangozta a francia nagyhatalom korát.

Ugyanakkor Franciaország növekvő ereje már korábban, az 1640-es években nyugtalanítani kezdte a kis német fejedelemségeket: néhány német pamfletíró (nyilván a szomszédság okán) már ekkor azt állította, hogy nem Spanyolország, hanem Franciaország jelenti a kisebb államok önállóságára a fő fenyegetést.³⁰⁰

Az 1660-as évek végére aztán már nem volt kérdéses, hogy ki vette át az egykori spanyol hegemonia szerepét. Időközben ugyanis XIV. Lajos saját kezébe vette a hatalmat 1661-ben, s 1667-ben egy nagy hatású pamflet már azzal vádolta meg Lajost, hogy univerzális monarchiát akar, amit ellensúlyozni csakis egy franciaellenes koalícióval lehet.³⁰¹ A francia veszély és ennek ellensúlyozása olyan pamfletirodalmat hozott létre az 1660-as évektől egy generáción át, amelyre nem volt példa a nemzetközi kapcsolatok történetében.³⁰²

Nem véletlen, hogy a szakirodalom egyértelműen XIV. Lajos koránál húzza meg a hatalmi egyensúly történetének választóvonalát.³⁰³ Gregorio Leti, akit a korszak egyik legkiemelkedőbb, legtermékenyebb írói között kell elhelyeznünk, elsősorban szókimondó pamfletjei miatt is híressé, hírhedtté vált. Kapcsolata XIV.

---

²⁹⁶ ANDERSON (1993) 154-155.

²⁹⁷ ANDERSON (1993) 154.

²⁹⁸ WATSON (1992) 181.

²⁹⁹ WATSON (1992) 190-191.

³⁰⁰ ANDERSON (1993) 155.

³⁰¹ ANDERSON (1993) 156.

³⁰² ANDERSON (1993) 156.

³⁰³ ANDERSON (1993) 149.

Lajoshoz 1685-ben, amikor a *Történelmi és politikai ceremónia* című műve megjelent, a hozzá írt dedikációból jónak ítélni lehet. Franciaország európai hegemoniája egyre tisztábban körvonalazódott, a legerősebb hatalom az a Franciaország lett – legalábbis Leti szemében mindenképpen –, amelyben a politikai egység előnyei külpolitikai téren is megmutatkoztak. Így XIV. Lajos azonosítása a Nappal, Leti interpretálásában a következőket jelenti. „Ahogyan a nap a sugarait jókra, rosszakra, nagyokra, kicsikre, nemesekre, plebejusokra, műveltekre, tudatlanokra, különböző nemzetekre árasztja, úgy kell a fejedelemnek (principe) is jóságát és kegyességét nagylelkűen minden személynek átadni (comunicar), akik neki ezért tisztelettel adóznak.”³⁰⁴ Mindazonáltal itt kell megjegyeznünk, hogy Leti XIV. Lajos iránt mutatott tisztelete az idő előrehaladtával, a politikai helyzet változásával módosult.

Köpeczi Letit „a korai felvilágosodás egyik legérdekesebb figurájának”³⁰⁵ tartja, és az író *La Monarchie Universelle de Luis XIV* című munkáját vizsgálva, a következőkre hívja fel az olvasó figyelmét. Leti szándéka az volt, hogy évente két kötetben beszámoljon az európai hadieseményekről. E mű első kötetét Franciaországnak dedikálta, „már csak azért is, mert harminc éven keresztül Franciaország híve volt, de a nantes-i ediktum visszavonása és a legutóbbi háború kirobbantása arra kényszerítik, hogy szembeforduljon vele: «Minden erőmmel harcolni fogok – írja XIV. Lajosnak – az Ön Monarchiája ellen, de csak az igazság, a törvény, az állam, a politika, a történelem szükségességének a fegyvereivel, példákkal és a legismertebb dolgokkal».”³⁰⁶ Leti fent említett művében már egyenesen a XIV. Lajossal való szembenállásra buzdította olvasóit, elsősorban természetesen a protestáns országok polgárait. Az európai államok között egyre intenzívebbé váló diplomáciai események, katonai konfliktusok pedig folyamatosan szolgáltatták a pamfletíróknak az aktuális eseményeket.

A hatalmi egyensúlyról szóló korábbi irodalomhoz (Richelieu korához) képest két fontos változást említ Anderson az 1660-1680-as évek közti időszakban, természetesen azon kívül, hogy nem Spanyolország, hanem Franciaország hegemoniájának megtörése volt a cél.³⁰⁷ Az egyik az volt, hogy a francia veszély semlegesítésében Spanyolország helyett az osztrák Habsburgok jöhettek

---

³⁰⁴LETI (1685) II.7.

³⁰⁵KÖPECZI 176.

³⁰⁶KÖPECZI 176.

³⁰⁷ANDERSON (1993) 156.

számításba.³⁰⁸ Ennek csak egyik oldala volt Spanyolország látványos hanyatlása, az érem másik oldala az osztrák Habsburgok megerősödése volt az oszmánok Magyarországról történő kiűzésével.³⁰⁹ Az 1680-as években már a „Bourbon- és az Ausztriai -ház közti egyenlőségről” szolt úgy egy pamfletíró, mint amelyben „Európa fejedelmeinek biztonsága rejlik”.³¹⁰ Sőt, 1689-ben egy angol pamflet (*Európa Uralkodóinak Igaz Érdeke a Jelen Helyzetben*) már egyenesen így fogalmazott: „Európában két olyan alapvető (uralkodó) Ház van, amely uralomra tör, Ausztriáé és Franciaországé. Az egész világ tudja, hogy a többi uralkodó általános érdeke e két Házat egyensúlyban tartani, mert ha az egyik felfalja a másikat, akkor bizonyosan olyan mértékben növekszik meg az ereje, hogy Európa összes többi állama sem tud ellenállni neki.”³¹¹

Valójában az Ausztria-ház szerepének megnövekedése egy időben kezdődött XIV. Lajos hatalmi ambícióival. Belgrád bevétele (1688) után már a rivális túlzott megerősödése miatt érzett veszély kerekedett felül a Legkeresztényebb Királyon.

A másik változás Anglia szerepének megnövekedése volt 1688 után. Anglia, azzal, hogy az uralkodóváltás folytán belekeveredett a XIV. Lajos elleni háborúba, a franciaellenes európai politika mozgatójává kezdett válni, és egyre inkább úgy tekintett magára, hogy új szerepet tud játszani az egyensúly terén, mint a mérleg nyelve.³¹²

A vallás és a legalizmus (dinaszticizmus) hátráltatta leginkább a hatalmi egyensúly érvényesülését.³¹³ A jogi-történelmi érvek előásására igen jó példa volt Franciaország. Uralkodói nemcsak Nagy Károly birodalma örökösének tekintették magukat, de jogigénnyel rendelkeztek Kasztília, Aragónia, Portugália, Nápoly trónjára.³¹⁴ A dinasztikus politika és a racionalitás összeegyeztetését Franciaország igyekezett megoldani. „XIV. Lajos már nem Franciaországtól távoli területeket akart megszerezni (...), hanem Franciaország közvetlen szomszédságában lévő területekre tartott igényt. Az ún. reuniós kamarák felállítása (1679), melyek célja a szomszédos keleti és északi területekre támasztott jogigények közzététele volt, valamint a reuniós

---

³⁰⁸ ANDERSON (1993) 156.

³⁰⁹ ANDERSON (1993) 156.

³¹⁰ ANDERSON (1993) 156.

³¹¹ ANDERSON (1993) 156.

³¹² ANDERSON (1993) 156-157.

³¹³ ANDERSON (1993) 159-161

³¹⁴ ANDERSON (1993) 161.

háborúk (1679-1684) ennek iskolapéldáját jelentik.”³¹⁵

Éppen ezért, amikor Friedrich Meinecke 1924-ben kiadott művében³¹⁶ azt állította, hogy „a diplomata, jelentéseinek összeállítása során, az államérdekek doktrínájának természetes felfedezőjévé vált,”³¹⁷ akkor tulajdonképpen arra is magyarázatot kapunk, hogy Machiavellitől kezdve, Baldassar Castiglionén keresztül, Gregorio Letiig, mindenki, aki valamilyen diplomáciai megbízás révén, betekintést nyert az állam ügyeibe, miért tért ki részletesen a különböző kormányzati formák elemzésére, azok hagyományainak ismertetésére. Hiszen csak Machiavelli „*A fejedelem*” című művében 115-ször használja³¹⁸ az *állam (lo stato)* fogalmát. Miként pedig ismeretes, „Az állam fogalma – a latin status szóból eredő olasz stato kifejezés – Machiavelli *A fejedelem* című munkája nyomán került fokozatosan a köztudatba. Machiavelli többféle értelemben is használja az állam kifejezést: a politikai hatalom alanyának és a területi uralomnak a megjelölésére, illetve együttesen is.”³¹⁹ Leoni³²⁰ összegzése alapján áttekintve az *állam* terminus alkalmazásában bekövetkezett változásokat, a következőket lehet megállapítani. Machiavelli az állam (Stato) kifejezésen az uralom (dominio) fogalmat értette. A 16. századtól politikai társulások leírására használták Itáliában. Mint ismeretes, az olasz *stato* a latin *status* terminusból származik. A „status rei publicae” kifejezést már Ulpianus is alkalmazta, ám nem az államra gondolt, hanem a köztársaság (Repubblica) helyzetére. A 4. század körül, Ammianus, Orosius, Aurelius Vittore és mások a „status romanus” kifejezést használták, mely kifejezésen tulajdonképpen a „Res Publica Romanorum”-ot értették. Cassiodorus is a 4. században ugyanezen a logika alapján gondolkodott. Még a középkorban is tovább él a „status rei publicae” kifejezés. A modern értelemben vett állam kifejezést tehát középkori használat előzte meg, még akkor is, ha a modern kor előtt soha nem használták önmagában, egyedül a *statust*. Bodin könyvében a „res publica” kifejezés mellett az „estat” főnevet is alkalmazta, amikor különböző államformákról írt és Guicciardini az említett főnevet kétértelműen, soha nem pontosan alkalmazta. Egyszóval a vesztfáliai békekötés során alkalmazott állam kifejezés, fejlődését tekintve, egy több évszázadot felölelő hosszú folyamat egyik,

---

³¹⁵SASHALMI (2006) 108.

³¹⁶MEINECKE (1924)

³¹⁷Meineckét idézi BAZZOLI (2002) 317.

³¹⁸BURKE (1994) 196.

³¹⁹PACZOLAY, 1997.

³²⁰B.LEONI (2004) 55.

bár rendkívüli jeletőségű állomásának tekinthető.³²¹ Természetesen ehhez még hozzá kell tenni, hogy „a magyar verzió a latin status szó (általános jelentése állás, állapot) fordításának eredményeként jött létre, amit jól tükröz a régies alak, az *álladalom*.”³²²

V. 2. Az európai államrendszer kialakulása és természete

(1648 – 1713)

Mivel Gregorio Leti műve, mely dolgozatunk elemzésének tárgya, egy olyan időszakban keletkezett (1685), mely meghatározó volt az európai államrendszer kialakulásának történetében, szükséges vázlatosan áttekinteni annak fejlődését és legfontosabb állomásait. Európa történetének rendkívül mozgalmas időszaka volt ez, melyben új politikai terminusokkal találkozhatunk, illetve a kormányzati rendszereket leíró fogalmak új, vagy módosult tartalommal töltődtek meg. Ilyen lesz például az államérdek és a politika szavak szinonimává válása.

A 16. századtól kezdve azonban a háborúk kérdését is más megközelítésben tárgyalták. „A háborúhoz való jog [jus ad bellum] már nemcsak teológiai probléma,”³²³ mint korábban Szent Tamásnál és IX. Gergely pápa kánonjogi gyűjteményében, ahol „csak a védekező, vagy az elveszített javak visszaszerzését célzó háborúk lehettek jogosak.”³²⁴ A 17–18. századra ez a háború-koncepció fokozatosan megváltozott, új értelmezést kapott. A háború a közösség szempontjából vált érdekessé, a háborút a közjó érdekei határozták meg, s tették szükségessé alkalmazását.

Továbbá, ha az abszolutizmus elméletét vizsgáljuk, annak nemcsak az alattvalói lojalitás szempontjából volt jelentősége, hanem nemzetközi jogi vonatkozásokkal is bírt, azáltal, hogy a királyi szuverenitás kizárólagosságát hangsúlyozta az adott királyság területe felett. „W. B. Patterson szerint VI./ I. Jakab skót-angol király munkája, a *Szabad monarchiák igaz törvénye (1598)*, mely az isteni jogalapon nyugvó abszolút monarchia egyik klasszikus kifejtése volt, népszerűségéből kifolyólag jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a korabeli világot

---

³²¹B.LEONI (2004) 55- 57.

³²²SASHALMI (2006) 36.

³²³KÁRMÁN (2006) 941.

³²⁴KÁRMÁN (2006) 941.

szuverén államok közösségeként fogják fel.”³²⁵

J. Muldoon hívta fel a figyelmet arra, hogy az „1500-1800 közti (vagy talán az 1300-1800 közti) időszakot jobban meg lehet érteni akkor, ha a politikai gondolkodás és a politikai intézmények történetét nem pusztán az állam kialakulásának szempontjából szemléljük, hanem úgy, mint két kormányzati forma, az állam és a birodalom közti konfliktust”.³²⁶

Tehát bármennyire is átvitték az uralkodókra a pápa és a császár hatalmára vonatkozó terminológiát, mégis számoltak a pápaság és a császárság intézményével. Bodin szándéka is részben az volt a szuverenitás elméletének kidolgozásával, hogy kimutassa a francia királynak a pápától és a császártól való függetlenségét. „A 12. századi kánonjogászok tollán keletkezett a formula : «a király, aki nem ismer el feljebbvalót, császár a saját királyságában» (*rex superiorem non recognoscens est in regno suo imperator*).”³²⁷ Továbbá sem az angol, sem a francia, sem a spanyol uralkodók szándékosan nem használták a 16-18. században az *imperator* titulust, mint ahogy gyarmataikat sem nevezték birodalomnak hivatalosan.³²⁸ A császár titulus Nyugat-Európában csak a 19. században jött használatba, mégpedig akkor, amikor a Német-római Császárság megszűnt 1806-ban (I. Ferenc 1804-ben már Ausztria császárának is címezte magát!),³²⁹ bár Oroszországban 1721-től az uralkodó hivatalos címe volt az *imperator*, igaz az „Összorosz” jelző társaságában.

Sőt, Muldoon szerint a nemzetközi jog fejlődése Grotiustól (*A háború és béke jogáról*, 1625) kezdve a 18. századi nagy teoretikusokig azt mutatja, hogy „milyen nagy elméleti probléma volt a világrend megteremtése a gondolkodók számára” a 17-18. században, akik sok tekintetben „a világrend középkori teoretikusainak hagyományát követték, amelyben a világrend vagy a pápai vagy a császári vezetésen alapult”.³³⁰

Ugyanakkor elismeri, hogy a 17-18. századi nemzetközi jogi gondolkodás „a középkori egyházi gondolkodás szekularizálódásának” tekinthető a konfliktusok megoldásának módjairól és népek közti viszonyok természetéről,³³¹ hiszen valóban,

---

³²⁵SASHALMI (2006) 150.

³²⁶MULDOON (1999) 6.

³²⁷SASHALMI (2006) 41.

³²⁸MULDOON (1999) 9.

³²⁹MULDOON (1999) 149.

³³⁰MULDOON (1999) 8.

³³¹MULDOON (1999) 8.

pl. a jogos és jogtalan háború kérdésével már a skolasztikus filozófusok is foglalkoztak.

A Muldoon által leírtakat célszerű úgy kezelni, mint az államfejlődés széles értelemben vett kontextusát, annak hátterét, de túlzás lenne a birodalom eszméjét úgy kezelni a politikai gondolkodásban, mint az állammal rivális eszmét. Ugyanakkor Muldoon felvetései jól beleillenek abba a folyamatba, amely úgy jellemezhető, hogy a keresztény univerzalizmus fogalmában való gondolkodást a 16-17. század folyamán fokozatosan felváltotta az Európa fogalmában való gondolkodás a 18. századra. Európa pedig szekuláris fogalom volt, ami magában foglalta a *szuverenitás*, az *államérdek*, a *hatalmi egyensúly* szekuláris elveit, amelyek pedig az utrechti béke idejére uralkodóvá váltak a nemzetközi kapcsolatok fogalomrendszerében.

A svájci de Vattel, a *Népek jogáról* című írásában, amely a 18. század legfontosabb nemzetközi jogi munkája, kimondja, hogy Európa egy olyan politikai rendszert alkot, amelyben az államok függetlenek egymástól és joguk van szövethetniük bárkivel a hatalmi egyensúly fenntartására, a hatalmi egyensúly pedig az államok közös érdeke.³³²

Nem a birodalommal való rivalizálás, hanem a dinasztikus rivalizálás eredményeként, melynek középpontjában a Habsburgok és a Valois-, majd Bourbon-házi francia királyok hatalmi versengése állt, formálódott ki végül az európai államrendszer.³³³ Ennek első fontos állomása volt az 1648-as vesztfáliai (Münsterben és Osnabrückben kötött) béke,³³⁴ melyen szinte minden jelentős európai hatalom képviseltette magát.

Megállapíthatjuk, hogy a hatalmi egyensúly elve a vesztfáliai béke után lépett új fázisba. „Bár a résztvevők akkor aligha gondolták, hogy az egyezmények tartósak lesznek, visszatekintve valóban fordulópontra volt a békeszerződés: a diplomácia kezdett elszakadni az «ideológiai» megfontolásoktól, «kevésbé koncentrált a vallásra és jobban a területszerzésre valamint a dinasztikus konszolidációra»”.³³⁵ Hollandia és Svájc függetlenségét immár hivatalosan elismerték, hiszen ismert volt Hugo Grotiusnak a nemzetközi jogról írt műve (*A háború és béke jogáról*, 1625), “amely elvi szinten legitímálta a szuverén államok rendszerét”³³⁶. A harmincéves háború után az

---

³³²LUARD (1992) 13.

³³³WATSON (1992) 178-196.

³³⁴SASHALMI (2006) 151.

³³⁵LEE (1984) 123.

³³⁶SASHALMI (2006) 151.

államelméleti diskurzus egyik legfontosabb terminusa a szuverenitás lett. Tehát az államok szuverenitásának elismerésén alapult az 1648-as vesztfáliai békeszerződések rendszere, ami azt is jelentette, hogy a következő békekonferenciákon a ceremóniának, a protokolláris hierarchiának már egyre kisebb jelentőséget tulajdonítottak. A diplomáciában viszont ugyanolyan fontosnak tartották a protokolláris hierarchiát, mint a korábbi időszakokban, melyet többek közt, Leti *Történelmi és politikai ceremónia* című könyve is bizonyít. A 17. század folyamán következett be annak az elvnek az elfogadása, hogy Európa olyan független államok közössége, amelyek kölcsönösen elismerik egymást, s a köztük levő szövetségi viszonyok rendezőelve pedig nem a felekezeti hovatartozás, hanem az államérdek (*raison di stato, raison d' état*) volt. „A szövetségi rendszerek szekularizálódtak.”³³⁷

Ennek a folyamatnak, mint említettük, a két legfontosabb állomása a vesztfáliai és az utrechti béke volt. A 18. század elején, az államon belüli politikai viszonyok terén is fontos volt az *egyensúly* elve, különösen Angliában, de a század előrehaladtával egyre inkább a kontinensen is: a politikai struktúra akkor volt megfelelő a kor gondolkodása szerint, ha megvalósult „a fejedelem és a nép egyensúlya” vagy, ahogy főként Angliában mondták az „alkotmány egyensúlya”.³³⁸ Mindazonáltal az *egyensúly*, főként pedig maga a *hatalmi egyensúly* kifejezés az államok közti rendszer leírására szolgált, elsősorban az 1680-as évek utáni mintegy száz évben, amely időszak az erről szóló irodalom mondhatni klasszikus korának számított: igaz, hogy hol a béke fenntartásának, hol éppen az egyensúly helyreállítását célzó háborúk igazolásaként használták.³³⁹

„Az a század, amely XIV. Lajos 1680-as évekbeli hatalmának csúcspontját elválasztja a francia forradalomtól, volt a hatalmi egyensúlyról szóló elmélkedés legtermékenyebb időszaka.”³⁴⁰ Nem véletlen, mivel ez volt a felvilágosodás kora: a hatalmi egyensúly egy eleme volt annak a meggyőződésnek, hogy az ember képes uralni a világot.³⁴¹ Azt jelentette, ahogy egy kortárs írta a spanyol örökösödési háború végén, hogy „kiveszik a világ kormányzását a Gondviselés kezéből” és saját irányításuk alá veszik azt.³⁴²

A hatalmi egyensúly elve a 18. század elejétől két új elemmel bővült:

---

³³⁷WATSON (1992) 182, 191.

³³⁸ANDERSON (1993) 149-150.

³³⁹ANDERSON (1993) 150.

³⁴⁰ANDERSON (1993) 163.

³⁴¹ANDERSON (1993) 180.

³⁴²ANDERSON (1993) 180.

egyrészt kitágult a hatóköre „az európai államok gyarmataira, de legalábbis az Amerikában levőkre”.³⁴³ Világosan mutatja ezt pl. az asiento jogának megszerzése Nagy-Britannia által, amely a gyarmati kereskedelem jelentőségének növekedését mutatta. A század közepére a gyarmati kereskedelemről származó hasznot, mint az európai egyensúly fontos elemét tartották számon.³⁴⁴ Másrészt Oroszország is bekerült a rendszerbe 1709 után: nemcsak a diplomáciai rendszerbe integrálódott, hanem számításba kellett venni, mint új nagyhatalmat is.³⁴⁵

Míg 1638-ban a francia Sully herceg Nagy Terve azt célozta, hogy mind a törököket, mind a moszkovitákat ki kell űzni Európából, addig St. Pierre abbé 1712-ben már egyértelműen európai hatalomnak ismerte el Oroszországot.³⁴⁶

Mégis, a vesztfáliai békekonferencia,³⁴⁷ az imént említett, a modernitás felé mutató vonások ellenére még alapvetően a tradíció jegyében zajlott. A résztvevőket nem új elvek mozgatták: „békét akartak kötni, de nem új elvek elfogadása révén, hanem a régiek helyreállításán keresztül, melyeket a háború aláásott”.³⁴⁸ Ez megnyilvánult abban, hogy a választófejedelemi címétől megfosztott pfalzi palotagrófnak visszaadták az elektori címet, de a bajor herceg választófejedelemi címét is meghagyták (8-ra emelve ezzel a választók számát), hiszen a bajor herceg akkor kapta meg az elektori címet, amikor 1623-ban a császár ellen lázadó pfalzi fejedelemtől elvették. Ugyancsak a tradíció érvényesült abban is, hogy a jelentős területnyerők, mint Franciaország és Svédország „hajánál fogva előrangot” jogigényeket hoztak fel a területi változások igazolására, mert nem akarták, hogy a hódítás joga legitimálja a területek elcsatolását.³⁴⁹

A béke ugyanakkor nem Európa egészének sorsával, hanem elsősorban magával a birodalommal, annak jellegével, további működésével foglalkozott. Ezt mutatja az is, hogy a fejedelmek megkapták a jogot, amelyet persze korábban már alkalmaztak a gyakorlatban, hogy bárkivel szövetséget kössenek. Ezért, nevezetesen az államok szuverenitása miatt, félig tévesen „vesztfáliai rendszernek” szokás nevezni a diplomácia történetében az 1648 utáni időket. Az elnevezés azért nem

---

³⁴³ ANDERSON (1993) 170.

³⁴⁴ ANDERSON (1993) 171.

³⁴⁵ ANDERSON (1993) 170.

³⁴⁶ DIXON (1999) 28.

³⁴⁷ Vö: HAHNER (1997) 38

³⁴⁸ STURDY (2002) 74.

³⁴⁹ STURDY (2002) 74.

pontos, mert a szövetkezés jogát úgy kapták meg a fejedelmek, hogy ez *elvben* nem irányulhatott a birodalom ellen!

A vesztfáliai béke jelentősége abban állt, hogy leckét adott abból, hogy „miként lehet, illetve, hogy miként nem lehet egy békekonferenciát levezényelni”.³⁵⁰

A béketárgyalások ugyanis 2 városban folytak, de ezenkívül jelentősen hátráltatta a már 1645-ben meginduló tárgyalásokat a ceremonialitás, valamint az előkelőségi rangsor kérdése, továbbá az is, hogy nem miniszterek, hanem megbízottak képviselték az egyes hatalmakat.³⁵¹ Münsterben, ahol többségben a katolikus hatalmak voltak, a közvetítő szerepet a felek közt a pápa nunciusa töltötte be (a képviselő tekintetében protestáns többségű Osnabrückben a dán királyé volt ez a szerep), hosszú idő telt el az előkelőségi rangsor kérdésével, sőt, még az is vita tárgya volt, hogy a nuncius széke dobogón legyen-e, vagy nem.³⁵²

A feladat tehát az volt, hogy egy helyszínen kell tartani a tárgyalásokat, a diplomáciai elsőség kérdését pedig a tárgyalások idejére a tárgyalások helyszínén fel kell függeszteni.³⁵³ Mindazonáltal „a béke a Habsburg-hegemónia végét jelentette: mind a spanyol Habsburgok, mind az osztrák ág számára, akik belátták, hogy a császári cím helyett másra kell alapozniuk hatalmukat”.³⁵⁴ Ezt követően, a francia hegemónia veszélye fenyegette a kialakult egyensúlyt. Ezt az állapotot az utrechti béke rendezte. A francia hegemónia maradandó következménye volt viszont a diplomácia nyelvének megváltozása, ez 1600-ban még a Nyugat egykori közös nyelve, a latin volt, Utrechtben viszont már a francia, valamint az is, hogy a francia hegemónia visszaszorítása a *hatalmi egyensúly* elvét a nemzetközi politika (máig tartó) kinyilatkoztatott vezérelvévé, tette.

Az európai államrendszer történetében kétségtelenül új állomást jelentett az utrechti béke. Erre az időre a nemzetközi rendszer sokkal integráltabbá vált, és új elvek szerint kezdett működni³⁵⁵. „A résztvevők legitimitációját immár nem a hagyományból vezették le, amely korábban oly fontos volt, hanem a realitásból”.³⁵⁶

Európa szabadsága kifejezés a kor dokumentumaiban egyre nagyobb hangsúlyt kapott. „Az Anglia és Spanyolország közt kötött békeokmány

---

³⁵⁰STURDY (2002) 75.

³⁵¹STURDY (2002) 70.

³⁵²STURDY (2002) 70.

³⁵³STURDY (2002) 75.

³⁵⁴SASHALMI (2006) 151.

³⁵⁵OSIANDER (1994) 101-102.

³⁵⁶SASHALMI (2006) 152.

preambulumában például az áll, hogy a háború «amiatt tört ki és folytatódott oly sok éven át», mert «Európa szabadságát és biztonságát fenyegette» a spanyol és a francia királyság «túlságosan szoros összekapcsolásának» lehetősége.³⁵⁷ Nem nehéz felismerni, hogy a hatalmi egyensúly fenntartására tett erőfeszítés felülírta a dinasztikus politikai elképzeléseket.

„Az *Európa szabadsága* terminus tehát valójában egy hegemonia kialakulásának a megakadályozását, azaz a nemzetközi rendszer egyes résztvevőinek *szabadságát [szuverenitását és egyenrangúságát]* jelentette – ugyanakkor, mint a kollektivitásra vonatkozó kifejezés egyben azt a felfogást is tükrözte, hogy «az egyéni célokat csak kollektív erőfeszítéssel lehet megvalósítani, és ezáltal magukat a célokat is úgy lehet tekinteni, mint kollektív célokat».³⁵⁸ A *Respublica christiana* kifejezés, mint a vallásos frazeológia része, az utrechti békekötés dokumentumában még szerepelt, azonban már archaikus volt.³⁵⁹ A diplomácia terén „a racionális megközelítés vált irányadóvá, amit az *Európa* szó volt hivatott kifejezni.”³⁶⁰

Rendkívül érdekes és egyben fontos, hogy ezek az események, diplomáciai egyezségek, hogyan tükröződnek az európai diplomáciai traktátusirodalomban. A traktátusirodalom nyelvezete, terminusai, koncepciói egyértelműen visszaadják az előzőekben felvázolt változásokat. Ahhoz, hogy a Leti által írt művet be tudjuk illeszteni az Európában született diplomáciai traktátusok közé, megkerülhetetlen, hogy áttekintsük azok legfontosabb jellemzőit, frazeológiáját, keletkezésük körülményeit.

V. 3. A diplomáciai traktátusirodalom

Maurizio Bazzoli³⁶¹ három periódust különböztet meg a követről szóló traktátusirodalom fejlődésében: az első a 16. század végéig tart, a második a 17. század harmincas éveivel zárul, a harmadik a 18. század közepéig tart. Az egymást követő három korszakban megfigyelhető a követről, a „tökéletes udvaronc”³⁶² ról, az oratoréról alkotott humanista koncepció átalakulása.

³⁵⁷WATSON-t (1992) 199 idézi SASHALMI (2006) 152.

³⁵⁸OSIANDER -t (1994) 120-121 SASHALMI (2006) 152-153.

³⁵⁹OSIANDER (1994) 110.

³⁶⁰SASHALMI (2006) 153.

³⁶¹BAZZOLI (2002) 283-328.

³⁶²„perfetto uomo di Corte.” BAZZOLI (2002) 291.

A 16. században a követi hivatást inkább modern értelemben vett technikai-politikai funkciót ellátó tevékenységi kör jellemezte. Később egyre világosabban körvonalazódott, hogy a követ a hivatali apparátus funkcionáriusává vált. Bazzoli elemzésében röviden ismerteti azokat a szerzőket, akik műveikkel hozzájárultak ennek a speciális „hivatásnak” a bemutatásához. Az általa vizsgált traktátusokat tehát három korszakba illeszti be, s ezek elemzésén keresztül akarja „kitapintani” azokat a változásokat, amelyekből diplomáciatörténeti, eszmetörténeti, államelméleti következtetéseket lehet levonni. Véleménye szerint ezt a traktátusirodalmat úgy is lehet értelmezni, „mint az államrezonról szóló folyamatos reflektálást. (...). Tulajdonképpen a fent említett három szakasz, történelmi fejlődése során, azt a kontinuitást mutatja be, amely az «államrezon»ról, mint az egész politikai rendszer problémájáról való reflektálás, és az «államok érdekei»ről, mint a nemzetközi politikai rendszer problémájáról szóló reflektálás között van.”³⁶³

A traktátusirodalom első fázisát tehát Bazzoli felfogásában olyan művek jellemzik, amelyekben a követ személyére legjobban illik az óvatosság, a *prudentia* folyamatos jelenléte: „Az első szakasz műveiben a fejedelmek közötti «politikai barátság», «erkölcsi barátság» is.”³⁶⁴

Ez a követ személyére vonatkozó felfogás a humanista reprezentáció koncepciójába illeszkedik. Az ebben az időszakban született traktátusokban – Ermolao Barbaro, *De officio legati* (1489), Pierre Danés, *Conseils à un Ambassadeur* (1546), Alberigo Gentili, *De legationibus* (1585) – a követ személyének autonómiáját legjobban a követ szinonímájaként használatos szó fejezte ki: *orator*. A követet még „in universale” lehet kezelni, „azaz olyan értékek mentén, amelyek a reneszánsz udvarok és akadémiák arisztokratikus felfogásában, erkölcsi érveket nyújtanak saját öndefiníciójukhoz.”³⁶⁵ Ezeket az értékeket pedig a következő terminusokkal lehetett leírni: politikai erény, világi udvariasság, arisztotelészi metódus, platónikus és neosztoikus hatás, irodalmi tapasztalat, a klasszikus értékek ismerete.

Guicciardini is fontosnak tartotta, hogy megörökítsen egy-egy fontosabb követjárást. Ismerteti például Antonio Giustiniano, velencei követ alázatos kérését, melyet Miksa császárhoz intézett, s melynek semmilyen fogamatja nem volt, mivel az

---

³⁶³BAZZOLI (2002) 291.

³⁶⁴BAZZOLI (2002) 300.

³⁶⁵BAZZOLI (2002) 300-301.

a francia király beleegyezése nélkül semmilyen megegyezésre nem hajlott. Velence követei a legkülönbözőbb eszközökkel, szinte pszichológiai hadjáratot folytattak, hol a császárnál, hol a pápánál, az aragóniai királynál. Mindazonáltal figyelemre méltó, miként próbált feltételeket diktálni a vesztesre álló fél, s milyen ügyesen bánik a szavakkal a velencei követ.

Az európai politikai-katonai helyzet okozta állandó változások miatt, a második korszak traktátusaiban ezek, az előzőekben ismertetett értékek, lassan átalakultak, majd eltűntek.

A következő traktátusokban, Juan Antonio de Vera, *El Enbaxador* (1620), Gasparo Bragaccia, *L'Ambasciatore* (1626), Fredericus de Marselaer, *Legatus* (1626), Abraham de Wicquefort, *L'ambassadeur et ses fonctions* (1680-1681), Carlo Maria Carafa, *L'ambasciatore politico cristiano* (1690), a követ személyét illető elvárások leírásában az egyik legfontosabb alapkövetelmény, a hűség, *fedeltà*, hiszen a követ az uralkodó alattvalója volt tulajdonképpen.

Egyáltalán nem véletlen, állítja Bazzoli, hogy a második szakaszba sorolható traktátusok szerzőinek véleménye szerint, a követeknek céljuk elérése végett, gyakran a „ravaszághoz, a színleléshez, a hazugsághoz kellett folyamodniuk”.³⁶⁶

A harmadik szakasz traktátusaiban a követ engedelmisségének ideológiáját már egyáltalán nem az uralkodó személye, sokkal inkább „az állam érdeke” befolyásolta. Az ebben az időszakban született művek, François de Callières, *De la manière de negocier avec les souverains* (1716), Antoine Pecquet, *Discours sur l'art de negocier* (1737), Gabriell Bonnot de Mably, *Des principes des negociations* (1757) a kora felvilágosodás és az utrechti béke utáni Európa politikai szellemiségében születtek.

A Bazzoli által felvázolt három perióduson belül Leti az utolsó szakaszba illeszthető tartalmát, üzenetét, keletkezésének körülményeit figyelembe véve. Bár Gregorio Leti traktátusa – jelen disszertáció tárgya – hiányzik Bazzoli elemzéséből, mégis fent említett műve mindenképpen ebbe a korszakba és ezek közé a traktátusok közé illeszthető.

A 18. század elejére a politikai, illetve külpolitikai helyzet, a körülmények, az eddig használatos fogalmak, kulcsszavak annyira átalakultak, hogy François de Callières már egészen máshogy látta a követ személyét. Egyértelműen

---

³⁶⁶BAZZOLI (2002) 307.

megállapította: „akkor, amikor egy uralkodó, vagy egy állam olyan hatalmas, hogy törvényeket diktál minden szomszédjának, akkor a diplomácia művészete feleslegessé válik, minthogy nem létezik a tárgy, amelyre alkalmazhatná.”³⁶⁷

Leti művében az ideális követ személyével kapcsolatos elvárások fogalmazódtak meg elsősorban, majd ezt európai dimenzióba helyezve kerültek bemutatásra az egyes államrendszerek. Hogy a 17. században a diplomáciai traktátusoknak legalább olyan jelentőséget kell tulajdonítani, mint az államrezon irodalomnak, semmi sem bizonyítja jobban, mint Abraham Wicquefort kijelentése, amit 1682-ben megjelent írásában olvashatunk: „Nincs dicsőségebb jele a szuverenitásnak, mint a jog arra, hogy követeket küldjünk és követeket fogadjunk.”³⁶⁸ Ismert, hogy a követek fogadásának joga már a 16. századi francia abszolutisták 9 szuverenitás-jegyének egyike volt. Magának Gregorio Letinek is nagyon fontos kijelentése volt az, amikor a követről és a követ minőségéről, természetéről (carattere) a következőket állította: „Ez a szent ereklye, ez a dicsőséges minősítés nem mást reprezentál, mint a fejedelem szuverenitását, a fejedelem fenségét, a fejedelem tekintélyét, a fejedelem dicsőségét: a többi dolog kiegészítés, és nem a minősítésétől, mint inkább a jogtól és a ceremóniától függ.”³⁶⁹

A 17. századra, Leti korára pedig „az elemzések középpontjában, már nem az egyes ember állt, nem a jó vagy rossz fejedelem, hanem az absztrakt hatalom és annak érdekei. A szóhasználat is változott, már nem a titkos és nyilvános, keresztény [morális] és machiavellista [immorális], rendi és abszolutista ellentétpár dominált, hanem a 17. század közepétől a nemzetközi közjog, a természetjog és az emberi jogok nevében folyt a diskurzus.”³⁷⁰

Leti azért tartotta szükségesnek könyve megírását és megjelentetését, mivel számtalan esetben találkozott a követi feladatok ellátására alkalmatlan, tehetségtelen, műveletlen emberrel. „Ezért szorgalmaztam e művet, nem elsősorban azon képviselők miatt, akik már hivatalukban vannak, hanem inkább azoknak a kiművelésére, akik ilyen fontos hivatást akarnak betölteni. (...) ez a mű egyesek oktatását tudja szolgálni, olyan dolgokról, amiket nem tudnak, másokat pedig abban segít, hogy megőrizték azokat az ismereteket, amelyeket már tudnak – ami nem

---

³⁶⁷Callièrest idézi BAZZOLI (2002) 299.

³⁶⁸IVANICS (1999) (14. évf.) 4. sz.

³⁶⁹LETI (1685) VI. 106.

³⁷⁰G. ETÉNYI (2001)

kevésbé szükséges az előzőnél.”³⁷¹ Felsorolta azokat az okokat is, amelyek őt e mű megírására ösztönözték: egyrészt, hosszú éveken keresztül abban a kegyben részesült, hogy sok tiszteltre méltó követtel állt módjában barátságot kötni, s e kapcsolatokból szerzett tapasztalatait ebben a műben kívánja megosztani mindenkivel, akik ilyen jellegű tevékenységet akarnak folytatni. Másrészt pedig, sok éven keresztül követekkel, küldöttekkel beszélgetett, levelezett, akik mindig kikérték s meghallgatták véleményét: „Úgy gondoltam, hogy művem hasznára válik majd mindazoknak, akik tájékozódni kívánnak a fejedelmek udvarának dolgaiban. Ám soha nem kémkedtem, az ilyen jellegű tevékenységet mindig megvettem másban is és saját magamban is.”³⁷²

Ez az élethelyzet – amelyben Leti mintegy önmagát akarta tisztázni – kísértetiesen hasonlít arra a szituációra, amiről Machiavelli jóval korábban a következőképpen számolt be, az 1509. december 8-án Veronában kelt, Luigi Guicciardinihez írt levelében. „Maximilianus császár kancellárjának, bizonyos Matteo Langnak kell levelet átadnom, és mivel a kancellár még nincs jelen, a császárhoz címzett levele pedig nincs, attól tartok, hogy kémkedéssel vádolnak meg.”³⁷³ Ha a két személy gondolatait összehasonlítjuk, egyértelműen kirajzolódik az a dilemma, amely úgy tűnik, évszázadokon keresztül végigkísérte a diplomáciai élet közelébe kerülő értelmiségiek pályáját. A hitelesség, a szavahihetőség kérdése egzisztenciális kérdés volt Machiavelli esetében, míg Gregorio Leti tulajdonképpen már sokkal felszabadultabban, bátrabban utasíthatta el a kémkedés vádját. Az ő korában az információáramlást más módon is elősegíthették, nem kizárólag egy diplomáciai testület tagjainak korrektségén múltott a hírek titokban tartása, vagy éppen kiszivárogtatása. Leti korára már nyíltan lehetett „üzletelni” az információkkal, ennek az üzletnek is létrejöttek az írott és íratlan szabályai.

Ha Leti véleményét bárki valamilyen dologról kikérte, akkor előtte informálódott, de csak azért, hogy a lehető legjobb választ adhassa. Kiterjedt kapcsolatai, ismeretsége révén könnyűvé vált számára „kiismerni mindenki erősségét és gyöngéjét,”³⁷⁴ így tudta dicsérni egyesek jó tulajdonságait, mások hibáit pedig ostorozni. Háromszor utazott a francia udvarba, különböző időszakokban, ahol mindig a legnagyobb szívéllyességgel fogadták őt, ugyanúgy, mint ahogyan

---

³⁷¹LETI (1685) I. 68.

³⁷²LETI (1685) I. 68.

³⁷³*Lettere di Machiavelli*, 73-74.

³⁷⁴LETI (1685) I. 50.

Londonban is a Követek Kollégiuma a legnagyobb tisztelettel vette körül a szerzőt.

Fontosnak tartotta, hogy a követek megvédjék, segítsék az írókat, hogy azok mind a fejedelem, mind a közönség igényeit megfelelő módon kielégíthessék.³⁷⁵

Leti sajnálattal ismeri el, hogy számos esetben találkozott olyan megbízottakkal (Publici Rappresentanti), követekkel, akik gyengeségük, felkészületlenségük miatt szégyent hoztak megbízójukra, pirulásra készítették magát Letit is.

Elismeri, hogy a tökéletes fejedelem személyét természetesen nagyon nehéz meghatározni, hiszen senki sem részesül egyformán a tehetségből. Leti művében már nem szerepel a „tökéletes fejedelem” alakja, sokkal fontosabb szerepet játszanak szerinte az uralkodó tanácsadói, miniszterei, illetve az ő véleményüket külföldön képviselő hivatalos személyek. Míg Machiavelli fejtegetésében a tökéletes uralkodó intellektuális adottságai, a körülmények és a forgandó szerencse foglalt el központi helyet, addig Leti már az uralkodót segítő legfontosabb hivatalnok személyét tartotta szem előtt.

V. 4. A *Történelmi és politikai ceremónia* című traktátus keletkezése és célja

Gregorio Leti könyvének keletkezését több tényező is befolyásolta. Igaz, hogy a könyvet végül Amszterdamban nyomtatták ki 1685-ben, mégis olyan diplomáciai események előzték meg születését, melyek még Gregorio Leti angliai tartózkodása alatt történtek meg. Erről már szóltunk az előző fejezetben, mindazonáltal röviden összefoglalva megállapítható, hogy a Savoyai- és a Medici-ház által Angliába kiküldött diplomaták jogállásának vitája állt az érintett felek levelezésének központjában. A savoyai hercegek már régóta szerették volna elérni, hogy követeiket Angliában ugyanolyan jogok illessék meg, mint a többi uralkodóház követeit. Ez irányú törekvéseiket, dinasztikus kapcsolatainak köszönhetően, eddig csak Franciaország, a Bajor Választófejedelemség és Portugália ismerték el. Franciaország korábban is, már 1577 óta a Savoyai-ház követeit rögtön Velence követei után fogadta. Ez az eljárás aztán Franciaországi Krisztina és I. Károly Emanuel házassága révén általánossá vált. Az 1696. augusztus 29-én XIV. Lajos és

---

³⁷⁵LETI (1685) I. 45.

II. Viktor Amadeus által aláírt torinói béke révén illetve csak meg a savoyai követeket a királyi követeknek járó bánásmód hivatalosan is, mely kitétel aztán Burgundi Lajos és Savoyai Maria Adél házassági szerződésébe is bekerült. A bajor választófejedelem, Ferdinánd felesége, Enrichetta Adél II. Károly Emanuel testvére volt és a portugál király is családi kapcsolatai révén adományozta a királyi címnek megfelelő bánásmódot a Savoyai-ház követeinek.³⁷⁶

1681. május 23-án a savoyai udvar követe, Pertengo gróf, akiről Letinek meglehetősen negatív véleménye volt,³⁷⁷ az angol király államtitkárától, Jenkinstől megkapta a kért előjogokat. A Savoyai-ház sikere azonban a többi udvar diplomatái között ellenkezésre talált, különösen a toszkán nagyherceg követe, Francesco Terriesi emelte fel hangját, saját államának is ugyanezt a kiváltságot követelve. Leti így tudósít az eseményekről, melynek valódiságát Barcia sem vonja kétségbe, idézve azokat a leveleket, melyek valóban hitelesnek tekinthetők: „Ami pedig Teresit, Toszkána rezidensét illeti, amint megértette, hogy Őfelsége Anglia Királya a Savoyai Királyi Ház elsőbbségét elfogadta, éktelen haragra gerjedt az udvarban, és saját kezűleg adta át azokat az iratokat, melyek megmutatják, hogy ugyanez a kiváltság a Medici-házat is megilleti. Ezeknek az iratoknak a másolatát őrzöm és át fogom adni a követ úrnak, mert jó az, ha ezt a Savoyai Királyi Ház is tudja.”³⁷⁸ Tehát kifejezetten protokolláris események keltette nézeteltérésről volt szó.

Leti meglátása szerint az igazság bemutatása nagyon nehéz, veszélyes mesterség, mivel el kell hallgatni azt, ami hiba a politikában, különösen, ha azok személyes hibák.³⁷⁹ Megállapítja, hogy az igazság ugyanaz akkor is, ha az egy angyal vagy egy démon szájából származik.³⁸⁰

A jó fejedelmek olyan kevesen vannak, hogy nevüket egy kicsi gyűrű belsejébe könnyedén belevéshetnénk. Ebből és a birodalmuk nagyságából következik, hogy sikerül-e nekik megtalálni a követi feladatok ellátására alkalmas személyt, akit anyagilag is meg kell becsülni, mert pénz nélkül a követ hiteltelen, állítja Leti, és ismét XIV. Lajost emeli ki, aki mindig felkészült és kifogástalan követeket küldött Európa fejedelmeinek udvarába, így biztosítván magának sikert és szerencsét. A követeknek ahhoz, hogy megfelelően teljesítsék a rájuk bízott

---

³⁷⁶BARCIA (1987) 115.j.13.

³⁷⁷Lásd Leti 1681. augusztus 19-én Londonban kelt levele Torinóba, a királynőnek címezve. In: BARCIA (1987) 114.j.12.

³⁷⁸BARCIA (1987) 119.

³⁷⁹LETI (1685) I.16.

³⁸⁰LETI (1685) I. 33.

feladatot, és ahhoz, hogy megfelelőképpen reprezentálják uralkodójuk dicsőségét, hatalmát és az államok közösségében elfoglalt helyét, komoly anyagi háttérrel kellett rendelkezniük. Ezt pedig az uralkodótól kapott fizetés, illetve a „reprezentációs keret” volt hivatott biztosítani. „Franciaországban például a külügyi költségvetés mindjárt a katonai után következett, s az 1700-as évek elején négy és fél millió tallérra rúgott, az összköltségvetés 1/5-ére. A követek fizetése persze nem volt egységes, fontosabb poszton több pénz járt. Amikor Franciaország vatikáni nagykövete például évi 72 ezer tallért kapott, a londoninak csak 48 ezer jutott, a velenceinek pedig mindössze 24 ezer. Ebből az összegből kellett fedeznie a követségi személyzet kiadásait, a létfenntartás költségeit és a reprezentációt.”³⁸¹

Leti mindegyik kötetet külön-külön dedikálta, korának kiemelkedő személyiségeinek vagy államának. Természetesen ezekhez a személyekhez szóló dedikációkból kiderül, hogy Letit milyen kapcsolat fűzte az adott személyhez vagy köztársasághoz. Figyelemre méltó, hogy a hat kötetből öt egy-egy személynek szól, míg egy, jelesül a második kötet, a velencei köztársasághoz. „Mivel az első kötetet a Föld első királyának dedikáltam, úgy tartottam megfelelőnek, ha a másodikat az első, az Univerzum legnagyobb köztársaságának, aki a kereszténységért tett szolgálatai miatt kiérdemelte, hogy a Koronákkal egyenértékűnek kezeljék.”³⁸²

Az első kötetet – mely négy részből áll – XIV. Lajosnak ajánlja. „Az összes keresztény fejedelem között a legkeresztényibbnek. A világ összes királya közt az elsőnek. Azok közt, akik az igazságos címet kiérdemelték a másodiknak. A Bourbon királyi ház fejedelmei közt a harmadiknak. Valamennyi koronás fő közül, kik a «nagy» jelzőt kiérdemelték, a negyediknek, az érték és a szerencse kegyeltjei közt, az egyetlennek.”³⁸³ Gregorio Leti könyve 1685-ben látta meg a napvilágot, abban az évben, amikor XIV. Lajos a fontaineblau-i ediktummal visszavonta nagyapja nantes-i ediktumát (1598). Ekkorra már XIV. Lajos is megírta (1679) az uralkodással kapcsolatos elképzeléseit *A király mestersége* című művében. „Bár Lajos azt írja, hogy «az állam érdekének kell elsőbbséget élveznie», mégis mesterségének lényegét a gloire-ban látja, és konklúziójából egyértelműen kiderül, hogy ő és az állam gyakorlatilag azonosak: «Amikor az államra gondolunk, magunknak dolgozunk. Az

---

³⁸¹BENDA (1979) 3.

³⁸²LETI (1685). II. 3.

³⁸³LETI (1685) II.4.

egyik jóléte hoz dicsőséget a másik számára.»³⁸⁴ Mivel Leti műve, Európa összes királya (lo stato di tutti i Re Dell'Europa) államának leírását tartalmazza, a kötetet, úgy véli a szerző, nem is dedikálhatta másnak, mint az univerzum első királyának, XIV. Lajosnak.

Leti *Történelmi és politikai ceremónia* című könyvében, a követekre vonatkozó szabályokat, jogokat, valamint immunitásuk leírását fogalmazta meg.

Az olvasóhoz írt bevezetésben Leti előre válaszolt az őt feltehetően elmarasztaló kritikákra. A megelőlegezett negatív észrevételek elsősorban a mű túlzottan szerteágazó voltát kifogásolták. A szerző, aki életének minden szakaszában folyamatosan edződött a műveit ért kritikák miatt, tapasztalatai révén igen nagy felkészültséget mutatott a kifogások megválaszolásában. Már itt előrebocsátotta: „az én Ceremóniám olyan, mint egy különböző virágokkal rendelkező kert: az egyik gyümölcsöt terem virágok nélkül, a másik gyümölcs nélkül virágzik, némelyiknek sem ez, sem az nem adatik meg, sok növény alapvető jelentőségű, sok csak díszítésre alkalmas. (...) Egyszóval a követ szükséges, hogy univerzális legyen, és ezért az is, hogy minden dologról legyen valami ismerete.»³⁸⁵

Az olvasókhöz szóló bevezetésből megtudjuk, hogy a szerző saját élményei, tapasztalatai hatására döntött e mű megírása mellett. Az első kötet első könyvében hosszasan sorolja fel azokat a követségeket, amelyek a követ személyének alkalmatlansága miatt végződtek kudarccal. Nem feladatunk ezeknek a történeteknek hitelességét megcáfolni vagy megerősíteni, mindazonáltal abban egyet lehet érteni Letivel, hogy feltehetően számtalan esetben a követ rátermettségén, intellektuális képességein múltott egy-egy küldöttség sikere vagy éppen bukása.

---

³⁸⁴SASHALMI (2006) 101.

³⁸⁵LETI (1685) I. 10.

V. 5. A protokoll dilemmája

A diplomáciai események, a protokoll vizsgálata tehát – a korábbi felfogással³⁸⁶ szemben, mely azt felesleges, időpocsékoló tevékenységek halmazának tekintette – komoly következtetések levonására készíti a kutatót, hiszen kezdetektől fogva a ceremónia kérdése, a rangsor vezető szerepet játszott a diplomáciában. A 15. században és a 16. század elején, „ahogy a diplomáciai háló egyre összetettebbé vált és az uralkodók közötti kapcsolat szorosabb lett, úgy a diplomáciai szertartásokat még körültekintőbben, alaposabban írták le”.³⁸⁷

Továbbá a reformáció által indukált vallási, politikai ellentétek „az 1560-as évektől néhány évtizedre még a kialakulófélben lévő nyugat-európai diplomáciai rendszert is szétzilálták. (...) A 17. század elejétől kezdett aztán a rendszer újra helyreállni.”³⁸⁸

A korszak katonai és diplomáciai szempontból eseménydús volta létrehozta az árnyaltabb, differenciáltabb feladatokat ellátó hivatalnokokat, hiszen az 1618-ban kezdetét vevő, több korszakra bontható Európa szinte összes államát érintő harmincéves háború, az volt nagyobb dimenzióban, ami az itáliai városok közötti konfliktusokat jellemezte a korábbi évszázadokban. S mivel ez a háború „soha nem látott erőfeszítésekre készítette a kormányzatokat az adóztatás és a hadseregállítás terén,”³⁸⁹ a korábbihoz képest egészen más hatáskörrel bíró hivatalokat hívott életre: „(...) kb. 1620-1660 között «néhol azonban már 1618 előtt» minden fontos dinasztikus államban ún. főminisztereket neveztek ki.”³⁹⁰ Természetesen később, ennek a posztnak a megszűnése „jelzésértékűen mutatja, hogy a 17. század közepének krízisein úrrá lettek az egyes kormányzatok”.³⁹¹

A vesztfáliai béke pedig mérföldkönek tekinthető. Létrehozta a modern értelemben vett nemzetek közösségét, mely módosította a korábban létrejött, meglehetősen szigorú elveken nyugvó protokoll rendszerét. „A béke diadalmenetét megjelenítő díszhíntókon már nemcsak a bőségszaru, a művészetek, a városok vagy a termőföldek virágzása jelent meg, hanem új korszak határát jelezte az is, hogy a

---

³⁸⁶ROOSEN (1980) 452. j.1.

³⁸⁷ANDERSON (1993) 21.

³⁸⁸SASHALMI (2006) 121. ANDERSON (1993) 15.

³⁸⁹SASHALMI (2006) 124.

³⁹⁰SASHALMI (2006) 24.

³⁹¹SASHALMI (2006) 128.

győztesek és legyőzöttek ellentéte helyett a szembenálló felek kiegyezését hangsúlyozták. A meghatározó hatalmak: a francia király, a német-római császár és a svéd uralkodó egyaránt ugyanabban a díszhintóban ültek.³⁹² Mindazonáltal a diplomáciai események egyre sűrűbbé váltak. 1661-ben Franciaország 22 állandó követséget tartott fenn külföldön.

Az államok és az uralkodók egymás közötti viszonyának elemzéséhez nyújtott segítséget a diplomáciai események során az éppen érvényben lévő protokoll bemutatása. A nemzetközi rendszer struktúrájának elemzéséhez a kora-újkori időszakot vizsgálva le kell szögezni, hogy az nem nemzetállamok (nation-state),³⁹³ vagy nemzeti államok,³⁹⁴ hanem „dinasztikus államok”³⁹⁵ közötti kapcsolatból állt. Az „államok” egymáshoz való viszonyát mindenképpen egyfajta hierarchikus képződmény keretén belül kell leírni, melyhez többféle szempontot kell figyelembe venni. „A népesség, a mozgósítható katonák számát, a nyersanyag mennyiségét.”³⁹⁶ Hogy ezek a tényezők mennyire fontosak voltak, és az államok politikai súlyának megítélésében egyre inkább ezek a szempontok domináltak, arra egyértelmű bizonyítékot szolgáltat Leti. Az általa közölt, tisztán statisztikai adatoknak most már a szakirodalom is hitelt ad, hiszen a 17. századi itáliai nemesség gazdasági, társadalmi helyzetének megrajzolásához ezeket felhasználták. Műve ötödik kötetének második fejezete részletesen mutatja be a félsziget gazdaságföldrajzi adottságait, felsorolja az összes püspöki székhellyel rendelkező várost. Pontos adatokat közöl az apátságok, a konventek, kórházak számát illetően. Mindezt úgy teszi, hogy a különböző államok területén található intézményeket veszi sorra, végül pedig közli bevételük (!) összegét.

Mivel arra a dolgot nem alkalmas, hogy minden adatot felsoroljon, melyet Leti olvasóival megosztott, e helyen csupán arra szorítkozunk, hogy közelebb kerüljék az író által követett logikához, egy államra vonatkozó, az egyházi intézmények számát érintő statisztikát ismertessünk. „A Velencei Állam. Püspökségek: 35. Apátság:42. Parókia: 7230. Pap: 13120. Klerikus: 9048. Női zárda: 236. Férfi kolostor: 292 Ispotályos rend: 45.”³⁹⁷ Ami pedig Leti naprakész informáltságát bizonyítja, bár forrásairól nem nyilatkozik, minden táblázat végén

---

³⁹²G. ETÉNYI (2001)

³⁹³ROOSEN (1980) 459.

³⁹⁴SASHALMI (2006) 100.

³⁹⁵ROOSEN (1980) 459.

³⁹⁶ROOSEN (1980) 459.

³⁹⁷LETI (1685) V.156.

közli a bevételek nagyságát. Velencei egyházi intézményeinek bevétele mellett 1 400 000 scúdó áll. Miután minden egyes állam bevételét közli, majd összesíti, (29 180 000 scúdó), messzemenő következtetést von le. „Ezzel a bevétellel, ami a duplája a spanyol koronáénak, Itália fejedelmei csodákra lennének képesek, Itália javára.”³⁹⁸

Leti ezen gondolatainak tükrében felmerül az egységes Itália képe, melyre még évszázadokat kellett várni. A bevételek, jövedelmek ismertetése után Leti áttér, teljesen érthető módon, a katonai egységek felsorolására. Régióról régióra, illetve államról államra haladva elemzi a szárazföldi és a tengeri haderő állapotát. A fegyverforgató katonák száma a Pápai Állam, a Nápolyi Királyság, a Milánói Hercegség, a Velencei Köztársaság, a Toszkán Nagyhercegség, a Savoyai Hercegség, a Genovai Köztársaság, a Mantovai, a Modenai, a Pármai Hercegség, a Luccai Köztársaság, a Szicíliai Királyság, Szardínia, Korzika, Ragúza és Málta területén összesen: 1 857 712.³⁹⁹ Aztán minden állam zászlóaljait veszi számba, ezek összessége: 324 600.⁴⁰⁰ Az általa felsorolt államok összesen 44 600⁴⁰¹ lovas fegyveres katonát tudnak kiállítani. A várak száma, amelyekben állandó fegyveres őrség található: 323.⁴⁰²

Háború esetén, valamint a tengerparti részek, illetve kikötők védelmére mozgósítható gályák száma összesen: 82.⁴⁰³ A Leti által felvázolt gazdasági és katonai háttér arra készíti magát a szerzőt is, hogy felvesse ismételten Itália egyesítésének problematikáját, illetve célszerűségét. „Egyszóval az egységes Itália, vagy az egy fejedelem vezetése alá tartozó Itália az egész világ szemében félelmetessé tenné Itáliát. (...) Itália egységesítéséhez elég lenne öt hatalom összefogása: a Pápa, Velence, Milánó, a Toszkán Nagyhercegség és Nápoly. A többieknek pedig csak be kellene kapcsolódnia a folyó irányába.”⁴⁰⁴ Leti, az egység megvalósulásának legnagyobb akadályát a pápa személyében látja, bár érvelése meglehetősen szubjektív szempontokra támaszkodik. „Mivel a pápa mindig öreg és fél lábbal már a sírban van, nem akar már intrikákat, (...) az itáliai fejedelmek pedig nem akarnak nagy volumenű dolgokban egy haldoklóban megbízni.”⁴⁰⁵ Az itáliai államokban élő nagyszámú nemesi családok felsorolása után következik az a rész,

---

³⁹⁸LETI (1685) V. 166.

³⁹⁹LETI (1685) V. 173.

⁴⁰⁰LETI (1685) V. 174.

⁴⁰¹LETI (1685) V. 175.

⁴⁰²LETI (1685) V. 176.

⁴⁰³LETI (1685) V. 178.

⁴⁰⁴LETI (1685) V. 179.

⁴⁰⁵LETI (1685) V. 180.

ahol Leti részletesen bemutatja, hogy ki kinek a vazallusa, pontosan mennyit fizet évente hűbérurának. Mindazonáltal megállapítja: „Ez a feudális jog nem ad az uralkodóknak [Principi] szuverenitást [Sopranità], sem a császárnak, sem a pápának nincs semmi jogköre hűbérese államában [Stato].”⁴⁰⁶

Leti, mint láttuk, maga is felállított az itáliai államok között egyfajta sorrendet. A hierarchia felállításakor ő is elsősorban az államok gazdasági, katonai erejét vette alapul. Figyelemre méltó következményei voltak a szinte egész Európát érintő, váltakozó katonai sikerrel járó konfliktusoknak. Az államok hierarchiájának egyre jelentősebb szerepe lett. Tulajdonképpen egyfajta erődemonstrációnak is tekinthető egy állam uralkodójának részéről, ha nem volt hajlandó egy másik ország diplomatáit fogadni. „Egy uralkodónak vagy egy államnak, a korszak nemzetközi hierarchiájában elfoglalt pozícióját számos faktor befolyásolta, beleértve a történelmi tradíciókat is.”⁴⁰⁷

Meghatározó volt az az 1504-ben keletkezett, a keresztény uralkodókat rangsoroló dokumentum, amely II. Gyula pápa nevéhez köthető. Jelentősége, amellet, hogy egyfajta betekintést nyújtott a 16. század eleji államok egymáshoz fűződő viszonyába, abban állt, hogy ez az utolsó, ami a reformáció elterjedése okozta káosz előtti diplomáciai „rendet” rögzítette: „A német római császár és választott örökösei és a pápa az összes többi uralkodó előtt szerepelt a rangsorban. Utána következtek Franciaország, Spanyolország «Kasztília», Aragónia, Portugália, Anglia, Szicília, Skócia majd Magyarország, Navarra, Ciprus, Csehország, Lengyelország és Dánia királya.”⁴⁰⁸ A különböző hercegségek uralkodói csak ezek után következhetnek a rangsorban. Ez a lista értelemszerűen az előzőekben felvázolt események miatt megváltozott.

„A diplomaták, uralkodójuknak a nemzetközi politikában elfoglalt tekintélye, de részben saját társadalmi rangjuk alapján is, egymás közt szigorú rangsort tartottak, magasabb ranggal több és más jog járt. A nagyhatalmak hercegi követei messze megelőzték a kisebb államok esetleg csak grófi képviselőit, míg a nem is mindig önálló fejedelemségek megbízottai szinte csak megtűrt személyek voltak. Nekik nem járt az excellenciás cím, arra sem számíhattak, hogy megbízólevelüket nyilvános uralkodói kihallgatáson adjak át, s kéréseikkel, jelentéseikkel általában csak a

---

⁴⁰⁶LETI (1685) V. 189-190.

⁴⁰⁷ROOSEN (1980) 460.

⁴⁰⁸ROOSEN (1980) 461.

minisztérium vezető tisztviselőjéig jutottak el.”⁴⁰⁹

Leti könyvében értekezik arról is, hogy a régóta érvényes rend a rangok között felborult, mivel Luther és Kálvin tanainak elterjedése miatt „Dánia, Svédország, Skócia és Anglia királya, miután leváltak a római egyháztól, nem akartak többé a római ceremóniáról beszélni.”⁴¹⁰ A Velencei Köztársaság hosszú időn keresztül egészen különös elbánásban részesült. A dózse, aki az állam vezetője volt, hercegi, sőt királynak kijáró tiszteletet kapott. Egyébként „a királyok és miniszterei úgy tartották, hogy a köztársaságok rangban a monarchiák alatt vannak.”⁴¹¹ A 19. század második felében Bismarck is mindent megtett annak érdekében, hogy a Német Császársággal szemben Franciaország csak köztársaság legyen.

Új hatalmak is megjelentek, amelyek még a korábbi listán nem is szerepelhettek, hiszen vagy nem is léteztek, vagy nem egyenrangú félként kezelték őket a nagyhatalmak. A II. Gyula által felállított rangsort, a függetlenségüket újonnan kivívott Hollandia és Svájc miatt is újra kellett értelmezni. Vagy éppen fordítva: ha egy állam szuverenitása korlátozódott, megváltozott az államok közösségében elfoglalt helye, megítélése is.

Gregorio Leti művének ötödik kötetét, amely további hét könyvből (786 oldal) áll, Amszterdam város polgármestereinek ajánlja. Nem véletlen, Hollandia felemelkedése, gazdasági erejének egyre egyértelműbb jelei tovább bonyolították a külpolitikai helyzetet, ennek lecsapódásaként pedig az eddig érvényben lévő diplomáciai protokollt. Anglia 1652 és 1667 között két nagy tengeri háborút vívott ellene, miután a Cromwell által elrendelt Navigation Act révén próbálta megbénítani kereskedelmét⁴¹². A háborúk jelentős károkat okoztak Hollandiának, ennek ellenére III. Vilmos helytartó kénytelen volt szövetséget kötni Angliával és Svédországgal Franciaország ellen. A szövetséget XIV. Lajos úgy játszotta ki, hogy 1672-ben ő lépett titkos szövetségre Angliával és Svédországgal, megszállta Hollandiát a szárazföldön, míg a tengeren Anglia kezdett vele háborút. E válságos pillanatban csak a gátak megnyitása kényszerítette kivonulásra a franciákat. A hollandok a polgári hivatalnokok, az úgynevezett „régensek” pártját okolták a sok csapásért, mert

---

⁴⁰⁹BENDA (1979) 5.

⁴¹⁰LETI (1685) V. 333.

⁴¹¹ROOSEN (1980) 461.

⁴¹²Több Hajózási Törvény is született Londonban, de a nagy csapást az 1651. évi jelentette a „tenger hajósaira”, a hollandokra.

az akadályozta meg az 1667-i ediktummal azt, hogy a legfőbb katonai vezetés a helytartó kezébe kerüljön.

A ceremónia kérdése bonyolult, összetett problémát jelentett. Leti szavaival élve a „bolhából elefántot csinálunk” kategóriába tartozó eseteket is megismerhetünk könyvében. Ám azért mégsem ilyen egyszerű eldönteni ezeket a kérdéseket. Az európai államok közötti rivalizálás, az aktuális hierarchia problematikája állt az európai politikai élet középpontjábanban. „Vannak alapvető ceremóniák, amelyeken szükségszerűen meg kell jelenni: például a francia követnek jelen kellett lennie Rómában a pápa összes közszereplésén, Velencében a dózse megjelenésein. Ez nem más, mint tiszta ceremónia (formalitás,) de olyan alapvető, hogy ő nem teheti meg, és nem is szabad, hogy távol maradjon, ebben sem a pápa sem a dózse nem akadályozhatja meg: ennek pedig az az oka, hogy a francia követ ceremóniális jelenléte akár egyházi, akár világi jellegű is legyen az, világosan megmutatja elsőbbségét Spanyolországgal szemben.”⁴¹³

Éppen a ceremónia témáját tekintve Leti vitába szállt Wicquefort, *Les memories touchand les Ambassadeurs* című könyvében foglaltakkal, amit szó szerint idéz könyvében. „Nem mondok semmit általában véve a követekről, amit ne lehetne alkalmazni a küldöttekre (Inviati), rezidensekre (Residenti), ügynökökre (Agenti), kiküldetésben lévőkre (Deputati), megbízottakra (Commissari), konzulokra (Consoli), egyszóval mindazokra, akik, egy külföldi udvarnál közszolgálatot teljesítenek, akár egy fejedelem, akár egy állam megbízásából.”⁴¹⁴

Leti nem értett egyet ezekkel a gondolatokkal, hiszen elmúlt az az idő, mikor ezeket a posztokat betöltő személyeket hasonló, vagy éppen ugyanazok a jogok illették meg, hasonló elbírálás alá estek. Wicquefortról egyébként pozitívan nyilatkozott Leti, „nagyon neves szerző”⁴¹⁵-nek tartotta, ám a továbbiakban is bírálta megállapításait: „Nem tesz semmi különbséget, azt akarja, hogy, ugyanolyan legyen a követ jellege, mint egy akármilyen kis konzulocskának, hogy egyforma privilégiumok, egyforma előjogok illessék meg. (...) Tehát Wicquefort úr szerint, Anglia királyának párizsi követe ugyanazt az immunitást élvezi, mint Miranola hercegének luccai konzulja. Nem kétséges, hogy ez mindennek a megcsúfolása. (...) Elismerem, hogy az ügynököknek, a konzuloknak, a biztosoknak kell valamilyen

---

⁴¹³LETI (1685) V.143

⁴¹⁴LETI (1685) V. 180.

⁴¹⁵LETI (1685) V. 182.

privilégium, de nem viselhetik az immunitás címét, mert nekik nem jellegük (Carattere) van, hanem tisztségük (Officio), amit megillet persze valami elsőbbség.”⁴¹⁶

Leti megállapítja, „hogymivel a fejedelmek – akik Isten földi helytartói – nem olvasnak könyveket, manapság sokkal inkább a miniszterek azok, akiknek tisztelet jár, mert ők azok, akik olvasnak, s akiknek a véleményében a fejedelem megbízik.”⁴¹⁷ A szakirodalom arra hívja fel a figyelmünket, hogy a fejedelem, az uralkodó immár nem egyedül, hanem egy szűkebb kör segítségével kormányozott. „A diplomáciai ügyek intézésére előbb Franciaországban, majd másutt is a 17. század végére, kialakult egy miniszteriális szerv, melynek élén a külügyi államtitkár állt. (...)A fontosabb utasításokat ő maga fogalmazta és ő referálta az uralkodónak a megfejtett követi jelentéseket is. A külföldi követek először nála jelentkeztek, ő készítette elő a nyilvános kihallgatásokat, és jelen volt, amikor a király az ünnepélyes audiencián átvette a megbízólevelet. Azt mondhatjuk, uralkodója akaratát külpolitikai és diplomáciai vonalon ő ültette át a gyakorlatba.”⁴¹⁸

Ami pedig a címmel és pozícióval való visszaéléseket illeti, Leti természetesen erre a problémára is kitért. Például előfordulhat, hogy Spanyolország, azért, hogy megelőzze Franciaországot, követét mindig plenipotenciáriussá nevezné ki? Ez a feltevés az író szerint pletyka, rosszindulatú vélekedés, hiszen Spanyolország nevetségessé tenné magát ugyanúgy, ahogy Franciaország is. Hiszen ebbe a hivatalba ritkán, rövid időre és meghatározott feladat erejéig neveztek ki az uralkodók feltétlenül csak megbízható személyeket.

„A követek érkezése, távozása, bevonulása és kihallgatása jelentős politikai esemény, s a követ pompája uralkodójának tekintélyét is növeli.”⁴¹⁹

Mit is ír erről Leti? „Az elsőbbség a szuverenitás sugara, amely mindenre ragyog. A szuverenitást önmagában korlátai bebörtönzik, amelyekből nem tud kiszabadulni, de sugarai által, mindenhol megmutatkozik, és ezek a sugarak a követek, akik az uralkodók dicsőségét hordják mindenfelé, ez a glória a szuverenitás sugara.”⁴²⁰ Leti négyféle rangsort különböztetett meg: 1. az igazság és illem (Giustizia, Convenienza), 2. az érdem és hála (Merito, Gratitudine), 3. a rend és a

---

⁴¹⁶LETI (1685) V. 182-184.

⁴¹⁷LETI (1685) I. 6.

⁴¹⁸BENDA (1979) 3.

⁴¹⁹BENDA (1979) 3.

⁴²⁰LETI (1685) V. 343-344.

méltóság (Ordine, Dignità), 4. tekintély és szokás szerinti (Consideratione, Consuetudine) rangsorolást.

Ahhoz, hogy a protokollt, a ceremóniális események jelentőségét megértse a korabeli olvasó, Leti fogalomról fogalomra haladva alaposan elmagyarázta, ismertette a különböző feladatokat ellátó személyek „munkaköri leírását”.

V. 5. 1. Rendkívüli követ és rendes követ

A rendkívüli követ (*Ambasciatore extra ordinario*) rögtön a plenipotenciárius után következett, hiszen, mint ismeretes – írja Leti –, a fejedelmek két típusú követet szoktak küldeni: egyiket, hogy a kiküldetés helyén maradjon (*per residere*), ez az *ordinario*, a másikat pedig rendkívüli esetekben, ezért hívták őket *extraordinariónak*. Utóbbi esetek a következők: jókívánságok, gratulációk átadása különböző események kapcsán, vagy részvétnyilvánítások halálesetekkor. Megbízása visszavonásig volt érvényes. Gyakran előfordult, hogy a rendkívüli követ továbbra is a kiküldetés helyén maradt, de akkor már csak az „ordinario” címet viselhette.

Leti ebben az esetben is kitér a visszaélésekre: a rendkívüli követ jelenléte egy udvarban mindenképpen átmeneti jelleget jelzett. Tehát, ez azt jelentette, hogy a követküldésnek, kölcsönösnek (*reciproco*) kellett lenni, különben ebből további problémák adódhattak. Úgy tűnhetett, mintha a két fél nem becsülné meg egymást, vagy egyik a másikat alacsonyabb rangúnak tekintené. Például Svájcban Franciaország és Spanyolország követeket tartott fenn nagy költséggel, „hogy megmutassák hatalmukat felettük, hogy figyeljék cselekedeteiket.”⁴²¹ Ám a svájciak ezt nem tették meg az említett országokban, egyrészt a költségek miatt, másrészt pedig azért, mert a rangsorban nem kapnák meg az őket illető tiszteletet.

A rendes követ (*Ambasciatore Ordinario*) Leti szerint nem volt más, mint „az állam illusztris és nemes kéme.”⁴²² Ha arra gondolunk, hogy valóban a követeknek minden fontos informácót meg kellett szerezniük, akár meg kellett vásárolniuk, akkor Leti megállapítását is elfogadhatjuk. Biztosan állíthatjuk, ismervén Leti életének alakulását, hogy tapasztalatai alapján azonosította a követeket a kémekkel.

---

⁴²¹LETI (1685) I. 235.

⁴²²LETI (1685) I. 234.

Hiszen könyvének bevezetőjében – mint, ahogyan azt már idéztük –, ő maga is tiltakozott az ellen a vád ellen, amikor kémkedéssel gyanúsították.

V. 5. 2. A plenipotenciárius

Az uralkodó plenipotenciáriusának lenni rendkívül fontos és kényes megbízatás volt Leti szerint. Nem véletlen, hogy a szerző hosszasan elidőzik e fogalom tisztázásánál, hiszen maga a *plenitudo potestatis* kifejezést „még az 5. században I. Leó pápa alkotta meg a pápa hatalmának megvilágítására – bár ő még nem olyan értelemben használta, mint a kánonjogászok,⁴²³ akik csak jóval később a 12. században kezdték el újra használatba venni. A plenipotens kifejezés, a plenus-potens szavakból származik, jelentése, teljes hatalmú. A kánonjogászok értelmezésében a pápát megillető *plenitudo potestatis* nem jelent kevesebbet, mint a pápai teljhatalmat.

Gregorio Leti a követek és diplomáciai funkciókat ellátó személyek számára írt könyvében már Mózeset is Isten teljhatalmú követének (plenipotenciárius) nevezi, amikor a diplomáciai élet alapfogalmait tisztázza. Így ír: „Rendkívül nagy jelentőségű ügyről volt szó, arról, hogy Isten népét hosszú rabságból kell kiszabadítani. Ehhez nem volt elegendő egy egyszerű követ, hogy tárgyaljon, hogy értekezzen, hogy a fáraónál Isten akaratát és azon elhatározását képviselje, hogy népének szabadságát visszaadja, ehhez egy teljhatalmú követre volt szükség, akinek joga volt arra, hogy Isten szavát képviselje a Fáraónál.”⁴²⁴ E logika mentén haladva természetesen Szent Pál apostolt is Krisztus plenipotenciáriusának nevezi.

Leti szerint szükséges, hogy megkülönböztessük ezt a funkciót a követétől. A követ, jellegéből adódóan az uralkodó felségét (Maestá), tekintélyét (Autoritá) és a nagyságát (Grandezza) képviselte, míg a plenipotenciárius a fejedelmi szuverenitás teljet tekintélyét (tutta l’autoritá soprana) a hitét (la Fede), a szavát (la sua Parola) és tisztességét (honore) hordta magával (porta seco). Leti az ókori görögökre hivatkozva a következőket vallja: „A követ a fejedelem ruháját hordja, oly módon, mintha ő maga lenne a fejedelem, pedig nem az, mert a ruha elválasztódik a testtől, a plenipotenciárius pedig éppen ellenkezőleg, a fejedelem lelke. Mindaz, amit tesz,

---

⁴²³SASHALMI (2006) 15.

⁴²⁴LETI (1685) I. 219.

minden, amit megenged, ugyanolyan erővel bír, mintha azt maga a fejedelem személyesen tenné.”⁴²⁵ Zsigmond császár például, aki elkötelezetten viselkedett követjeivel, a következő szavakkal bocsátotta el őket. „Vade Amicus mio!” Amikor pedig a plenipotenciáriusát indította útnak, akkor így szól hozzá: „Vade alter Ego”. Szent Pál apostol is plenipotenciárius volt, hiszen Krisztus a következőket mondta neki: „Vas electionis est mihi ut portet Nomen Meum coram gentibus, Regibus.”⁴²⁶ Ezzel jogosította fel őt Krisztus, hogy képviselje őt, míg a többi apostolt követként kezelte. Mózes is ebbe a kategóriába tartozott, hiszen Isten azt mondta neki: „Constitui te Deum Pharaonis.”⁴²⁷

Leti csak ezt a rövid mondatot idézi Mózes könyvéből. Mindenképpen figyelemre méltó ennek az idézetnek magyar fordításait egybevetni, hiszen ebből kiderül, hogy Isten plenipotenciáriusa miként kapta meg megbízójától a felhatalmazást, hogy őt képviselje. Mielőtt ezt megtesszük, ismernünk kell azt a részt, ahol Mózes a rábízott követséggel kapcsolatos kérdéseit fogalmazza meg. „És monda Moyses az Istennek. Ki vagyok én, hogy Faraóhoz mennyek, és kihozzam az Izraél fiait Egyiptusból? Ki monda néki: Én veled leszek: és ez lészen jeled, hogy én küldöttelek téged.”⁴²⁸ Ez a mondat, a Káldi György által magyarra fordított, 1732-ben kiadott Bibliában olvasható. Míg az 1929-ben kiadott Károli fordításban a következőképpen szerepel a követi megbízásra való felkérés. „És monda Mózes az Istennek: Kicsoda *vagyok*, hogy Fáraóhoz menjek, és kihozzam Izraél fiajait Egyiptomból? És felele: Én veled lészek, és ez a jelensége, hogy én küldöttelek tégedet.”⁴²⁹ Egyértelműen kiderül Mózes dilemmája, hiszen egy uralkodóhoz nem mehetett felhatalmazás, és nem mehetett követségbe személyét igazoló megbízólevél nélkül. Isten válasza, a Leti által is idézett latin verzió szövegkörnyezete a következő. „Dixitque Dominus ad Moysen: Ecce constitui te Deum Pharaonis, & Aron frater tuus erit propheta tuus.”⁴³⁰ Ismételten érdemes megfigyelni a két magyar fordítás közötti különbséget. Tulajdonképpen protokolláris problémáról van szó, arról tehát, hogy Mózes Isten teljhatalmú követe immár, de az őt megbízó Isten és a fáraó közötti kapcsolat tisztázásra vár. A kétféle magyar verzió, éppen ezért érdekes. „És monda az Úr Moysesnek: Imé Faraó Istenévé tettelek téged: és Aáron a bátyád lészen a te

---

⁴²⁵LETI (1685) I. 215.

⁴²⁶Ap. Csel. 9.15.

⁴²⁷LETI (1685) I. 219.

⁴²⁸Móz.2.3.11.-12.

⁴²⁹Móz.2.3.11.-12.

⁴³⁰Móz.2.7.1. (Biblia, Bécs, 1760)

profétád.”⁴³¹ A két fél közötti egyenrangúságot kellett kiemelni, mert a küldetés céljának szempontjából ennek volt igazán nagy jelentősége. A következő, 1929-es fordítás a következőképpen oldotta meg a problémát. „És monda az Úr Mózesnek: Íme, Isten képébe állattalak téged Fáraó eleibe, Áron pedig a te atyádfia, legyen a te szószólód.”⁴³²

Leti határozottan azt az álláspontot képviselte, hogy a követ mindenképpen alacsonyabb szinten áll, mint a plenipotenciárius.

A követ részt vehetett egy házasság, egy béke, tűzszünet vagy liga létrehozásán, de nem volt aláírási joga. A dokumentumot általában elküldte a fejedelemnek, hogy az aláírásával szentesítse. A Leti által felsorolt eseményeken, (cambrai-i, velencei, nijmegeni békék), melyeken a plenipotenciáriust az „*assoluto*”, abszolút jelzővel illeti, az tulajdonképpen a fejedelmet illető jogosítvánnyal (Patente) bírt: házasságot intézhetett, tartományokat cserélhetett, címeket adhatott, vagy attól megfoszthatott, várakat építtethetett vagy döntethetett romba, foglyokat cserélhetett, egyszóval minden olyan cselekedetet vihetett végbe, amely az uralkodó (Soprano) jogában állt. Nem véletlen, tehát az uralkodó által használt „*Constitui te Regem Regis*” kifejezések használata.⁴³³ Éppen ezért a rangsorban mindenképpen a plenipotenciáriust illeti az elsőbbség, utána következnek a követek (Ambasciatori), majd a küldöttek (Inviati). Még akkor is, ha „csak” egy király plenipotenciáriusáról volt szó, az megelőzte magát, a császár követét is. Micsoda szégyen az, írta Leti, ha a „követet, aki csak uralkodójának képét [Immagine] képviseli, egyformán kezelik, vagy egyenesen megelőzi a plenipotenciáriust, aki nemcsak a képét képviseli, hanem magát a fejedelem hivatalát [officio] is.”⁴³⁴ A plenipotenciárius lelkében a fejedelem lelke, szavában, jellegében, hitében a fejedelem maga van jelen. Tömören és röviden Leti szerint a „követ a fejedelmet képviseli, a plenipotenciárius magával hordja [azaz megjeleníti] azt.”⁴³⁵

---

⁴³¹Móz.2.7.1. (1732)

⁴³²Móz.2.7.1. (1929)

⁴³³LETI (1685) I. 220-221.

⁴³⁴LETI (1685) I. 225.

⁴³⁵LETI (1685) I. 225.

V. 5. 3. A küldött

A küldött (*Inviato*) általában az uralkodócsaládok rokonságából kikerülő nemesember, aki egy másik országba kerülése révén egyfajta kapcsolatfenntartó, a jó viszony ápolását ellátó személy volt. Az udvarban nem játszottak fontos szerepet a követek között, igazából sem jogaik, sem kötelezettségeik nem voltak rendszeren körülírtak. Az első uralkodó Medici Mária volt, aki a küldötteket a követekkel azonos fogadtatásban részesítette, sőt, ahogy Leti elbeszéléséből értesülhetünk, egyenesen a „ceremóniamester kísérte be őket,⁴³⁶ ha a királynő informálódni akart a küldött államáról (*informarsi del suo stato*).

Különböző eseteket ismertetett Leti a küldöttek jogállásával, megbecsülésével és nem utolsósorban rangsorolásával kapcsolatosan. Volt, amikor szinte semmibe vették őket, mint például Giustiniani márkít, a genovai küldöttet a francia udvarban, akit a ceremóniakon a brandenburgi állandó követ is megelőzött. Leti megmagyarázta ennek okát: az udvar abban az időben keveset foglalkozott azzal a köztársasággal. Ugyanakkor megemlítette az angol Downing esetét is, akit Cromwell küldött Hollandiába, és II. Károly angol király is olyan elbánásban részesítette, mint amilyen a követeknek járt. Leti példái között a legkülönlegesebb mégis Piementel esete, aki a katolikus király küldötte volt Svédországba. Ezt az urat, írja Leti, kezdetben Krisztina királynő nem fogadta túlságosan kedvezően, mivel rosszállóan vette tudomásul, hogy a király nem tisztelte meg személyét azzal, hogy követet (*ambasciatore*) küldjön udvarába. Ám Piementel olyan jól tudta kezelni (*maneggiar*) a királynő lelkét (*spirito*), hogy aztán annak eszét és tudatát is meghódította, elnyerte tiszteletét. Így mindenben egyenrangúnak kezelték a követekkel.

Manapság, Leti meglátása szerint, elsősorban a költségek visszaszorítása végett,⁴³⁷ az udvarokban megnőtt a küldöttek száma, és folyamatosan csökkent a követeké. Ami pedig ismételtelen az elsőbbség kérdését illeti, megállapította, hogy mindenképpen a követek a rangsorban megelőzik a küldötteket, a küldöttek pedig elsőbbséget élveznek a rezidens, azaz állandó székhelyű megbízottal szemben. Ugyanakkor „egy király küldötte ugyanolyan elbánásban részesül, mint egy herceg követe.”⁴³⁸

---

⁴³⁶LETI (1685) I. 241.

⁴³⁷LETI (1685) I. 247.

⁴³⁸LETI (1685) I. 247.

V.5.4. A megbízott (Deputato)

Leti gondolatmenetében a következő fogalom, amelynek jelentését tisztázni kell, a megbízott (*Deputato*).⁴³⁹ Ez a régi cím, úgy tűnik, hogy azoknak adatott, akik valamely köztársaság (Repubbliche) vagy szabad testület (corpo libero) megbízásából tevékenykedtek. Hollandia, Svájc és Genova nevezte így megbízottait. Leti azokat nevezte megbízottaknak, akiket országon kívül küldtek különböző ügyek elintézése miatt. Különbséget tett alsóbb - és felsőbbrendű városok küldöttei között. Ha egy császári város megbízottat küldött a császárhoz, a megbízott nem élvezhette ugyanazt az immunitást, mint egy képviselő (rapresentante). Mert ezek a birodalom (Imperio) alá vetett (subalterne) városokból valók voltak. Ha császár küldött a városokba megbízottakat (Commissarii), akkor viszont őket minden tisztelet és immunitás megilletett. Hollandiában, ahol minden város szabad volt, mivel mindegyik együttesen szabad testületet alkotott, (corpo libero) valamint Svájcban is, ahol a kantonok egyformák és szintén szabad testületet alkottak, küldötteiket egyformán kellett kezelni, ugyanaz az immunitás járt nekik. A diplomáciai szertartásokon követendő rangsorolás problematikája ebben az esetben sem volt elhanyagolható. Leti szerint tehát a küldött (inviato) és a megbízott (deputato) között jellegét tekintve nem volt különbség, annak ellenére, hogy azonos súlyú fejedelmek (Uguale sfera) küldötte elsőbbséget élvezett.

Sokkal összetettebb problémának látta Leti a következő esetet: ha Amszterdam városának megbízottai Londonba mentek, hogy városuk ügyében eljárjanak, felmerült a kérdés: ugyanaz az immunitás jár-e nekik, mintha egy állam (stato) küldöttei lennének? Leti véleménye szerint igen, mivel ő a megbízás jellegéből vezette le az elsőséget, nemcsak az uralkodó tekintélyéből. Továbbá hosszasan magyarázta, hogy teljesen értelmetlen dolog a küldötteket és a megbízottakat a rendes vagy a rendkívüli jelzővel ellátni, hiszen feladatuk jellegéből adódik az, hogy többnyire egyszeri, tehát rendkívüli alkalommal történt felkérésük. Ott volt jelentősége az ilyen jellegű megkülönböztetésnek, ahol fontos volt megkülönböztetni az állandó megbízottat, az eseti megbízott személytől. Például Hollandiában és Svájcban, ahol a városok, illetve a kantonok állandó küldöttei mellett szerepelhettek a politikai életben különleges (estra ordinario) megbízottak. Ami az immunitásukat,

---

⁴³⁹LETI (1685) I. 247-256.

valamint a rangsorban elfoglalt helyüket illeti, Leti szerint azonos szinten álltak a követtel, azonos jogosítvánnyal rendelkeztek. Mindazonáltal nem elhanyagolható, hogy ezek a dolgok majdnem mindig az uralkodó „szeszélyétől” (*capriccio*) függtek. „Amíg Franciaországnak szüksége volt Hollandia barátságára, addig a holland követeket úgy kezelték, mint egy király követeit. Amióta ez a kényszer megszűnt, azóta még egy hercegi követnek kijáró tiszteletet sem kapnak meg a holland követek. Vagy éppen ellenkezőleg. A spanyolok, akiknek nagy szükségük van a holland barátságra, Hollandia megbízottait [Deputati] mint a császár követét [Ambasciatorissimi] fogadják.”⁴⁴⁰ Leti rendkívül szemléletesen, ironikusan ismertette az uralkodók szeszélyéből fakadó problémákat, amikor az ambasciatore főnevet, melléknévként fokozza: *ambasciatorissimi*, kifejezve ezáltal, hogy két egyenrangú követ fogadása között is lehetett lényeges különbséget tenni, attól függően, hogy a külpolitikai érdekek éppen milyen viselkedést tettek szükségessé.

V. 5. 5. Rezidens

Rezidens (*residente*), állandó székhelyű megbízott.⁴⁴¹ „Úgy tűnik, hogy ez a régi minősítés, ami mindig a követtel azonos elbánást jelentett, manapság sokat veszített értékéből,”⁴⁴² vélekedett Leti. Bosszankodásának legfőbb oka az volt, hogy mivel annyira elterjedté vált a diplomácia világában a rendkívüli küldöttek jelenléte, szinte szégyenteljes, ha egy uralkodó rezidentet akart küldeni, és szinte megalázóvá vált annak számára, akit erre a feladatra fel akart kérni. Mindenki „rendkívüli” akart lenni, ami felborította Leti szerint az eddig használatban lévő diplomáciai fogalmak rendjét. „Vagy teljesen meg kell szüntetni a rezidens címet és meghagyni a rendkívüli küldöttét, vagy be kell vezetni a rendkívüli rezidens hivatalát, mely önmagában véve tréfás dolog lenne, hiszen a rezidens kifejezés egyúttal permanens tartózkodást is jelöl”.⁴⁴³ A küldötteket és rezidenseket, immunitásukat, jellegüket tekintve egyforma elbánásban kellett részesíteni. A rangsorban pedig az a hely jutott mindig nekik, amely a követeknek is járt. Leti ismételtén egy Wicquefort által hozott

---

⁴⁴⁰LETI (1685) I. 256.

⁴⁴¹LETI (1685) I. 257.

⁴⁴²LETI (1685) I. 257.

⁴⁴³LETI (1685) I. 257.

esetre hivatkozott. Camprigt, a császár hágai rezidense megelőzte a sorban Dánia, Svédország és a többi uralkodó küldötteit. Ez Wicquefort szerint „a küldöttek (inviati) tudatlanságán múlt,»⁴⁴⁴ Leti ellenben párizsi és londoni tartózkodása alatt egészen más élményekben részesült. „Pertengo, a savoyai küldött mindig megfogta a kölni rezidens kezét [prese la mano], Van Ziters, Hollandia követe, mindig megelőzte Thun császári küldöttet.»⁴⁴⁵ Ezen zűrzavaros esetek miatt Leti ismételten felállította a rangsort: plenipotenciárius, rendkívüli követ (ambasciatore extra ordinario), rendes követ (ambasciatore ordinario), küldött (inviato), megbízott, rezidens (residente). De a császár vagy más koronás fő rezidensének kezét kellett nyújtani egy herceg küldöttének. A Velencei Köztársaságban nem változtattak a régi hivatalokon, okulván a fent említett zavaros eseményekből. Csak követeket és rezidenseket tartottak fenn. Ugyanaz az immunitás és tisztelet járt ezeknek, mint a koronás főek küldötteinek. Ezért Velence rezidense megelőzte a hercegek követeit. Leti szerint, amióta a küldöttek (inviati) kinevezése elterjedt szokássá vált, azóta a konfliktusok száma is megnövekedett. Mindazonáltal tulajdonképpen szinte lehetetlenné vált a rangsort úgy felállítani, hogy abban senki ne találjon kivétlnivalót, hiszen mindig az „*államérdek* (interessi, massime di stato) és a fejedelem szeszélye (capriccio) határozza meg azt”.⁴⁴⁶

V. 5. 6. A titkár

A titkár⁴⁴⁷ (*Segretario*) szón nem azt a személyt kell érteni, akit a követ kiválaszt magának, mint személyzete fontos tagját, aki hű és megbízható munkatársa urának, hanem arra a titkára kell gondolni, aki magának a követségnek a titkára. Nem a követtől, hanem az uralkodótól kapta a megbízatást. Velencében pedig törvény által szabályozottan a szenátus egyik tagját szokták a követet kísérő titkárnak kinevezni.

Ennek a hivatali címnek az eredetét Leti XIII. Gergely pápa idejére tette. Ekkor történt az, hogy Japán római követe meghalt, és a két követségi titkár közül az egyik megkapta a követeknek kijáró immunitást és egyéb jogokat. Azóta a követ

---

⁴⁴⁴LETI (1685) I. 257.

⁴⁴⁵LETI (1685) I. 260.

⁴⁴⁶„L’interesse, il capriccio, o la massima di stato d’un Prencipe.”LETI (1685) I.263.

⁴⁴⁷LETI (1685) I. 263-268.

mindig a követségi titkár társaságában jelent meg, nemcsak azért, hogy fenségesebb legyen bármilyen protokolláris esemény, hanem azért, hogy a küldetés mindenképpen sikeres legyen, akkor is, ha a követ halála ezt megakadályozná. Különösen nagyon távoli országokba küldött követségek esetében volt szükséges ennek a hivatalnak a felállítása.

Olivares herceg volt az első, aki Rómában Sixtus újítása után követi titkárt hozott, és maga mutatta be a pápának. A pápa elrendelte, hogy a titkár a másodrendű hercegségek (pármai, modenai hercegek) képviselői között foglaljon helyet, a kardinálisok kalapemeléssel és székkal tisztelték meg. A követ asztalánál is helyet foglalhattak, egy kocsiban, illetve gyaloghintóban utazhattak, attól függően, hogy országuk hagyományai mit írtak elő. A Francesco Martelli és Cristina Galasso által szerkesztett⁴⁴⁸ mű, mely az 1587-1648-ig terjedő időszakban a Medici udvarban keletkezett, a követeknek és küldötteknek szóló instrukciókat tartalmazza. A mintegy 600 oldalas levéltári anyag⁴⁴⁹ elemzése, természetesen nem lehet dolgozatunk célja, mindazonáltal a dokumentumok áttekintése révén a titkár személyének jelentősége körvonalazódik. Az instrukciók kronológiai sorrendben olvashatók, amelyekből egyértelműen kirajzolódik I. Ferdinánd (1587-1609), II. Ferdinánd (1628-1670), valamint II. Cosimo (1609-1621) és Krisztina és Ausztriai Mária (1621-1628) külpolitikai tevékenysége. Összeségében 77 iratról van szó, ebből 17 állandó, stabil székhellyel rendelkező követnek szól, 60 pedig egyszeri, különleges (straordinarie) megbízatást tartalmaz. A 17 iratból 9 a spanyol udvarba, 8 Milánóba, a kor geostratégiai és az információszerzés szempontjából legfontosabb városába szólt.

Az 1647. december 23-án keltezett, Spanyolországba és Genovába küldött Giovan Battista Gori Pannilini küldöttnek címzett instrukcióban már a ceremóniára, a protokolláris viselkedési formákra utaló megjegyzések is találhatóak. Csak erre a problémára mintegy öt oldalt szánt az uralkodó és nem utolsósorban ebből a dokumentumból is kirajzolódott egy személy, a titkár jelentősége, aki a megfelelő információkkal, az esetleges változásokról tájékoztatta a követet.

---

⁴⁴⁸MARTELLI, GALASSO (2007)

⁴⁴⁹MARTELLI, GALASSO (2007) 523-529.

V. 5. 7. Az ügynök

Az ügynök⁴⁵⁰ (*Agente*) személyét egyszerűen írta le Leti: nemes kém (nobile Spione). Itáliai eredetét azzal magyarázza, hogy a számtalan állam, államocska, fejedelemség, köztársaság közötti kommunikáció csak az ügynökök révén működhetett, mivel nem voltak általánosan elfogadott elvek, szabályok. Valamint nem utolsósorban, az itáliai államok nem engedhették meg maguknak a magas költségek miatt, hogy rezidenseket tartsanak mindenhol, sem pedig a követek küldésével járó fedezetet nem tudták biztosítani. Tehát, ha a szükség és az állam érdeke megkívánta, hogy megbízzanak valakit ezzel a hivatallal, akkor inkább ügynököket alkalmaztak. Európa nemzetei számára ez a hivatal elfogadhatóvá vált.

Leti ezúttal sem fogalmazott árnyaltan, kimondta, leírta azt, amit minden bizonnyal valamennyi diplomáciai testület tagja tudott: „az ügynökök nemes kémként szolgálgják a követeket, a rezidenseket, egyszóval a követségeket.”⁴⁵¹ Alsóbbrendű és alárendelt udvarok esetében az ügynök küldésének politikai és anyagi okai voltak (*ragioni politiche e convenevoli*). Németország (*Germania*) sok kis fejedelemségből (*Principi*) és szabad városból (*città libere*) állt, ezért, hogy az uralkodó mindenhová követet küldjön, egyszerűen a költségek miatt, felesleges, pazarló cselekedet lett volna. Elegendő volt tehát Leti véleménye szerint az ügynök jelenléte, hiszen arra a feladatra, tudniillik, hogy „kémkedjen, értesítéseket, híreket továbbítson az őt megbízó fejedelemnek vagy követnek,”⁴⁵² ő is kiválóan megfelelt. Látható, hogy Leti magyarázatában anyagi okok szerepeltek az ügynökök fenntartásával kapcsolatban. A spanyol birodalom megerősödése például irigységgel töltötte el a többi európai országot, következőképpen azok agenseik révén igyekeztek kikémleni a spanyol fennhatóság alatt lévő területeket. „Nem volt olyan uralkodó, aki ne küldött volna ügynököt a spanyolok által birtokolt államokba, a Nápolyi Királyságba, Milánóba, Szicíliába, Szardíniára, Flandriába, Burgundiába vagy más helyekre, sőt néhányan ugyanarra a helyre többet is küldtek, azért, hogy még alaposabban kiismerjék a spanyolok terveit.”⁴⁵³

---

⁴⁵⁰LETI (1685) I. 268-283.

⁴⁵¹LETI (1685) I. 270.

⁴⁵²LETI (1685) I. 271-272.

⁴⁵³LETI (1685) I. 272.

Leti az ügynökök személyét, hivatását, hivatalát, jogállását alaposan körülírta. Részletesebben, terjedelmesebben időzött ennek a posztnak a leírásánál, mint az előző esetekben, hiszen feltehetően sokkal nagyobb számban voltak jelen az európai közéletben, sokkal több visszaélést követtek el, sokkal több félreértésnek, politikai bonyodalomnak voltak okozói. Leti véleménye szerint az ügynöknek nem volt jellege, minősége (*carattere*), hanem csak hivatala (*officio*), éppen ezért nem élvezhetett semmiféle immunitást. „Mivel, ha egy ügynök a helyén megölt egy személyt, az igazságszolgáltatás [*giustizia*] börtönbe vetheti, eljárást indíthat ellene, de azonnal értesíteni kell az ügynököt megbízó fejedelmet, és addig nem hozhatnak ítéletet, amíg a fejedelem nem válaszol. Ha a fejedelem magának követeli az igazságszolgáltatást, akkor ki kell adni neki az ügynököt azonnal.”⁴⁵⁴ Úgy kellett kezelni az ügynököt, mint aki az őt megbízó fejedelem háztartásához, személyzetéhez tartozna, de csak akkor, ha a megbízólevelet felmutatta és új ügynök érkezésekor nem jártak neki automatikusan azok a kiváltságok (*privilegi*) mentességek (*franchigie*), amelyek elődjének: mint például a ruhára és élelemre vonatkozó vámmentesség. Nem lehetett bebörtönözni, felelősségre vonni, tanúként kihallgatni, csak megbízója felé volt elszámolási kötelezettsége. A népek jogára, a *ius gentiumra* (*diritto delle genti*) való hivatkozással zárta Leti az ügynökre vonatkozó gondolatait, egyúttal a következő ellentmondásra hívta fel a figyelmet, mely igazi jogi problémaként merült fel.

Amszterdam városa hozott egy olyan alaptörvényt (*legge fondamentale*), amely szerint polgárait nem vonhatta felelősségre más fejedelem vagy uralkodó, ha valamilyen büntettet követtek el. Gyakran fordult elő ugyanis, hogy egy külföldi uralkodó olyan személyt kért fel ügynöknek, aki annak a városnak állampolgára. Így merült fel az a kérdés, hogy az illető személy élvezheti-e a város nyújtotta privilégiumokat vagy nem. Ha például Spanyolország felkért egy személyt Amszterdamban, hogy ügynöke legyen – tehát egy amszterdami polgárról volt szó – akkor, ha az valamilyen büntettet követne el, a felelősségre vonás során Amszterdam megakadályozná a spanyol hatóságokat, mondván, hogy az az ő állampolgára? Leti szerint ez a népek jogának (*diritto delle genti*) megcsúfolása lett volna, mert ha már „engedélyezte, hogy állampolgára egy másik fejedelem szolgálatába álljon, minden jogát elvesztette felette.”⁴⁵⁵ Egyszerre nem lehetett kétféle elvárásnak megfelelni,

---

⁴⁵⁴LETI (1685) I. 274.

⁴⁵⁵LETI (1685) I. 281.

kétféle igényt kielégíteni. Az ügynököknek kémkedni kellett abban az országban (Patria), ahová őt küldték, vagy ott, ahol volt. Leti határozottan vallotta, hogy „egy város nem hozhat olyan törvényt, amelyek az emberi joggal ellentétesek, az, aki ilyet tesz, elveszik, és minden zűrzavarossá válna.”⁴⁵⁶ A népek joga (Diritto delle genti) azt írta elő, hogy az ügynök megbízójához tartozzon és ő vonja felelősségre.

V. 5. 8. A konzul

A konzulok (*Consolo*) általában fontos kereskedelmi központokban, kikötőkben, városokban tartózkodott. Tevékenységükre a kereskedelmi ügyletek felügyelete, megfigyelése, pénzváltás volt jellemző, valamint hasonlóan az ügynökökhöz, természetesen a megbízó számára beszámolási kötelezettségük volt. Semmilyen kiváltságot nem kaptak, büntetőjogilag működési területük igazságszolgáltatása alá tartoztak. Az őt megbízó uralkodóval kötött megállapodás alapján adható volt nekik valamilyen kedvezmény, de ez csakis az uralkodó akaratától függött. Leti tudta, hogy a hollandok és a velenceiek azt szerették volna elérni, ha konzuljaik élvezhetnék a népek jogát. Ám nem értett egyet ezzel. Ismerte az okokat is, amelyek a velenceiket erre készítették. A velenceiek ugyanis csak háromféle hivatalt használtak: követ, rezidens és konzul. Mivel nem vezették be sem a küldötti, sem az ügynöki címeket, azt akarták a velenceiek, hogy rezidenseiknek, konzuljaiknak ugyanazok a privilégiumok járjanak, mint más ország küldötteinek, illetve ügynökeinek. A Velencét egyébként nagyra tartó és tisztelő Leti, ebben az esetben nem adott igazat nekik, mondván, hogy „nem áll jogukban, nem rájuk tartozik mások országában az immunitás kérdését rendezni.”⁴⁵⁷

---

⁴⁵⁶LETI (1685) I. 282.

⁴⁵⁷LETI (1685) I. 286.

V. 5. 9. A kommisszárius (*Commissario*)

A kommisszárius (*Commissarii*) személyével kapcsolatban Leti értetlenségét fejezte ki, mivel ő személy szerint nem látott, nem érzékelt soha semmi különbséget a küldöttek (*deputati*) és a megbízottak jellege között, hiszen „ugyanaz a tisztelet, ugyanaz az immunitás, ugyanazok a kiváltságok illetik meg őket”.⁴⁵⁸ Számára a megbízottak olyan személyek voltak, akiket a fejedelem szokott küldeni országán belül is fontos dolgok elintézésére, katonai és gazdasági ügyekben. Általában megbízólevelük mellé kaptak egy olyan dokumentumot, mely védelmet is nyújtott nekik, hogy megbízásukat biztonságos körülmények között végezhessék.

A diplomáciai események egyik mellékszereplője egy olyan személy volt, akit nemesi származása (*gentil h'uomo*) jogosított fel arra, hogy a követ érkezéséről tájékoztassa a meglátogatandó uralkodót vagy hivatalos személyt. A szertartás szabályai értelmében, ezt az aktust soha nem volt szabad kihagyni, mivel ennek komoly következményei lehettek, és rendkívül udvariatlan lépésnek számított. Leti részletesen leírja ennek módját. „A követnek egy hozzá nagyon közel álló lovagot, vagy rokonát kell a fejedelemhez küldeni megfelelő kísérettel, egy másik királyi követhoz magas rangú nemes embert kell két, három szolgálóval, legalább kocsin vagy hordszéken küldeni.”⁴⁵⁹ Koronás főek küldötteit, Velence rezidensét ugyanilyen módon kellett értesíteni a követ látogatásáról. A küldöttnek a nemes urat el kell kísérnie egészen az ajtóig, a küldöttnek kell kezet nyújtani.

V. 5. 10. A természetes legátusok

Leti, fontosnak tartotta, hogy bemutassa a különböző rangú, jogállású legátusokat, pozíciójukat, feladataikat alaposan részletezve. Legelőször a pápai követet vette sorra, mondván, hogy „akár tetszik a protestánsoknak, akár nem, őt illeti az elsőbbség.”⁴⁶⁰ Természetes legátusoknak (*legati naturali*) nevezi a reimsi és a

---

⁴⁵⁸LETI (1685) I. 287.

⁴⁵⁹LETI (1685) I. 294.

⁴⁶⁰LETI (1685) I. 205.

canterbury érseket, akiknek „nem volt semmilyen joguk világi kérdésekben dönteni és arra sem volt semmilyen felhatalmazásuk, hogy olyan dolgokról tárgyaljanak az uralkodóval, amely a római udvarhoz tartozott, hacsak nem kifejezetten erre nem kaptak megbízást.”⁴⁶¹

V. 5. 11. A nunciosok

A nunciosok azok a pápai küldöttek voltak, akik a fejedelmek követeihez a legjobban hasonlítottak, azzal a különbséggel, hogy ahol voltak, ott reprezentálták a pápa sprituális és világi hatalmát. Amikor a pápa világi hatalmát képviselték, ugyanúgy részt vettek a közmeghallgatásokon, bevonulásokon, mint a többi követ. Hivatalos látogatásokat tettek. Részt vettek háborúk, békék, tűzszünetek tárgyalásánál, valamint ligák és egyéb fontos politikai döntések meghozatalán. „Jóllehet a rangsorban őket illeti az első hely, ám ez nem mindig jelenti, hogy különlegesebb privilégiumot, vagy immunitást élveznének a többi koronás fő követénél.”⁴⁶² Ezeket a nunciosokat a pápa minden fejedelem udvarába elküldte, ahol általában más követ is dolgozott, de a kisebb jelentőségű államokban is jelen voltak, mint például Milánóban vagy Nápolyban. Leti megjegyezte, hogy „Velencében és Franciaországban elég kevés teret hagytak működésüknek. Hivatalukban 3 évig maradtak, és a pápa jóváhagyásával kardinalis lehetett belőlük. Évente 4 000 scudú volt a fizetésük”.⁴⁶³

V. 5. 12. Legati a latere

A legati a latere-k (Laterales, de Latere missi) hasonlítottak a nagy uralkodók, császárok plenipotenciáriusaihoz. Akik ezt a címet viselték, a „pápa oldaláról” lettek kiválasztva, a pápa testvérének is nevezték őket, éppen ezért a pápai fenséget (Maestà) képviselték, és a bevonulások alkalmával úgy kellett kezelni őket, mintha a

---

⁴⁶¹LETI (1685) I. 206.

⁴⁶²LETI (1685) I. 206.

⁴⁶³LETI (1685) I. 206.

pápa érkezett volna. „Ezeket a legátusokat a pápa nevezi ki a konzisztóriumban. Díszkíséret jár nekik a város kapujáig, onnan inkognitóban kell haladniuk tovább, de miután 40 mérföldet megtettek Rómától, felemelhetik a keresztet, és maguk előtt tartván, folytathatják útjukat, éppen úgy, ahogy a pápa teszi. Visszatéréskor ugyanúgy díszkíséret illeti őket. A pápa csak ritkán, rövid időre és rendkívüli alkalommal küld ilyen legátust, hiszen ez naponta 500 scúdóba kerül a pápának.”⁴⁶⁴ Rendkívüli esetekben a következő jogkörrel bírtak: „apostoli protonotariust nevezhettek ki, szent személyek ellen fellépőket sújtó kiátkozásokat oldhattak fel, jótékonykodhattak, különböző felmentéseket adhattak.”⁴⁶⁵

V. 5. 13. Az internunciusok

Az internunciusok hasonló jogállásúak, mint a nunciusok, csak a pápa őket a kisebb (subalterni) jelentőségű helyekre küldi. Olyan fejedelemségekbe például, amelyek más fejedelemtől függenek, és a fejedelemnek sem ott van a székhelye. Karakterét tekintve, a szent és a profán, a világi és az egyházi jelleget vegyíti magában. Feladata az ottani klérus felügyelete. 2 000 római scúdót fizetnek neki évente, a pápa nevezi ki, és addig tartja hivatalában, amíg neki teszik.

V. 5. 14. A követek leggyakoribb hibái

A követeknek univerzálisnak kellett lenniük, s ehhez elengedhetetlen volt, hogy ismereteiket folyamatosan bővítsék, mind a történelem, mind a különböző államok, udvarok berendezkedésének tanulmányozása terén. Minden bizonnyal a követek felkészültsége nem volt tökéletes, éppen ezért Gregorio Leti a követek hibáit négy kategória szerint csoportosította.⁴⁶⁶

1. Természetes hibák (errori naturali) – itt a tehetségtelen (senza talenti), képzetlen (mal'instrutto), tapasztalatlan követekről van szó. Ebben az esetben a követ

---

⁴⁶⁴LETI (1685) I. 208.

⁴⁶⁵LETI (1685) I. 209.

⁴⁶⁶LETI (1685) I.68-116.

hibáiért tulajdonképpen maga a fejedelem (Prencipe) volt felelős, hiszen övé volt a választás felelőssége.

2. Véletlen hibák (*errori accidentali*), melyeken Leti a szerencse (*fortuna*), illetve az isteni gondviselés (*provvidenza divina*) által befolyásolt eseteket érti. A két fogalmat tudatosan választotta szét, mondván, hogy az első, a szerencse terminus a pogányoknál használatos, míg a második, az isteni gondviselés a keresztények sajátja.

3. Szeszélyből származó hibák (*errori per capriccio*), valamint a rosszindulat minden bajok forrása volt Leti véleménye szerint. Ez a legsúlyosabb hibák közé tartozott, mivel ez veszélyeztette leginkább a kiküldetés sikerét, s egyben a legsúlyosabb következményekkel járt.

4. Hivataluk nem ismeréséből származó hibák (*per non ben conoscere il suo officio*) viszont komoly bonyodalmakat indukálhattak.

A követekről szóló fejezet konklúziója az, hogy Gregorio Leti olyan hivatalok, titulusok definiálására is vállalkozott, amelyek az állam működésében kitüntetett figyelmet igényeltek. Ennek során például az immunitás kérdéskörével foglalkozva eljutott az államérdek, mint politikai terminus használatáig.

„Az immunitást (*immunità*) nem az őt küldő fejedelemtől, hanem az őt fogadó uralkodótól kapja. Ez pedig attól függ, hogy az államelv (*massima di stato*) mire kötelezi az uralkodót: növelheti vagy éppen csökkentheti az immunitás fokát. Ez a fogadó uralkodó nagylelkűségétől is függ.”⁴⁶⁷

Gregorio Leti műve tehát a követekről szóló traktátusirodalom harmadik időszakába helyezhető el, hiszen a régi „világ” értékei már nem, vagy csak részben voltak mindenki által elfogadottak, az új rendszer paradigmái pedig még nem épültek be a politikai köztudatba egyértelműen.

---

⁴⁶⁷LETI (1685) I. 135.

VI. Államrezon – államérdek

Az első kötet további könyveiből megtudjuk, hogy Leti szerint a követnek miért volt fontos és szükséges a történelmet alaposan megismerni. Műve abban kívánt segítséget nyújtani, hogy egy fejedelemség vagy egy köztársaság udvarának természetét kiismervén, a küldöttek minél tökéletesebben tudják teljesíteni a rájuk bízott feladatokat. Éppen ezért érezte szükségesnek azt, hogy szisztematikusan, államról államra, hercegségről hercegségre stb. haladva részletesen bemutassa nemcsak Itália, hanem Európa összes kormányzatát, azok működését, egyben rövid áttekintést nyújtva azok történelméről, belpolitikai helyzetéről és külpolitikai súlyáról.

Jelen dolgozatnak nem célja, hogy részletesen, lépésről lépésre végigkísérje Letit az összes állam bemutatása során, mindazonáltal igyekszik, a szerző által követett logika mentén haladva, ha vázlatosan is áttekinteni a műben megfogalmazott legfontosabb vezérfonalakat. Ezek pedig a jog, a szuverenitás kérdése, valamint a női öröklés problematikája. Természetesen, ahhoz, hogy Leti álláspontját elhelyezhessük az európai politikai gondolkodás áramában, szükséges először magának az európai, elsősorban itáliai politikai gondolkodás legfontosabb állomásait áttekinteni. A következő fejezet arra tesz kísérletet, hogy Leti könyvének azon részeit ismertesse és elemezze, amelyekben az író általában a kormányzati formákról szól, és megkeresse azokat a kapcsolódási pontokat, amelyeken keresztül Leti a kor államelméleti diskurzusaihoz kapcsolódott.

A politikai gondolkodás átalakulása a 16. század közepe és a 18. század eleje közt az *államrezon*, az *államérdek* és a *politika* terminusok időközben módosult jelentésével írható le. Tehát, ha figyelemmel kísérjük azt a történeti folyamatot, amelyben ezek a fogalmak megjelentek és megvizsgáljuk azt, hogy az állam tanulmányozásával foglalkozó írók milyen tartalommal töltötték meg ezeket, akkor észrevehetővé válnak azok a történelmi fordulópontok, melyek ugyan egy hosszabb változásokkal teli folyamat részei, ám jelentőségüket éppen annak köszönhetik, hogy a kortárs megfigyelő, gondolkodó már egy másik kifejezéssel írja le azt. Természetesen arra a dolgozat nem vállalkozhat, hogy ezeket a fogalmakat európai

dimenzióban vizsgálja, hiszen Friedrich Meinecke⁴⁶⁸ is csak az államrezon terminus elemzésére külön tanulmányt szánt. Az államrezon jelentésének meghatározásában Meinecke szerint is Machiavelli tekinthető kiindulópontnak: „noha Machiavelli soha nem használta *expressis verbis* a *ragion di stato* fogalmát, az államférfi magatartásáról adott leírása az elképzelés majd minden fontosabb komponensét tartalmazza már.”⁴⁶⁹ Ez a megállapítás teljesen igaz. Machiavelli valóban nem írásaiban használta ezt a kifejezést, mint Francesco Guicciardini hanem, mint ahogy a dolgozatban IV.5. fejezetében megemlítettem, Francesco Vettorihoz írt levelében. Nem azt írta, hogy az *államérdekekkel* foglalkozik (*interessi dello stato*), nem azt írta, hogy a *politikához* ért, hanem a következőket: „s mert a szerencse úgy hozta, hogy nem értek a gyapjúhoz vagy a selyemhez és a kereskedéshez sem, csak az állam ügyeihez, így vagy elnémulok, vagy ezzel foglalkozom.”⁴⁷⁰ Az eredeti szövegben, olaszul a következő kifejezést használja Machiavelli, amikor az állam ügyeivel való foglalkozást jelöli: „*ragionare dello stato*”, tehát mindenképpen el kell különíteni az államrezon fogalmat az államérdek fogalomtól, hiszen más történeti kontextusban és más értelemben használták azokat. Még akkor is, ha a két terminust azonosnak tekintik. Például Halifax Márki (1633-1695) 1688-ban megjelenő *A Köpönyegforgató* című pamfletjében a két fogalom már összemosódik. „Mindent mérlegre téve, létezik egy természetes államérdek, egy meghatározatlan, az emberiség közös javában gyökerező valami, mely halhatatlan, s minden átalakulás és forradalom közepette is fenntartja eredeti jogát arra, hogy megóvja a nemzetet, amikor a törvény betűje talán pusztulni hagyná. (...)S mivel így van, egy bölcs fejedelem ahelyet, hogy ellentmondana ezen államérdek igazának, minden eszközzel arra fog törekedni, hogy az az ő oldalán álljon, s így biztonságban legyen.”⁴⁷¹ A szerkesztő által készített jegyzetben pedig a következő olvasható: „Halifax –James Harrington mellett– Machiavelli egyik első nagy tisztelője volt. Az eredetiben szereplő *reason of states* a *ragione di stato* tükörfordítása.”⁴⁷²

A Diego Quaglioni és Ivo Comparato által írt, *European Political Thought (1450-1700)*, (*Az európai politikai gondolkodás «1450-1700»*)⁴⁷³ című fejezetben az itáliai értelmiség politikai elemzéseit két korszakra bontották. A „középkori

⁴⁶⁸HORKAY HÖRCHER (2007)

⁴⁶⁹HORKAY HÖRCHER (2007) 55.

⁴⁷⁰MACHIARELLI-Lettere (1991) 84-87.

⁴⁷¹KONTLER (2000) 33.

⁴⁷²KONTLER (2000) 57.

⁴⁷³QUAGLIONI-COMPARATO (2008) 64.

jogászoktól Machiavelliig”, és „Machiavellitől a 17. századig.” Kaposi Márton véleménye szerint is „Machiavelli életművét olyan csomópontnak tekinthetjük az államelméleti és politikai irodalom történetében, amely bizonyos premachiavellista tendenciákat egyesít, illetve amelyből többféle (poszt)machiavellizmus ágazik szét. A viszonyítási pont a firenzei gondolkodó életműve, az ő eredendő és autentikusnak tekinthető machiavellizmusa (M).”⁴⁷⁴

A számos Machiavelli–interpretáció között figyelemre méltó Benedetto Fontana meglátása, aki Machiavelli valláskonceptiójának újszerűségét abban látja, hogy „Machiavelli a caritas keresztény-ágostoni eszméjét (melyben alapvető a földi város és Isten városának szigorú megkülönböztetése) radikális módon alakítja át kizárólagosan politikai fogalommá. Így tehát az amor patriaet az amor Deivel és a caritasszal állítja szembe, jobban mondva az amor Deit oly módon szubszumálja [sic] az amor patriaeban, hogy az előző erősíti az utóbbit. Ahogy Ágoston a célból fogalmazta újra a rómaiak politikáját és történetét, hogy értékeiket és hiteiket aláaknázza, Machiavelli a célból használja az ágostoni párhuzamokat, hogy a keresztény vallás politikai és morális alapjait aknázza alá.”⁴⁷⁵ Korunk egyik legkiemelkedőbb Machiavelli-interpretátora és politikai eszmetörténésze, Quentin Skinner is arra mutatott rá, hogy „a klasszikus – és ezáltal humanista – történetírás két legfontosabb alapelve az volt, hogy a történelmi műveknek erkölcsi tanulságokat kell sugallniuk, s ezért anyagukat oly módon kell kiválogatni és megszerkeszteni, hogy a megfelelő tanulságokat a lehető legnagyobb erővel világítsák meg.” (...)Majd leszögezi, hogy a legfontosabb – Machiavelli számára is kötelező erejű – humanista alapelv az volt, hogy «a történetírónak az ősök legnagyszerűbb vívmányaira kell összpontosítania figyelmét, hogy ezzel az utódokat a legnemesebb és legdicsőségesebb cselekedetek ösztönzésére ösztönözze».”⁴⁷⁶

Gregorio Leti könyvét Amszterdamban adták ki, de az író az olasz nyelvet választotta a publikáláshoz. Ennek egyik oka nyilván az, hogy ez volt az anyanyelve, de feltehetően az is szerepet játszott a nyelv kiválasztása során, hogy szélesebb réteghez kívánt eljutni. Ezt a művelt rétegek is ismerték Európa-szerte. Ugyanakkor, ha a könyv tartalmát vizsgáljuk, szinte biztosan állíthatjuk, hogy az itáliai politikai hagyományokat is követve döntött az olasz nyelv mellett. Mint ismeretes, a

---

⁴⁷⁴KAPOSI (2007)

⁴⁷⁵NAGY (2002)

⁴⁷⁶Skinnert idézi NAGY (2002)

diplomácia nyelve korábban a latin és az olasz volt, és csak a 17. század második felében válik a francia nyelv használata általánossá.

Ha vázlatosan áttekintjük a 16-17. századi itáliai politikai gondolkodók tevékenységét és a politika tudományának létrehozójához, Machiavellihez fűződő viszonyukat, meglehetősen ellentmondásos képet kapunk.

A dolgozat által felvetett problémák között az egyik legfontosabb az, hogy Gregorio Letiről bebizonyítsuk, hogy a szakirodalom személyét, írói tevékenységét eddig méltatlanul kedvezőtlen fényben világította meg. Az élete első szakaszaiban még pamfletíró Leti, az évek múlásával minden bizonnyal tapasztalatai, élményei, valamint folyamatos tanulás révén jutott el azon művei publikálásáig, amelyekből már egy érettebben, komolyabban gondolkodó, a jog, a politika iránt érdeklődő szerző pályája bontakozik ki előttünk. Valóban jóval kevesebb azoknak a műveknek a száma, amelyekben a politikai gondolkodó, a történész Leti mutatkozik meg, de az a tény, hogy ebben a műfajban is kipróbálta magát, arra enged következtetni, hogy egyrészt az író személyisége, másrészt olvasói felkészültsége is változott az idő előrehaladtával.

Amikor Gregorio Letit az itáliai politikai gondolkodók sorába igyekszünk beilleszteni, a *Történelmi és politikai ceremónia* című műve mellett feltétlenül meg kell említeni egy 1678-ban kiadott könyvet, melynek címe: *Boccalini Politikai mérleg*. Ennek nem szerzője, hanem csak szerkesztője Leti. A könyv elején található két levél. Az egyiket álnéven (Giorgio Terel) Gregorio Leti írta az olvasóknak, a másikat egy könyvkereskedő, Giovanni Hermano Widerhold Letinek. Számunkra több szempontból is fontos információkat tartalmaznak ezek a levelek. Leti az olvasót két jelzővel is ellátta. Kíváncsi (*curioso*) és politikai (*politico*) olvasóknak szólt a dedikáció, amelyekből mindenesetre megtudhatjuk, hogy Leti immár a politikai információk iránt érdeklődő, nyitott, sőt politikailag elegendő információval rendelkező, képzetesebb olvasók figyelmét, kegyét akarta megnyerni. Mivel ez a könyv tulajdonképpen Traiano Boccalini Tacitus műveiről szóló kommentárjait tartalmazza, feltehetően az a réteg – amelyet Leti és a kiadó megcélzott a könyv megjelentetésével – ismerte, akár felületesen is, mind Tacitus, mind Traiano Boccalini műveit. Traiano Boccalini „egyike volt azoknak, akik meggyőzően tudták alkalmazni a nem sokkal korábban újra kiadott Tacitust arra, hogy a Machiavelli által megteremtett itáliai politikatudományt megízésíték. (...) Olyan értelmiségi, aki leleplezi a hatalom gonosz indítékait, ám ennek ellenére vonzásából nem tud

kiszakadni. (...) Könnyedén felismerte, milyen típusú kompromisszumokra épül a politika, de nem lázadt fel a politika inherens logikája ellen: csak annyit állapított meg, hogy e területen az embernek «vitorláit az uralkodó széljárásához kell igazítani».⁴⁷⁷

Traiano Boccalini (1556-1613), a pápai állam egyes városainak (Benevento, Argenta, Matelica, Sassoferrato) kormányzója volt, Velencébe menekült nyílt spanyolellessége miatt. A *Commentari e nella Pietra del paragone politico* című művében antimachiavellista és az államrezon tagadója, de ugyanakkor használta mind Machiavellit, mind Tacitust, mint olyan szerzőket, akik a zsarnokok csalárdságait leplezték le. Az olasz szabadság támogatója volt, aki a velencei modell alapján képzelte el egy arisztokratikus köztársaságot. Leti, a fent említett levélben Boccalinit méltatlanul elhanyagolt íróként tartja számon, s ezzel a művével igyekezett kárpótolni azt a dicsőséget, amellyel valójában az „írók Capitóliumába”⁴⁷⁸ kellene helyezni őt. Giovanni Hermano Widerhold Letinek írt leveléből pedig megtudjuk, hogy a könyvkereskedő a birtokában lévő Boccalini mű kiadásához keresett társakat, nyomdát, írókat. Widerhold Leti személyében találta meg azt a társat, akire a kéziratot rá lehetett bízni, akinek felkészültsége az együttműködéshez adott volt. A levélváltásból kiderül, hogy Leti birtokában volt 7 Boccalini által írt levél, valamint Boccalini fiától származó iratokkal is rendelkezett. Egy igazi üzleti tárgyalás tanúi lehettek azok az olvasók, akik ezt a könyvet a mellékelt levelekkel a kezükbe vették. Az üzlet létrejött. Leti a birtokában lévő, Boccalini kezéből származó leveleket adta, Widerhold pedig Boccalini Tacitus kommentárjait. Trajano Boccalini alakja pedig meghatározó, még Giovanni Boteronál is jelentősebbnek tartja Meinecke. „Olyan értelmiségi, aki leleplezi a hatalom gonosz indítékait, ám ennek ellenére vonzásából nem tud kiszakadni: ugyanazok a gondolatok, amelyek morálisan taszították, intellektuálisan lenyűgözték.”⁴⁷⁹

Leti számára fontos volt, hogy ez az új, politikai témát tárgyaló könyv megszülessen. Fontosnak tartotta, hogy Boccalini műve ismertté, ismertebbé váljon. Újabb bizonyítéknak tekinthetjük amellet az állítás mellett, mely szerint Gregorio Leti valójában politikai íróként is számon kell tartani. Ugyanis „kevés idő telt el attól az időszaktól, amikor az államrezon, mint kifejezés beépült a köznyelvbe addig,

---

⁴⁷⁷HORKAY HÖRCHER (2007) 58.

⁴⁷⁸LETI (1678) V. 9.

⁴⁷⁹HORKAY HÖRCHER (2007) 58.

amíg azt a politikával azonosították.⁴⁸⁰ Leti mindig is feltételezte, hogy olvasói egyfajta politikai tájékozottsággal rendelkeznek. „A *ragion di stato* kifejezés nagyon hamar népszerű lett. Boccacini irónikusan írja egyik levelében, hogy «a tereken még a halárusok is belemerülnek a *politikáról*, és az *államrezonról* való beszélgetésbe».⁴⁸¹ Tehát az *államrezon* közbeszédbe kerülése, és annak a politikával való azonosítása rövid idő alatt zajlott. Traiano Boccacini 1613-ban kiadott *Parnasszusi jelentések (Ragguagli di Parnasso)* című művében már körvonalazódik ez a folyamat, amit ennek a könyvnek 1626-ban William Vaughan által angolra fordított címe is bizonyít: *The New-found Politicke*. Az angol fordító, a stílus és a tartalom újdonságát akarta az új címmel kiemelni.⁴⁸² Violi, amikor az *államrezon (ragion di stato)* terminus fejlődését vizsgálja, Letiről megállapítja, hogy az író a politika (*politica*) kifejezést irónikusan használja. Leti *Dialoghi politici (Politikai dialógusok)*⁴⁸³ című munkájában így ír a politikáról: „a politika olyan édes, hogy mindenki szeretné magáénak tudni. Az alattvalók, az alacsonyabb származásúak, akik nem foglalkozhatnak vele, legalább beszélni szeretnének róla.”⁴⁸⁴ Leti Boccacini művéhez fűzött figyelemre méltó megjegyzése alapján, annak az itáliai tradíciókat követő politikai íróknak a sorába helyezhető, akik között Paolo Paruta, Giovanni Botero, Ludovico Zoccolo neve áll. A következőket olvashatjuk a Leti által szerkesztett műben: „az *államrezon* baráti rokona a fejedelmeknek és mindazoknak, akik tőlük javakat, kegyelmet és szívességet óhajtanak.”⁴⁸⁵

Már a 16. század végén a velencei származású és politikai megbízásokat kapó Paolo Paruta (1540-1598) – aki VIII. Kelemen alatt követ is volt – a *Della perfezione della vita politica (A politikai élet ökéletességéről)* című párbeszédese művében a politikai élet és az erkölcs közötti kapcsolat problematikáját járta körbe. Ő a megoldást az erénybe (*virtù*) vetett hitben látta. Az erény gyakorlását egy olyan kormányzási formában képzelte el, melyben egyszerre volt jelen a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia. Minden bizonnyal a Velencei Köztársaságot idealizálta, és nem érzékelte azt, hogy ennek az államnak nincs politikai jövője, ha azt európai dimenzióba helyezük. Paruta még számos könyvet írt. Megírta a *Storia della guerra di Cipro (Ciprusi háború történetét)*, a *Discorsi politici (Politikai*

---

⁴⁸⁰VIOLI (1994) 166.

⁴⁸¹VIOLI (1994) 173. Kiemelés tőlem

⁴⁸²VIOLI (1994) 166.

⁴⁸³LETI (1666) 72.

⁴⁸⁴VIOLI (1994) idézi Letit 166.

⁴⁸⁵BOCCALINI (1678) 485.

beszéd) és a *Storia Veneziana (Velence története)* című műveket. Ez utóbbi annak a folytatása, amelyet még Pietro Bembo kezdett el, a velencei szenátus megbízásából.

Általában a vallási érzület és a politikai gyakorlat kibékítése csak elméleti szinten sikerült. A piemonti származású Giovanni Botero (1543-1617), jezsuita tanár, aki Franciaországban és Spanyolországban is tanított, Carlo Borromeo, I. Carlo Emanuele legátusának titkáráként halt meg. Rendkívül termékeny író, egy valódi poligráf volt. A tíz kötetes *Della ragioni di Stato (Az államrezonról)* című, 1589-ban megjelent művében a politikai élet és a vallás közötti megegyezést javasolja. Az új elem, amit ő a politikai diskurzusokba vezetett be, az az 1588-ban megjelent *Delle cause della grandezza delle città (A városok nagyságának okairól)* és az *Relazioni universali (Egyetemes kapcsolatok)* című művekben közölt gazdasági, gazdaságföldrajzi, illetve statisztikai adatok. Giovanni Botero megtisztította az államérdeket a ráakódott immoralitástól, és így beemelte a közbeszédbe. Szerinte az államérdek célja az, hogy létrehozzon, fenntartsa, és megnagyobbítsa egy államot. A Politika művészete pedig az, hogy a fejedelemnek meg kell őrizni önmaga és államának reputációját, mind kifelé, mind saját alattvalói felé. Azaz a fejedelemnek tudatosítania kell a különbséget közte és alattvalói között. Botero, miután a politikát leválasztotta az államfilozófia értékeiről (igazságosság, barátság, egyetértés), és helyette azt a reputáció megőrzésével és kiterjesztésével azonosította, tulajdonképpen az *arte dello stato* elveit követte. Mivel az *arte dello stato*-t megszabadította az immorális vonatkozásoktól, így nevezhette *politikának* is.⁴⁸⁶

Giovanni Antonio Palazzo 1609-ben a *Discorso del governo e della ragion vera di stato (Értekezés a kormányzásról és a valódi államrezonról)* című művében azonosítja e két fogalmat: az *arte dello stato* és a *ragione di stato* ugyanazt jelentik nála. „Mindkettő Istentől származik, aki ezt az embereknek a törvényekkel és írásokkal tanította meg.”⁴⁸⁷ Palazzo különbséget tesz igazi és a hamis államrezon között. „Az igazi államrezon azonos a politika régi koncepciójával, az igazságon, és az erényen alapul. Célja a közösség megtartása. Míg a hamis az ambícióra, a türelmetlenségre, és az egoizmusra támaszkodik. Célja a közösség lerombolása.

A faenzai származású Ludovico Zuccolo (1568-1630) az államrezont mint

---

⁴⁸⁶VIROLI (1994) IX.

⁴⁸⁷VIROLI (1994) 180.

pozitív értéket fogta fel, amely az államformával kapcsolatban kap jelentést, attól függően, hogy a jó fejedelem azt jó vagy rossz cél érdekében alkalmazza. Szerinte a „*ragione di stato* azokat a cselekedeteket jelenti, amelyekkel meg lehet alapozni és tartani egy államot. Az államok különbözősége miatt, tehát különböző államrezonra van szükség.”⁴⁸⁸ Scipione Ammirato (1609) szintén különbséget tesz jó, és rossz államrazon között: a jó államrezon a törvények megváltoztatását jelenti a közjó (bene comune) javára, míg a rossz államrezon az önös érdekek előtérbe helyezését vonja maga után.⁴⁸⁹

Meinecke világított rá arra, hogy – nemzetközi perspektívába helyezve – az államrezon doktrínája és az államérdek között „fogalmi és történelmi kapcsolat”⁴⁹⁰ van.

Cesare Ripa (†1622) *Iconologiája* 1593-ban jelent meg először, melyben a *Ragione di stato* allegóriája egy vértbe öltözött, sisakos női alak. Minden apró részlet külön jelentéssel bír, egyben magyarázattal szolgál a kép „olvasójának”. A teljes szövegben minden részletre kitérő magyarázatot kapunk az államrezon allegóriájának értelmezéséhez, éppen ezért érdemes az egészet idézni, és nem nehéz benne fellelni azokat a kulcsszavakat, amelyek Leti könyvében is szerepelnek: a szemek és a fülek a kémeket szimbolizálják. Letinél olvashattuk, hogy a követek tulajdonképpen nemes kémeknek tekinthetők. Továbbá a Leti által szerkesztett Boccacini műben az áll, hogy „az államrezon baráti rokona a fejedelmeknek és mindazoknak, akik tőlük javakat, kegyelmet és szívességet óhajtanak.”⁴⁹¹ Leti és a jog (IUS) kapcsolatát pedig a dolgozat következő fejezete részletesen ismerteti.

Ripa államrezonja tehát egy „páncélingbe és sisakba öltözött nő, oldalán szablyával. Páncélinge alatt kék színű alsóruhát visel, telehímezve szemekkel és fülekkel. Jobb kezében botot tart, s lássék, hogy hátrafelé sújt vele, ahol a mákgubók nőnek. A legnagyobbak fejei a bot csapása alatt már a földön hevernek, úgyhogy csak a szár áll magában.

Balját egy oroszlán fején nyugtatja, s jobb lába alatt egy könyv legyen IUS [Jog] felirattal.

Azért festjük fegyveresnek, mert aki ilyen érdekekkel él, azt akarja, hogy erővel uralhasson mindent, fegyverek vagy más eszközök révén. Szemekkel és fülekkel

---

⁴⁸⁸VIROLI (1994) 181.

⁴⁸⁹VIROLI (1994) 179.

⁴⁹⁰Meineckét idézi BAZZOLI (2002) 317.

⁴⁹¹BOCCALINI (1678) 485.

telehímzett kék öltözékben ábrázoljuk, hogy így mutassuk uralma iránti féltékenységét. Mindenütt kémek szemeit és füleit szeretné ugyanis elhelyezni, hogy így jobban megvalósíhassa saját terveit, és elmetélhesse másokét.

A bottal azt mutatjuk, hogy az államérdek olyanok sajátja, akik országukban vagy fejedelemségükben uralkodókká válnak. Emellett mindenkinek, még ha nem fejedelem is, meglehet a magához mért ilyenfajta érdeke, amellyel saját dolgait kormányozza az általa óhajtott cél felé. A földre vert mákfejek, amint leírtuk, azt jelentik, hogy aki az államérdekekkel él, sosem hagy másokat akkorára növekedni, hogy azok kellemetlenséget okozzanak neki. Ilyen választ adott Tarquinius is fia követének: *A király, mintha mérlegelné, hogy mit tegyen, kiment a palota kertjébe, fiának hírnöke követte, ott föl s alá járkálva, úgy mondják pálcájával lecsapdosta a mákvirágok fejét*, mint Titus Livius elbeszéli első könyvében.

Az oroszánt, azért állítjuk melléje, mert természete hasonló azokéhoz, akik az államérdek révén törekszenek szüntelenül nagyobbak lenni mindenki másnál, s az éber örökösök okán, amellyel állapotának megőrzésére ügyel.

A javasolt könyv a IUS mottóval azt mutatja, hogy a polgári értékek olykor kárt szenvedhetnek, nem is annyira az uralkodás érdekében, hanem inkább a köz hasznára. Így például a fejedelem olykor elengedheti egyesek halálbüntetését, akik a polgári jog révén arra rászolgáltak volna, hogy ehelyett inkább igazságos háborúban szolgálják őt, s itt igen gyakran erényes és kiváló embereknek bizonyulnak.⁴⁹²

---

⁴⁹²RIPA (1997) 506-508.

Ripa Cesare:

A Ragione di stato allegóriája

„Botero rávilágított arra a 17. századtól Európa-szerte egyre jellemőbb tényre, hogy a fejedelem azonosulni látszik az állammal. A fejedelem bármikor behelyettesíthető lesz az állam, a politika szavakkal, az a fejedelem, akinek személyében egyre inkább az abszolút hatalom megjelenése realizálódik.”⁴⁹³

Gregorio Leti, irónikusan közelíti meg a politika fogalmát. A *Politikai dialógusok* című könyvében, tulajdonképpen azonosítja a politikát az államérdekkel. Bár itt, egyszer sem használja az *interessi dello stato* (államérdek) kifejezést, mégis az olvasó számára egyértelműen írja le azt úgy, hogy mindvégig a *politica* terminust használja.

„Ha ártalanokat ölnek meg az uralkodók vagy miniszterek, kegyetlenségüket leplezendő azt mondják, hogy a politika akarja így. Ha a királyság számára szükséges személyeket száműznek, azt mondják, a politika akarja így. Ha kevésbé tehetséges hadvezéreket küldenek a legnehezebb csatákba, csak azért, hogy azok életüket veszítsék, és ne akadályozzák meg a másik sikerét, azt mondják, a politika akarja így. Ha szegénységbe taszítják a leggazdagabb embert, azt mondják, a politika akarja így. Ha ok nélkül börtönbe vetnek valakit, azt mondják, a politika akarja így.”⁴⁹⁴ Egyértelműen szól Leti itt arról, hogy a 17. század végén a politika alatt a hatalom megtartását értették.

⁴⁹³VÍGH (1999) 71.

⁴⁹⁴VIROLI (1994) idézi Letit 176.

Leti művében tehát többször előfordul az államérdek terminus, de jelentése alapján már összemosódik az a politikával, amelyet a fejedelem személye testesít meg. Olvashattuk a küldöttekről szóló alfejezetben, hogy, amióta a küldöttek (inviati) kinevezése elterjedt szokássá vált, azóta a konfliktusok száma is megnövekedett. Mindazonáltal tulajdonképpen szinte lehetetlenné vált a rangsort úgy felállítani, hogy abban senki ne találjon kivetnivalót, hiszen mindig az *államérdek* (interessi, massime di stato) és a fejedelem szeszélye (capriccio) valamint a véletlenek határozzák meg azt.⁴⁹⁵

A követekről szóló fejezetben láttuk, hogy Gregorio Leti olyan hivatalok, titulusok definiálására is vállalkozott, amelyek az állam működésében kitüntetett figyelmet igényeltek. Ennek kapcsán jutott el az államérdek, mint politikai terminus használatáig.

Az immunitást (immunità) nem az őt küldő fejedelemtől, hanem az őt fogadó uralkodótól kapja. Ez pedig attól függ, hogy az államelv (massima di stato) mire kötelezi az uralkodót: „növelheti, vagy éppen csökkentheti az immunitás fokát. Ez a fogadó uralkodó nagylelkűségétől is függ.”⁴⁹⁶

VI. 1. Leti megállapításai a jogról

A követ személyéről szóló traktátusirodalom fejlődése két irányban követhető. Egyrészt etikai-politikai, másrészt jogi vonalon követhető nyomon a kötelességüket, funkciójukat, hatalmukat, immunitásukat érintő reflexiók. Ezek az elmélekdedések pedig szükségszerűen tárgyalták a követ személyén túl, magának a követségnek a jogi állását, illetve annak pontos körbeírását, meghatározását. Ez nemcsak a diplomáciai kapcsolatok jogi-intézményi megszilárdulásának folyamatát érinti, hanem a *jus gentiumnak* – mint etikai, jogi, politikai elvek rendszerének – értelmezését is. A követ személyéről szóló traktátusok tartalmi vizsgálata, illetve összehasonlítása után Bazzoli a következő, rendkívül fontos megállapításra jutott. „Ezekben az írásokban egyáltalán nem kétséges, hogy a *jus gentium* progresszív fogalmi kidolgozása, az államrezon államérdekké való dinamikus átalakulásának

⁴⁹⁵ „Le Cerimonie dipende dal capriccio e dalle contingenze de’Principi.” LETI (1685) I. 255.

⁴⁹⁶ „ma è certo ancora che queste Immunità nascono dalla generosa gratia del Precipe, e per questo dove son più, dove meno.” LETI (1685) I. 135.

meghatározó tényezője.”⁴⁹⁷ Azok a traktátusok, amelyek a Bazzoli által felállított három periódus közül az első kettőben születtek, a *jus gentiumot* még a késő-középkori hagyományhoz kötik, míg a második és a harmadik fázisban készültek – beleértve Grotius, Hobbes, Pufendorf írásait is – a *jus gentium* jusnaturalista (természetjogi) feldolgozását, felfogását előlegezték meg. A *jus gentium* értelmezésében tettenérhető két fejlődési vonal között lévő doktrinális különbségek tehát a modern természetjog történetének és historiográfiájának leglényegesebb fejezetét alkotják.

A *jus gentium* természetjogi értelmezése megmutatta azt a módot, ahogyan a természetjog modern elmélete igyekezett – tudományos alapokra helyezve – megmagyarázni a nemzetközi és belpolitikai rendszert. „Az államrezon doktrínájához képest – mely a politikai társulásokat [società politiche] az arisztotelészi koncepció szerint fogta fel – az a racionális módszer, amellyel a természetjog a politikai társadalom [società civile] valamint a belpolitikai rend eredetét, szerveződését, fejlődését magyarázta, nyílt és egyértelmű konfliktusban állt.”⁴⁹⁸

A jog nyújtotta tehát azt a megoldást, melynek talaján rendezni lehetett az államok egymás közti viszonyát, valamint az erről folytatott vita határozta meg a kor értelmiségi diskurzusait. Leti könyvének második kötetében található az olvasóknak szóló gondolatok között egy nagyon fontos mondat: „Egyszóval ez az anyag [azaz Leti traktátusa] megkülönbözteti a vallást a jortól.”⁴⁹⁹

1685-re, Leti művének megjelenésekor már a politikai kérdésekkel foglalkozó értelmiség megtalálta a közös nyelvet, a jog nyelvét, mely egyformán elfogadhatóvá vált a különböző vallási nézetekkel rendelkező gondolkodók számára. Thomas Hobbes is határozottan elkötelezte magát amellet az elmélet mellett, miszerint az egyháznak alá kell magát rendelnie az állami törvényeknek. Ugyanakkor az egyén lelkiismeretét sem az államnak, sem az egyháznak nem lehet alárendelni, hiszen „a lélekbeli hit természeténél fogva felismerhetetlen, és így semmiféle emberi törvénykezésnek nincs alávetve”⁵⁰⁰ Már Aquinói Szent Tamás is főművében, a *Summa Theologiae*-ben leszögezte: még ha eretnokség is fogalmazódik meg a lelkiismeretben, az egyén köteles (!) azt követni, szemben az egyház álláspontjával,

---

⁴⁹⁷BAZZOLI (2002) 318.

⁴⁹⁸BAZZOLI (2002) 323.

⁴⁹⁹„Insomma questa materia distingue la Religione dalla Giurisdizione.” LETI (1685) II. 425.

⁵⁰⁰<http://mek.oszk.hu/01300/01394/01394.htm>

annyira központi jelentőségű a lelkiismeret.

A 16-17. század folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy az európai államok közötti egyre bonyolultabbá váló viszonyt jogilag szabályozni kell, s a konfliktusok kezelését általánosan elfogadott keretek között kell tartani. A szekularizált természetjogi gondolkodás első nagy alakja Hugo Grotius (1583–1645) volt, aki *A háború és béke jogáról* című művében (1625) létrehozta a természetjog újkori (*ius naturae*) eméletét, ezzel megalkotta az első nemzetközi jogi értekezést, melyben elsőként határozta meg, mi a „jó” és a „rossz” háború. Egy államnak csak akkor van joga a háborúhoz, ha alapvető jogait – a jogát az egyenlőséghez, szuverenitáshoz, létezéshez, tisztelethez és kereskedelemhez – megsértik. Grotius, másik nem kevésbé jelentős műve a *De jure praedae* a nemzetközi kereskedelemben felmerülő problémákat érinti. Olyan általánosan, nemzetközileg elfogadott koncepciót akart ezzel a művével nyújtani, melynek célja a töredékes szabályok egységesítése volt. Grotius elméletében azt vallotta, hogy az állam és az emberi jog keletkezésének forrása a szerződés, aminek előmozdítója az emberi természetben keresendő. Ugyanis az ember alapvetően társas lénynek tekinthető, s ezért mindenképpen, kezdettől fogva megvan benne a szándék és a hajlam arra, hogy valamilyen társulási formában szerveződjön. Ez a társulási hajlam olyan erősen jellemzi az embereket, hogy nyilvánvalóan ez a természetből, Isten törvényeiből és a Szentírásból ered. A természetjog alapján lehet rendezni az államok belügyeit, de külön jogra van szükség akkor, amikor a népek sokaságának ügyét kell elrendezni, erre pedig a nemzetközi jog létrehozása alkalmas.

A követ immunitása Grotius értelmezésében a *consensus gentium* kifejeződése. Véleménye szerint tehát az immunitás joga nem a *jus naturae*-ből vezethető le –amelynek kötelező volta megfelel az egyetemesség, a racionalitás, a változtathatatlanúság kritériumainak –, hanem a *jus gentium* elvéből, melynek kötelező volta az *ex voluntate gentium*ból eredeztethető, azaz a történelmi előzményekből, a szokásokból, illetve az uralkodó szándékából. Grotius szerint a *jus gentium* nemcsak az államok közötti viszonyt szabályozza, hanem azokat a jogokat is, amelyeket az államok azoknak az egyéneknek adnak, akik nem tartoznak az ő fennhatóságuk alá. Grotiustól eltérően Thomas Hobbes és Samuel Pufendorf értelmezésében a *recta ratio* a forrása mind a *jus naturae*-nak, mind a *jus gentium*-nak, melyek közös kiterjesztésére alapul az állami-területi szuverenitás teljessége és függetlensége. Vagyis a *jus gentium* ebben az esetben *jus inter gentes*-szé válik az

államok között érvényben lévő közjog értelmében.⁵⁰¹

Leti gondolatai is jól tükrözik a jog iránti elkötelezettségét. „Most szükséges, hogy megnézzük, mi a különbség, sőt, hogy milyen különbséget kell tenni a vallás és jog között. Rendkívül fontos dolog ezt tudni, mind a pápának, mind az uralkodóknak, mert bizonyos, hogy minden botrány, mely a pápák és az uralkodók között az elmúlt századokban született, a közjó romlására, jelenleg a XI. Ince és XIV. Lajos közötti viszálykodás, annak tudható be, hogy nem akarnak, vagy nem tudnak különbséget tenni a vallás és a jog között.”⁵⁰² Leti azt vallja, ha mindkét fél megértené végre, hogy miben áll a két fogalom közti különbség, „minden bizonnyal szoros barátság születne kettejük között. (...) A pápának át kell engedni a koronának azt, ami jog, a koronának pedig nem kell mást elvárni a pápától, csak azt, ami a vallást érinti. Mindannyiszor, amikor az uralkodó törvényeiben (articoli) felülbírálja a pápa tekintélyét (autorità), többé nem uralkodó, hanem barbár, de legalábbis nem menekülhet meg attól, hogy őt Krisztus esküdt ellenségének tekintsék, és ugyanígy a pápa sem érdemli meg Krisztus legitim helytartójának (Vicario) címét, amikor nem ismeri el egy uralkodó érdemeit, ha azok nem a vallást érintik.”⁵⁰³ Leti véleménye szerint „mindenképpen meg kell különböztetni a vallást a jortól, hiszen minden vita, ellenségeskedés, viszály forrása az, hogy ez a distinkció nem történt meg már jóval korábban, vagy nem akarták, hogy megtörténjen”.⁵⁰⁴ Mindazonáltal ő rendkívül egyszerűen, a következőképpen látja a probléma megoldását. A Bibliára hivatkozva, a mindenki által ismert passzust idézi. „Reddite quae sunt Caesaris, Caesari, – íme a jog (Giurisdittione), és – íme a vallás (Religione).”⁵⁰⁵

Leti meglehetősen negatívan ítéli meg az „egy akol, egy pásztor” (Unum Ovile, unus Pastor) elmélet kiterjesztését a világ összes királyságára, hiszen akkor a pápa abszolút uralkodó lenne, minden általa kihirdetett vallási kérdéseket érintő bulla jogi kérdéseket írna felül, ebben az esetben pedig előfordulhat, hogy egy uralkodó alattvalói nem engedelmeskedhetnek uruknak a pápa jóváhagyása nélkül. „Íme, a világ összes népe a pápa abszolút fennhatósága alatt van, szegény fejedelmek (Principi) fejedelemség (Principato) és nép (Popolo) nélkül.”⁵⁰⁶

Leti véleménye szerint Európa békéje forog kockán, ha a szükséges

---

⁵⁰¹BAZZOLI (2002) 319.

⁵⁰²LETI (1685) VI. 426-427.

⁵⁰³LETI (1685) VI. 427.

⁵⁰⁴LETI (1685) VI. 427.

⁵⁰⁵LETI (1685) VI. 428.

⁵⁰⁶LETI (1685) VI. 432.

megkülönböztetést a vallás és a jog között nem teszik meg. „A vallás egy rendkívül erős szikla (Rocca), ami magát védi és bevehetetlen, mivel *Portae Inferi non prevaletunt adversus eam*. A jog egy rendkívül finom kristály, aminek nem kevésbé könnyű az elkészítése, mint az összetörése. A vallás az egyház eredeti formája, a jog létrehoz egy képet (Ritratto) ami a festő szeszélyétől függ, vagy megváltoztatja, vagy tönkreteszi azt. A vallás a kard, a jog a kardhüvely. A kardhüvely semmire nem használható önmagában, kard nélkül, ám a kard mindenre használható a kardhüvely nélkül. A pápáknak így nem fontos a jog. A vallás egy lényeges dolog, a jog kiegészítő csupán.”⁵⁰⁷

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a 16-17. században az államok között feszülő ellentéteket belpolitikai, vallási és dinasztikus érdekek mozgatták. Érthető, hogy Leti – aki katolikusnak született, ám Genfben már nem gyakorolta vallását, és a francia udvar kecsegtető ajánlatát is visszautasította, mert vissza kellett volna térnie eredeti hitéhez – hosszasan értekezik vallási kérdésekről is ebben a művében. Amikor ezt megteszi, ismét érinti a jog és a vallás közötti kapcsolatot.

„Három rendre osztható az emberiség a vallásukat illetően. Minden rendnek különböző jellemzői vannak. Az első a pogányok, akik a természet szokásai szerint kormányoznak, és csak olyan istenséget tisztelnek, mely számukra látható, a Napot, a Holdat, vagy állatokat, a második, a zsidók rendje, akik becsukják szemüket, hogy ne lássák a már eljött Messiást, nem nyitják ki szemüket, a Mózesnek ünnepélyesen átadott törvényeket tekintik minden rend alapjának, a próféták és a patriarchák által elrendelt írások szerint élnek.”⁵⁰⁸

A kereszténységről általában pedig a következőképpen vélekedik. „És végül a harmadik, a kegyelem törvénye alatt [sotto la legge della gratia] élő keresztények dicsőséges rendje, rendkívül dicsőséges vallás, melyben minden rend együtt van: elismerik a természet rendjét a pogányokkal. Mert a Napot, a Holdat és az állatokat, amiket ők imádnak, azokat is, mint a Teremtő alkotását tisztelik. A zsidókkal mindenben egyetértenek, ami az Isten által elrendelt törvény lényegét érinti, az Ótestamentum szent iratait tiszteletben tartják, a keresztények dicsőségére és a zsidók szégyenére. (...) Tehát a legdicsőségesebb, a leghatalmasabb érvekre alapozott rend a keresztény vallás rendje, és sajnos legnagyobb szégyenünkre legyen

---

⁵⁰⁷LETI (1685) VI. 434.

⁵⁰⁸LETI (1685) VI. 231-233.

mondva, nincs is nála korruptabb. Nem a lényegében, hanem a lényegtelenében korrupt: a politikai társadalom kormányzásában, amelynek az Isten által előírt törvényeket kellene alapnak tekintenie, és korrupt tárgyában, melyet én szertartásnak hívok, akkor is, ha elengedhetetlen.”⁵⁰⁹

Leti a továbbiakban az általánosan elterjedt organikus szemléletet igyekezett érvényesíteni a vallás és a jog viszonyának leírásában is. „Végül a vallás olyan, mint az emberi test folyadéka, amely a testhez kapcsolja elválaszthatatlanul a különböző testrészeket, a jog pedig csak ennek a testnek egyszerű díszeként szolgál, a jog a vallásban nem kelt más hatást, mint a testen a ruha.”⁵¹⁰ Továbbá „a vallás az, ami eltávolodik a világ összes érdekétől (interessi), (...) a jog az, ami inkább a világ dicsőségére irányítja a lelkeket és nem az ég felé. (...) A vallás lényegét Isten szabályaiból meríti, a jog létét a *Jus Gentiumnak* köszönheti, amely változékony, mivel az emberek véleménye is az. Egyszóval a vallás egy teljesen spirituális anyag, a jog pedig egy teljesen világi embrió, amely tökéletességét nem másból nyeri, mint a véleménykülbségekből, a vitákból.”⁵¹¹ Tisztázni kell Leti szerint például azt, hogy a pápa autoritása az egyházban vallási kérdés, míg a hívők engedelmissége a pápa irányába már jogi aktus. Bár a szerző szerint Szent Péternek soha nem volt joga parancsolni (*comandare*), rá Krisztus „csak” az egyház ügyeinek intézését (*amministrare*) bízta.

„Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, Istennek, ami az Istené.” (*Reddite quae sunt Caesaris Caesari, quae sunt Dei Deo.*)⁵¹² - ismétli Leti a jól ismert bibliai igehelyet, amikor a pápa autoritását két kategória szerint csoportosítja. Az egyik a *de jure divino*, a másik a *de jure positivo* szerint értendő. Az előbbi a hit kérdését érinti, azaz a lélek egészségét (*salute*), az utóbbi a joghatóság (*Giurisdittione*) elbírása alá esik – magyarázza. Krisztus szavait idézi fel, amikor a pápa világi hatalmát kritizálja. Leti szerint, Krisztus nem hatalmazta fel utódait arra, hogy bármilyen jogot gyakoroljanak a világi hatalomban, sőt azzal a mondattal, mely a következőképpen hangzik „Az én királyságom nem e világból való” (*Regnum meum non est hoc mundo*), Krisztus, ezt a szándékát csak megerősítette. Leti szétválasztva sorolja fel, hogy mi tartozik az isteni, és mi tartozik a pozitív jog fogalmához. „A házasság, a

---

⁵⁰⁹ „corrotta in quello che concerne il governo della Società civile che deve haver per fondamento primario le già stabilite Leggi d’Iddio, e corrotta nelle materie che voglio chiamar Ceremoniali, ancorché assai essenziali.” LETI (1685) VI. 234-235.

⁵¹⁰ LETI (1685) VI. 434.

⁵¹¹ LETI (1685) VI. 434.

⁵¹² LETI (1685) VI. 447.

jure positivo elbírálása alá esik. A püspökök pápa általi felszentelése a jure divino aktusa, a pápai bullák küldése a jure positivo aktusa, az egyházi személyek kivonása a világi törvénykezés alól a jure positivo aktusa, melyet 238-ban Fábíán pápa vezetett be.”⁵¹³

Látható, hogy Leti eszmefuttatása, mely arra irányult, hogy szétválassza, definiálja, megmagyarázza az isteni és a pozitív jog fogalmait, annak a 17. századra egész Európát lefedő politikai gondolkodásnak a keretei közé illeszthető, melyek már a korábbi századokban jelen voltak. A keresztény népek közösségére a reformáció, elsősorban jogi szempontból tekintve a problémát, bomlasztó hatással volt. Egyre nagyobb szükség volt a teológia és a jog szétválasztására, mely igény először a diplomácia világában működő jogászok tapasztalatai alapján artikulálódott. „A diplomáciai szolgálat minden európai országban hagyományosan a jogászok kezében volt, akik mind római jogi képzésben részesültek. Így a jogi gondolkodás közös talaján tárgyalhattak egymással.”⁵¹⁴ Mint láttuk az előző oldalakon, Leti művében is központi helyen szerepelnek a követ személyét, illetve az egész diplomáciai apparátust érintő jogi problémák. Biztosan állíthatjuk immár, hogy Leti, amikor könyve megírását elhatározta, egy olyan általánossá vált politikai diskurzusba kapcsolódott be, amelyben folyamatosan jogi dilemmák körül zajlott a vita. Az a vita, amely már tulajdonképpen a 16. századtól kezdve jelen volt, hiszen amint a diplomáciai tevékenység egyre aktívabbá vált, következőképp egyre gyakrabban merültek fel a követ személye, az általa képviselt cím, az őt megbízó uralkodót illető jogok értelmezésének problémái. Leti traktátusa tehát abba a folyamatba illeszthető be, amelynek egyik jeles képviselője Alberico Gentili volt, aki szintén, egy 1584-re datálható diplomáciai konfliktus kapcsán jelentette meg könyvét, *De legationibus libri III (Három könyv a követi tisztségről)* címmel, 1587-ben pedig „Erzsébet királynő kinevezte Gentilit a római jog királyi professzorának Oxfordba.”⁵¹⁵ Nem véletlen tehát, hogy az államok egymás közti kapcsolatát Gentili, majd Grotius, aztán Leti is, a követek személyét érintő jogi definíciók segítségével igyekeztek interpretálni.

---

⁵¹³LETI (1685) VI. 462-465.

⁵¹⁴STEIN (2005) 128.

⁵¹⁵STEIN (2005) 128.

VI. 2. A szuverenitás

A korszak egyik legfontosabb kérdése a szuverenitás problematikája volt. A feladat, amit Leti magára vállalt, nem volt egyszerű. Szuverenitásról beszélni, írni olaszul meglehetősen nehéznek bizonyulhatott, bár – mint, ahogy látni fogjuk – mindent megtett annak érdekében, hogy világosan, érthetően körbeírja ezt a fogalmat. „A szuverenitás a 16-17. század óta kibontakozó, területileg rögzült európai monarchikus, majd nemzetivé váló államok, kiváltképpen a nagyhatalmak jellemzője, egy századokig fennálló, jellegzetesen újkori nemzetközi viszonyrendszer alapeleme.”⁵¹⁶ Éppen ezért Németországban is a „szuverenitás koncepciója és a szó is homályos volt a 18. századig, amikor ezt az idegen terminust szükségszerűen bevezették.”⁵¹⁷ Mindazonáltal az is igaz, hogy a 18. század közepéig a „német nyelvben természetesen léteztek olyan kifejezések, amelyekkel a kormányzás hatalmát és erejét jelölték (*Staatsgewalt*). Ahogy a *plenitudo potestatis*- t a *Machtvollkommenheit* jelentette, úgy a *Majestät* az uralkodó méltóságára utalt, vagy az *Obergewalt* és a *Landeshoheit*, amelyekkel a feljebbvalóság pozíciójára utaltak. De a *Souveränität* terminust csak 1806 után kezdték alkalmazni.”⁵¹⁸

A Leti által felvázolt szuverenitáselmélet jól illeszthető a 16-17. század során született elemzések sorába. A szuverenitás „terminus valószínűleg sokkal későbbi, mint a fogalom,”⁵¹⁹ hiszen Bolognában, a jogi fakultánson, ha óvatosan is, de használták a 13. században. „A 12. század végén kezdett általánosan elterjedt alapelvvé válni a 12. századi kánonjogászok tollán keletkezett formula: «a király, aki nem ismer el feljebbvalót, császár a saját királyságában» [*rex superiorem non recognoscens est in regno suo imperator*].”⁵²⁰ Ennek az alapelvnek a megfogalmazása révén terjedt el a *superanus* terminus.

Bolognában „a 13. századtól a *superior* kifejezés összekapcsolódott a tradicionális *senior* fogalommal, létrehozva így a vulgáris nyelvben a *superanus* kifejezést, amely aztán a francia nyelvben, feudális értelemben a *suzerain*, közjogi

---

⁵¹⁶www.ajk.elte.hu/HallgatoiInformaciok/TanszettekHirei/AllamEsJogelmelet/Allamtan%20TK/1_Ko tet/I_II_IV%20fejezet.pdf

⁵¹⁷F. H. HINSLEY (1986) 137.

⁵¹⁸F. H. HINSLEY (1986) 137.

⁵¹⁹SASHALMI (2006) 29.

⁵²⁰SASHALMI (2006) 41

értelemben a *souverain*, az olasz nyelvben pedig a *Sovrano* lett.⁵²¹ Az olasz *sopranità* terminus a vulgáris olasz nyelven megjelent *sopranus* szóból származik.

Jean Bodin nevéhez köthető a *szuverenitás*⁵²² terminus alkalmazása és annak tartalommal való megtöltése is.

Bodin szerint az állami szuverenitás két fő területen, az állam belső kormányzásában és a külső, államközi kapcsolatokban mutatkozik meg. „A szuverén uralkodó első ismertetőjegye, hogy törvényt szab mindenkinek általában, és kinek-kinek egyéneként.”⁵²³ A főhatalom második ismertetőjegye „a háborúindítás és a békekötés joga, a harmadik ismertetőjegye a legfőbb hivatalnokok kinevezésének joga, a negyedik a legfőbb bíraskodás, az ötödik a megkegyelmezés joga.”⁵²⁴ Bodin szerint a szuverén uralkodó úgy alkot törvényt, hogy ahhoz nem szükséges senkinek a beleegyezését kérnie, és a törvények őt magát nem is kötik, amint az elődei által hozottak sem, de „a király nem szegheti meg az isteni és természeti törvényeket és nem változtathat a királyság alaptörvényein.”⁵²⁵

Grotius szerint, a szuverenitást a természetjogból származtatott nemzetközi jog, az isteni jog és a fundamentális törvények korlátozzák

A természetjog pedig „az ész parancsa, mely megmutatja, hogy valamely cselekvésben az ésszerű természettel való összhangja folytán erkölcsi szükségesség rejlik, ennek következtében Isten, a természet teremtője az ilyen cselekvést előírja, míg az összhang hiányából folyó erkölcsi helytelenséget tiltja.”⁵²⁶ Ez a megközelítés, még mindenképpen átmenetnek tekinthető a skolasztikus és a vallástól függetlenített természetjog-koncepció között: a természetjog itt már mindenekelőtt az ész, a ráció, a *ragione* (!), a kiszámíthatóság és nem Isten parancsa. Isten, mint a természet alkotója, a természeti világon kívül is szabadon cselekedhet és kötelezővé tehet olyasmit, ami a természettől fogva nem kötelező.

„A fejedelmeket a természet adja nekünk,”⁵²⁷ írta Leti is, kivéve a pápát, a császárt és Lengyelország fejedelmét, akiket úgy választanak hivatalukba. Itt a

---

⁵²¹QUAGLIONI-COMPARATO (2008) 64.

⁵²²A szuverenitás elméleti előzménye az Arisztotelésznél megfogalmazott *autarkeia* is, ami még nem jogi, hanem erkölcsi fogalom, mivel ez az alapfeltétele az állami célok megvalósításának és a teljes élet előmozdításának. Páduai Marsilius a 13-14. század fordulóján a *Defensor pacis* című művével a pápa világi uralma ellen érvelt és a népszuverenitás tanát fogalmazta meg, melyből véleménye szerint az következett, hogy a törvényhozói hatalom egyedül a népet illeti meg.

⁵²³BODIN (1987) 117.

⁵²⁴BODIN (1987) 117-123.

⁵²⁵Ferenczi László bevezetője, BODIN (1987) 33.

⁵²⁶PACZOLAY-SZABÓ (1996) 77.

⁵²⁷LETI (1685) VI. 465.

születésre utal, arra, hogy születés révén lesz valaki uralkodó. Grotius a kálvinista politikai irodalom eredményeire támaszkodva, a németalföldi tartományok függetlenségi harcának tapasztalatait is felhasználva fogalmazta meg gondolatait, határozottan kimondta, hogy az állam intézményei nem isteni eredetűek. A természetjog magyarázata során Grotius szakított a teologizálással. Amikor azt állítja, a németalföldi háborúk tapasztalataiból kiindulva, hogy „az emberek első ízben nem Isten parancsára, hanem önként egyesültek rendezett társadalommá, s az a tapasztalat vezette őket erre, hogy egymástól elkülönült családok gyengék az erőszakkal szemben.”⁵²⁸, akkor teljesen egyértelműen, elméletében a jog, az igazság és a méltányosság terminusok jelentőségét előtérbe helyezte, ezáltal felülírva az isteni törvényeket. Grotius mértéke az ember társas természete. „Mindaz, ami ezzel a társas természettel összhangban áll, az igazságos, tehát jogos, mindaz, ami azzal ellenkezik, az igazságtalan, azaz jogtalan. A jogtalanság tehát nem más, mint a természetes társadalmi rend megsértése.”⁵²⁹ Grotius elméletében a jog természetjogra (ius naturale) és tételes jogra (ius voluntarium - az akaratból származó jog) bontható, a tételes jog pedig az isteni akaratból eredő isteni jogra és az emberi akaratból származó emberi jogra. Az emberi jog belső állami és a nemzetközi jogból áll. Grotius számára is a legjobb kormányzási forma a monarchia.

A kálvini reformáció által megfogalmazott szuverenitástanban az abszolút szuverén Istentől származik. Kálvin levezetett szuverenitástanában „az Istentől eredő tekintély megilleti az egyházat, annak szerveit és tisztviselőit csakúgy, ahogy az államot és annak minden intézményét is. Az ember ezen tekintély uralma alatt áll, és nem a másik embernek, hanem a tisztség, az intézmény tekintélyének van alávetve. A tekintély kálvini felfogása a függőségi viszonyokból a feudális személyi jelleget iktatta ki.”⁵³⁰

Általánosan jellemző a 16-17. század politikai irodalmának műveire, hogy a legnagyobb rossznak, a mindenképpen elkerülendő helyzetnek a zűrzavart (confusione) tartották. „A szuverenitást, a főhatalmat formálisan úgy határozza meg Grotius, hogy a szuverén cselekedetei nincsenek más jogának alárendelve, más ember döntése az övét nem hatálytalaníthatja – ebből következően a főhatalom saját döntését akaratától függően megváltoztathatja. (...)Az uralkodó cselekedeteit nem

---

⁵²⁸http://www.zemplenimuzsa.hu/06_3/szatmary.htm

⁵²⁹http://www.zemplenimuzsa.hu/06_3/szatmary.htm

⁵³⁰http://www.zemplenimuzsa.hu/06_3/szatmary.htm

lehet erkölcsi helyességük alapján megítélni, mert ez zűrzavarhoz vezetne.”⁵³¹

Grotius a királyságot eszményíti, ahol az államhatalom az uralkodót illeti meg. Az uralkodóval szembeni ellenállás jogát tagadja; „inkább tűrni kell, mintsem erőszakkal ellenállni. A többség elleni háborút általában nem tartja megengedettnek, csak bizonyos kivételes esetekben.”⁵³²

Thomas Hobbes (1588-1679) elméletének is egyik lényeges eleme, „hogy a hatalom hiánya rosszabb, mint a korlátlan hatalom. A szabadság nem az egyén, hanem az állam szabadsága. Az uralkodó hatalmát csak az korlátozza, hogy Isten alattvalójaként köteles a természeti törvényeket megtartani.”⁵³³

Amikor Gregorio Leti könyvében részletesen magyarázza a szuverenitás fogalmát, azt ő hat kategóriába sorolja.

1. az általános, mely a rációból [ragione], a hasznosságból, a szokásból meríti a jogát.
2. különleges *sopranità*, mely létét egy természetes intézménynek köszönheti.
3. az erőszakos, mely a fegyvereknek és a zsarnokságnak köszönhető.
4. természetes, az események és megegyezések különleges jogával.
5. egy kinyilvánított szuverenitás (*Sopranità*), ami egy feudális jogból származik.
6. a hatodik pedig a tisztességé.”⁵³⁴

Mindazonáltal Leti szükségesnek tartja, hogy ezeket a kategóriákat részletesen megmagyarázza, hiszen egy követ számára ezeknek az alapfogalmaknak az ismerete nélkülözhetetlen, különösen akkor, ha a Bodin által először használt terminus jelentését tekintve időközben módosult. Azt írja: „Szükséges, hogy a követ informálódjon az uralkodó hatalmának jellegéről, befolyásának és szuverenitásának fokáról, ha ezt nem teszi meg körültekintően, akkor nem érdemli meg a követ elnevezést, csak a fejedelem futárának lehet őt hívni.”⁵³⁵ A vallásháborúk során többször került előtérbe a szuverenitás kérdése. Leti egy olyan korábban történt

---

⁵³¹PACZOLAY (1997) 72.

⁵³²PACZOLAY (1997) 72.

⁵³³PACZOLAY-SZABÓ (1996) 80.

⁵³⁴„Sei sorti di Sopranità habbiamo nel mondo a noi conosciuto, la prima è quella che si chiama Generale che tira il suo dritto dalla Ragione, dalla convenienza, e dalla consuetudine, La 2. una Sopranità particolare che tira il suo essere da uno stabilimento naturale. La 3. una Sopranità violente che tira il suo dritto dalla forza dell'armi e dalla Tirannia, la 4. una Sopranità naturale con il dritto particolare degli accidenti, e delle considerationi e la quinta una Sopranità Dechiarativa che dipende da un Dritto di feudo, con l'aggiunta d'una sesta è la Sopranità d'honore.” LETI (1685) VI. 288-290.

⁵³⁵LETI (1685) VI. 287.

esetet ismertem, amelyben a követ teljes tudatlanságáról tesz tanúbizonyságot, ami a szuverenitást illeti. „Nemrég, egy hónapja, olvastam egy esetet. Lengyelország követe Rómába, VI. Sándor pápához ment. A követtől egy prelátus megkérdezte, hogy a lengyel királynak mekkora szuverenitása van? Amire a követ a következőket válaszolta: Azt hiszem, körülbelül 60 000. Azt hitte, hogy a szuverenitás egy tartomány.”⁵³⁶

Az általános szuverenitás (*sopranità*) a császáré és a pápáé, írja Leti, mert ezek „alapjukat a vallásból merítik (...). Mivel a természet dolgaiban rend uralkodik, ugyanúgy szükséges, hogy a társadalomban is rend legyen. A természet úgy akarta, hogy legyen kisebb, legyen nagyobb is. Az emberi test hasonlít a szuverenitáshoz. (...)Az ujjak között is van egy, amely megelőzi a többi. Az idegek között is van egy, ami uralkodik a többi felett, amint a fej uralkodik a test többi tagja felett.”⁵³⁷ Ezzel az elmélettel Leti az organikus szuverenitás elméletét írta le. „Ha a természet rendje szerint akarunk élni, szükséges, hogy a politikai társadalomban [*società civile*] is legyen valamilyen rend. A szuverenitás ennek a társadalomnak egyik teste, sőt a politikai társadalom teste.”⁵³⁸ Így Leti gondolatmenetében a „pápa és a császár a fejedelmek által alkotott test fejét” (*Sono il capo del Corpo Soprano de Principi*) jelentik, és szuverenitásuk „kétségbevonhatatlan” (*incontrastabile*).

„Itáliában, mint ahogy Európa más részein is, volt egy visszatérő kép, melynek eredete Platónig és Arisztotelészig nyúlik vissza, és a «politikai test» (*corpo politico*) formulában fogalmazódott meg.”⁵³⁹ „Az ún. organikus államszemlélet talaján állva ugyanis a politikai közösséget az emberi test analógiájára fogták fel, ahol az uralkodó volt a fej, a rendek pedig a különböző testrészek.”⁵⁴⁰ Ami pedig ennek az organikus szemléletnek a forrását illeti, Canning a következőket állítja: „Az egyháznak, Szent Pál leírása alapján, mint Krisztus testének (*corpus Christi*) a feje (*caput*) a római egyház volt (melynek feje a pápa), tagjai pedig (*membra*) a többi egyházak. (...) a középkorban alapvető volt a pápai kormányzati elméletek

---

⁵³⁶LETI (1685) VI. 288.

⁵³⁷„(...) Tirano il loro fondamento dalla Religione, perché si come ci è un ordine nelle cose della Natura, così bisogna che ve ne sia un altro in quello della Società. Vi è un dito maggiore che precede agli altri, e vi è un nervo che regge molti, e finalmente vi è il Capo che serve a rendere più glorioso nella sua perfezione questo corpo.” LETI (1685) VI. 290.

⁵³⁸„Se vogliamo anche vivere nell'ordine della natura, bisogna che nella società civile vi sia anche qualche ordine. La Sopranità è un corpo di questa società anzitutto il corpo della Società civile si contiene in questo corpo della Sopranità.”LETI (1685) VI. 291.

⁵³⁹BURKE (1994) 196.

⁵⁴⁰SASHALMI (2006) 59.

számára.”⁵⁴¹ Burke szerint nyilvánvalóan ennek az eszmének jelenléte ellenére „Itáliában azonban a politikának ez a «természetes», illetve «organikus» nyelve nem terjedt el annyira, mint másutt. Kialakult viszont a «politikai test» kategória riválisa: «az állam» (lo stato), melyhez olyan fogalmak társultak, mint a népjólét, az alkotmány és a hatalmi struktúra.”⁵⁴²

Ami a rész- (particolare) szuverenitást illeti, Leti azt írja: „minden nemzetnek volt királya, nincs természetesebb, mint ez a fajta. Azért rész-szuverenitás, mert a nemzetek szétválasztásából jött létre szükségszerűen. A Római Monarchia előtt minden nemzetnek volt királya, nem volt ennél természetesebb dolog. A Római Birodalom bukása után született monarchiák visszakapták azt a tollat, amit a római sas magáénak követelt előtte. Így rövid idő alatt, minden nemzetnek királya lett, nem volt másra szükség, minthogy kiválasszák azt, akinek a koronát kellett hordani, akkor is, ha, mint mondtuk, rész-szuverenitás volt az övé.”⁵⁴³

Az erőszakos szuverenitás véleménye szerint nem jellemző az európai keresztény uralkodókra, „ez a természetű, a törökök [szuverenitása], mert (...) erőszakkal, a legkevesebb körültekintés nélkül hódított és vassal létrehozott egy zsarnoki kormányt.”⁵⁴⁴ Angliában a 16-17. századba elterjedt kifejezés, a „*Turke-like*” az oszmánok zsarnoki kormányzására utalt.

A természetes szuverenitás a köztársaságokra jellemző. Ám Leti az ellentmondást ebben az esetben a következőképpen oldja fel. „A szuverenitás nem megosztható, amint megosztják, többé már nem az. A szuverenitás a köztársaságban olyan, mint a testben a lélek, ami est tota in toto, tota in quolibet parte. (...) A köztársaságok ilyen jellegű szuverenitása létjogosultságát vagy a fegyvereknek köszönheti, mint Hollandiáé és Svájcé, vagy valamilyen elnyomás előli menekülésnek, mint a velencei.”⁵⁴⁵

Az ötödik típusú szuverenitás, „ez soha nem jön létre feudális elismerés kötelezettsége nélkül.”⁵⁴⁶ S végül az utolsó kategóriába tartozó tiszteletbeni

---

⁵⁴¹CANNING (2002) 57.

⁵⁴²BURKE (1994) 196.

⁵⁴³ „ogni Nazione havea il suo Re, né vi era cosa più naturale di questa.” LETI (1685) VI. 296.

⁵⁴⁴ „di questa natura è quella del Turco, perché (...) s’impossesò con violenza senza minima pretenzione e si stabili col ferro un governo tirannico.” LETI (1685) VI. 297.

⁵⁴⁵ „La Sopranità non è divisibile, come si divide non è più Sopranità. La Sopranità nella Repubblica e come l’Anima nel corpo, la quale est tota in toto, tota in quolibet parte. (...) Questa tale Sopranità delle Repubbliche (...) tira sempre il suo dritto o sia d’Armi, come quella di’Holanda, e de’ Svizzeri, o sia di necessità di ricovero per fuggire qualche oppressione, come quella di Venezia.” LETI (1685) VI. 298.

⁵⁴⁶ „(...) questo non si fa mai senza un obbligo di ricognitione feudale.” LETI (1685) VI. 299.

szuverenitás, amelyből rendkívül sok létezik, és amelyek „az igazat megvallva, semmiféle más joggal nem rendelkeznek, mint, hogy pénzt verethetnek, igazságot szolgáltathatnak, de egyébként nincs hatalmuk arra, hogy békéről, tűzszünetről, háborúról tárgyaljanak azokkal, akik náluk nagyobb uralkodók.”⁵⁴⁷

Tehát tulajdonképpen a Bodin által lefektetett elvek szerint, a Leti által utolsóként felhozott példa, lényegét és tartalmát tekintve nem is szuverenitás. Leti a szuverenitás problematikáját tovább elemzi, amikor erről a terminusról beszélve a következőket írta: „Ami pedig az uralkodók szuverenitását illeti általában, kétségbevonhatatlan, hogy mindegyiknek [ti. fejedelemnek] jogában áll, legfőképpen egy abszolút monarchiát irányítani, azon a területen belül, amely az ő igazságszolgáltatása alá esik, amelyen kívül pedig semmilyen joga nincs, csak a követ küldése, ami nem a szuverenitásból származó jog (ahogy ezt már mondtuk is), hanem az illem intézménye. A követ immunitását nem kötelességből, hanem szívességből gyakorolja, mivelhogy mindenki a saját fejedelemségében szabad úr, de ezen kívül már alattvaló.”⁵⁴⁸ A szuverenitás tehát egy terület feletti főhatalom Leti szerint.

Mint ismeretes, a 16. század végére „a szuverenitás egy kézbe való összpontosítását aztán az abszolút monarchia elmélete oldotta meg. (...)A szuverenitás kérdése most nem annyira úgy vetődött fel, hogy az uralkodónak nincs feljebbvalója [bár az abszolút jelző természetesen a külső függetlenség eszméjét is tartalmazta], hanem úgy, hogy saját területén «senkit nem ismer el a hatalomban magával egyenrangúnak»”.⁵⁴⁹ Mindez világosan körvonalazódik Leti gondolatmenetében.

Tehát Leti fent idézett gondolatai arra engednek következtetni, hogy az európai állam fejlődésében oly fontos szerepet játszó területiség-elvének, és a főhatalom-elvének jelentőségével ő is tisztában volt. Amikor azt írja, hogy az uralkodónak csak a saját igazságszolgáltatása alá eső területen van joga uralkodni,

---

⁵⁴⁷ „Che per dire il vero non hanno altro dritto che di coniare qualche moneta, di afre esecuzione di giustizia, ma del resto non se gli dà alcun potere de trattare nè pace, ne tregua, nè guerra con chi sia à pregiudizio del Soprano maggiore.” LETI (1685) VI. 300.

⁵⁴⁸ „Per quello che tocca la Soprannità de’ Principi in generale già è indubitabile che ciascuno ha dritto d’esercitare soprannamente una Monarchia assoluta, dentro quel territorio ch’è di sua giurisdizione, fuori della quale non gli resta dritto alcuno, che questo solo della spedizione d’Ambasciatore, che non è dritto che vad i natura della Soprannità (come pur s’è detto) ma un puro stabilimento di convenienza, e l’Ambasciatore esercita un’Immunità per gratia, non per obbligo, poichè ogni uno nel suo Principato è Signore libero, ma fuori di questo diviene Sudito.” LETI (1685) VI. 323.

⁵⁴⁹ SASHALMI (2006) 15.

akkor tulajdonképpen egyetért azzal, amit a 17. századi francia jogászok gondoltak az államról. Azaz, az állam „olyan területi egység, amely felett egyetlen szuverén uralkodik.”⁵⁵⁰

VI. 3. A női öröklésről

A női öröklés témája mind Leti, mind Bodin gondolataiban szerepel. Bodin az 1576-ban megjelent *Állam* című művében, a következő módon érvelt a női öröklés helytelensége mellett. „(...) a monarchiát csak férfi utódok örökölhették, mivel a nőuralom homlokegyenest ellenkezik a természeti törvénnyel, mely a férfiakat ruházta fel erővel, bölcsességgel, fegyverekkel és parancsolási joggal, a nőket pedig megfosztotta tőle, Isten törvénye is úgy rendelkezett, hogy a nő alárendeltje legyen a férfinak, nemcsak a királyságok és birodalmak kormányzásában, hanem minden egyes családban is.”⁵⁵¹

Leti is a jogot, az isteni eredetű törvényt hívja segítségül, amikor egyenesen kirohan azok ellen, akik ezeket a rendkívül fontos alaptörvényeket semmibe veszik: „Amikor Isten elfogadtatta (megértette) népével azt a szándékát, hogy egy vezető aláveti őket, nem azt mondta nekik, hogy *Dabo vobis Reginam*, hanem *Dabo vobis regem*. Tehát most teljesen ellentétesek azok a törvények, melyek azt mondják a népeknek, hogy *Dabo vobis Reginam*. De könyörgök, milyen alapokon nyugszanak azok a törvények, melyek a nőket a kormányokba emelik, s parancsolhatnak ezáltal? Ki adta nekik ezt a jogot? Miközben Isten a prófétákon keresztül beszélt az emberekhez, miközben a törzsek felől rendelkezett, s törvényt alkotott a kormányzat számára, soha nem beszélt nőkről, mert nem akart ellentmondani azoknak a rendeleteknek, melyek a világ kezdete óta állnak, ilyen szigorú tiltással a nők ellenében. És melyik ez a szabály? Melyik a legmegkülönböztetőbb és legszigorúbb törvény? *Sub viri potestate eris*, ez a törvény egy büntető ítélet volt, az ember zsigereiből örökre eltörölhetetlen szabály. (...)Anglia, Portugália, Spanyolország, Svédország, Dánia királysága, te, aki királynőt helyezel a népek fölé uralkodónak, honnan veszed ehhez a jogokat? Anglia és a többi megnevezett királyság, milyen okra hivatkoztok, mikor a népnek azt nyilvánítjátok ki, hogy *Dabo*

---

⁵⁵⁰SASHALMI (2006) 45.

⁵⁵¹BODIN (1987) 368.

vobis Reginam: Isten törvénye megszeghetetlen, mely az elkövetett bűn következménye. Isten nemcsak megtiltja a nőnek a parancsolást, mint az a Genézisben írva vagyon, hanem *sub viri potestate eris*, így rendelkezik, és azt akarja, hogy engedelmeskedjen, és ne parancsoljon. Most Angliában, Spanyolországban, Svédországban és más királyságokban leromboltatik ez az Isten által a nőre kiszabott büntetés, a férfi iránti engedelmeskedés alóli kötelezettséget nem teljesítik, császárnők, királynők lesznek és uralkodnak a férfiakon. Talán van, aki azt hiszi, hogy mikor Krisztus megszabadította az embert a bűntől, a nőt felszabadította ez alól a kötelezettsége alól? De talán senki nincs, aki ebben hinne, hiszen Krisztus kinyilvánította, hogy nem széttörni (rompere), hanem megerősíteni jött a törvényt. Szent Pál nem titkolja, különösképpen a rómaiakhoz írt levelében, hogy széles körben kell védelmezni a nőket, tanítani kell őket az egyháznak, és világossá teszi, hogy *neque dominari in virum*. Talán Krisztus hívott nőket apostolai közé? Bízott rájuk bármilyen minisztériumot (szolgálatot)? Magáról az anyáról is csak talán a Kánai menyegző kapcsán beszél és a kereszten, akkor is nem tekinti többnek, mint ami, tehát anya.”⁵⁵²

A száli törvény felmagasztalása olvasható ezekben a sorokban, hiszen már jóval korábban 1328-ban „kimondták, hogy nő nem kerülhet Franciaország trónjára, sőt jogot sem adhat át a trónigényre”.⁵⁵³ Leti a Bibliában kinyilvánított isteni akaratra támaszkodva veti el a női örökösödés elvét. Mivel alapvetően a hűbéri törvények szabták meg az öröklési, tehát a trónöröklési rendszert, Leti nem tett mást, mint visszhangozta korának ezzel kapcsolatos nézeteit, elméleteit.

„«Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené.» (Máté 22,21) Ezt az üzenetet támasztották alá Szent Péter – «féljétek az Istent, s tiszteljétek a császárt» (1 Péter 2,17) és Szent Pál szavai: «Mindenki vesse alá magát a felettes hatalomnak. Mert nincs hatalom, csak az Istentől, ami van, azt Isten rendelte. Ezért, aki a hatósággal szembeszáll, Isten rendelkezésének szegül ellene. Az ellenszegülő pedig magára vonja az ítéletet.» (Rómaiaknak 13,1-2)»⁵⁵⁴ Ezek a Szentírás által rögzített törvények Leti számára is kötelező érvényűek, hiszen ő is Szent Pálra hivatkozik, amikor például a nők uralkodására való jogot keresi a Bibliában.

---

⁵⁵²LETI (1685) VI. 238

⁵⁵³SASHALMI (2006) 49.

⁵⁵⁴CANNING (2002) 22.

„Két dolog van, ami az embernek a legtermészetesebb, a parancs (Comando) és az élet, mert arra teremtett, hogy éljen és parancsoljon, és két dolog, melyeknek alá kell, hogy vesse magát, amivel ellenkezik a természete, mivel éppen az ellenkezője, az engedelmesség és a halál az, ami elsőbbséget élveznek. Milyen siralmas is azt látni, hogy az a Fejedelem, aki a világ uralkodására született, arra ítéltetik, hogy annak nyomorúságos rabszolgája legyen: azt látni, hogy aki arra született, hogy éljen, s halálra van ítélve. Abban egyetértenek a teológusok, hogy az engedelmesség és a halál az emberben a bűnök hatására vannak, oly módon, hogy az emberben mindig természetes marad a parancs, és az ember parancsához természetes marad az élet.”⁵⁵⁵ Leti itt világosan állást foglal amellet a régi katolikus teológiai álláspont mellett, hogy a józan ész, azaz a tulajdonképpeni természeti törvény és az isteni biblikus kinyilatkoztatás nem hogy nem áll ellentétben egymással, hanem egymást kölcsönösen igazolják, erősítik. A természetes ész is ugyanazt diktálja, amit Szent Pálnál olvasunk.

Leti itt fogalmazza meg azt is, hogy „az uralkodói akarat, mint a jog forrása nem volt mindenek felett álló elem, hanem egy joguralmi keret részeként értelmezték.”⁵⁵⁶

„*Hogy a fejedelmek Isten földi helytartói, arról senki nem vitázik, mivel nincs olyan tapasztalat, amely ennek ellenkezőjét állítaná. Ha minden embert annak képére teremtettek, aki őket alkotta, bizonyos, hogy a fejedelem isteni parancsra uralkodik, mint Isten földi helytartója, és élőként mutatja be annak felsőbbségét és hatalmát. De a fejedelem nemcsak azt birtokolja, amit a többiek is, hanem egy különleges adománnyal bír, nemcsak Isten képét hordja, mint mindenki, hanem annál sokkal többet, mivel a parancsolásban Isten helyettese. Ez a csodálatos jogosítvány, melyet Isten az embernek adott a következő szavakkal: *Dominamini Piscibus Maris, Volatilibus Cilae, & Bestis Terrae*, nem lett tönkretéve, mert minden mindenkinek a rendelkezésére áll, de ehhez a jogosítványhoz tartozik egy másik, egy különleges, mégpedig az uralkodáshoz, a felsőbbséghez való jog (la potestá di reggere e di dominare), mely megengedett a fejedelemnek, amint a népek elkezdtek birtokba venni a világot, kinyilvánított: *Dabo vobis regem*. Ezt a felhatalmazást, melyet az ember kapott, ezt az tekintélyt (autoritá) melyet a fejedelem kapott, maguk teszik tönkre, oly módon, hogy néhányan felismerik a hibát és orvosolják is azt. Az, hogy minden nép és minden fejedelem, a maguk és kormányuk által megengedett módon*

---

⁵⁵⁵LETI (1685) VI. 239.

⁵⁵⁶KISS- RADÓ-SASHALMI (2006) 17.

alkosson törvényeket, az szükséges, a politikai társadalom azt el is várja. S amilyen különbözőek a nemzetek, úgy törvényeiknek is különbözniük kell.”⁵⁵⁷

„(...) De ez a helyettség (vicegerenza), melyet Isten az embernek adott, azokért, akiknek az ő helytartóit kell szolgálnia a világban, nem teheti tönkre azokat a törvényeket, melyeket maga az Isten állapított meg. A fejedelem miniszterének, a fejedelem törvényeinek megfigyelését kell vezetnie, de nem a törvények be nem tartását, mert a törvények megsemmisítése vagy változtatása a fejedelemtől függ, aki azokat megállapította”⁵⁵⁸ – írta Leti. „Így a fejedelem, aki Isten szolgája (ministro) a kormányban, a nép nélkül nem módosíthatja kedvére Isten törvényeit, melyek már léteznek, arra való (mármint a fejedelem), hogy azokat betartsa, anélkül, hogy figyelembe venné a jogászok és teológusok gyakran képzelt magyarázatát (apostille), amelyekkel magának az Istennek a természetét is értelemzik.”⁵⁵⁹ Itt Leti tulajdonképpen az abszolutizmus fogalmának magyarázatát adta, mely szerint tehát „az uralkodó minden külső «pápa, császár» és belső hatóságtól független és jogi felhatalmazása van arra, hogy mindent megtegyen a közjó, az általa kormányozott nép érdekében.”⁵⁶⁰

Dolgozatunknak nem lehet tárgya az abszolutista eszmerendszerek és az erre vonatkozó elméletek ismertetése, túlnőné annak keretét. Mégis, mivel Leti maga hosszasan értekezik művében a politikai berendezkedések és különböző kormányzati formák adta lehetőségekkel, röviden érinteni kell ezt a témakört is.

---

⁵⁵⁷ „Che i Principi siano i veri Luoghiteneni di Dio sopra la Terra, non vi è parere che non l'accordi, perché non vi è esperienza che non lo mostri. Se tutti gli Huomini sono stati creati all'immagine di chi li creò, certo che il Principe stabilito dalla disposizione divina per signoreggiare come Lougotenente di Dio in Terra, rappresenta al vivo l'immagine della sua autorità e della sua presenza. Questa stupenda Patente che Dio concesse all'huomo in generale con quelle parole Dominamini Piscibus Maris, Volatilibus Cilae, e Bestis Terrae, non è stata altramente distruta, perché il tutto resta alla disposizione di tutti, ma á questa Patente generale se ne aggiunse un'altra particolare che è quella potestà di reggere, e di dominare concessa al Principe, appena Popoli cominciò ad havere il mondo, con quella dechiaratione Dabo Vobis regem. Questa facultà concessa all'huomo, questa autorità data al Principe si corrompe da questo stesso Principe, da questo stesso huomo di modo che si conosce d'alcuni l'errore e vi si porta il rimedio. Che ogni popolo, che ogni Principe si formino Leggi a lor modo in quello che concerne il governo, bisogna farlo, la Società civile il ricerca, e come son differenti d'humore le Nattioni, così differenti devono essere anche le Leggi.” LETI (1685) VI. 229-230.

⁵⁵⁸ „Ma questa vicereggenza che Dio concesse all'huomo, per quei che devono servire di suoi Luoghitenenti nel Mondo, non può distruggere quelle Leggi che l'istesso Dio ha stabilite, ma non distrutte. Il Ministro del Principe può comandare l'osservanza delle Leggi del Principe, non già l'inosservanza, perché la mutazione o la distruzione di tali Leggi dipende dal Principe che l'ha stabilite. Così il Principe che è Ministro di Dio nel governo sopra i Popoli non può voltare e giare a suo modo le Leggi di Dio che son già fatte, è tenuto di farle osservare e senza quelle apostille che van trovando i Giuriconsulti e i Teologi, che son tal volta buoni a dare un'altra natura a Dio istesso con le loro chimeriche esplicationi.” LETI (1685) VI. 228.

⁵⁵⁹ LETI (1685) VI. 231.

⁵⁶⁰ KISS- RADÓ-SASHALMI (2006) 22.

„Maga az «abszolutizmus» tulajdonképpen pontatlan fogalom, mindkét irányban. Egyik irányban sok, a másikban kevés. Egyetlen nyugati monarchia hatalma sem volt sem gyakorlatban, sem elvileg korlátlan, bármiféle törvény alól mentes (*legibus solutus*), azaz a szó igazi értelmében «abszolút». (...) De a szuverén «abszolút» hatalma a törvényalkotásban, adókivetésben és egyéb döntéseiben nem elvileg volt «korlátlan», hanem gyakorlatilag «kontroll nélküli» – ami különbség. Egyfelől tehát a «nép» immár *pars pro toto* sem kontrollálta, minthogy «szerződésében» az őt eszmeileg megillető természetjogokat átruházta az uralkodóra, másfelől azonban elvileg mindvégig érvényben maradt az, amit Bodin úgy fogalmazott, hogy a szuverénnek «nincs hatalmában a természetjogot áthágni», bármit is tenni «igazságos és ésszerű ok nélkül».»⁵⁶¹ Mégpedig már azért sem, mert a természeti jog ellen eljárni magát a szuverenitást ásná alá.

Leti következő gondolatai általános érvényűek. „Nincs lényegesebb dolog a világon, mint a parancsolás és az engedelmisség. Ezzel ismerhető meg az ember kötelessége Isten irányában, míg a fejedelem engedelmeskedik, aki az ő helytartója, s míg megfigyelhető az ő legfőbb hatalma itt lenn a Földön, míg a fejedelem őt jeleníti meg, parancsol, aközben azt látom, hogy a parancsolás és az engedelmisség, a leglényegesebb dolgok, korruptak.»⁵⁶²

A parancsolás-engedelmisség, szuverén-alattvaló olyan kulcsszavak, melyek a 16-17. századi politikai gondolkodás köponti elemei voltak.

Ugyanakkor az is teljesen egyértelműen kifejezésre jut Leti fent idézett gondolataiból, hogy az uralkodó akarata nem állhatott mindenek felett, hiszen uralmát korlátozták egyrészt a pozitív jog (fundamentálisnak tekintett részei, amelyek országoként különböztek), másrészt az isteni jog, harmadrészt pedig a természetjog (az isteni és az ezzel lényegileg egyet jelentő természetjogon már minden országban ugyanazt értették) által felállított korlátok. Az isteni jogalapon nyugvó abszolutizmus Leti tollából a következőképpen olvasható. „Az uralkodó minisztere irányíthatja az uralkodó törvényeinek betartását. A törvény változtatása vagy eltörlése az uralkodótól függ. Tehát attól, aki azokat megállapította. Így az uralkodó, aki a népek feletti kormányzás Istentől eredő minisztere, nem változtathatja kénye-kedve szerint Isten törvényeit.»⁵⁶³

---

⁵⁶¹SZŰCS www.bpg.hu/new/mn_2008_szucs_europa_harom_tr.pdf

⁵⁶²LETI (1685) VI. 229-230.

⁵⁶³LETI (1685) VI. 231.

Ami pedig a kormányzást, a népek feletti parancsolást illeti, Leti a következőket írja. „A pogányok, a zsidók és a törökök sokkal inkább az isteni törvények szerint gondolkodnak, mint a keresztények: valóban, míg a pogányok vakok a hitükben, de nem ignorálják a világ kezdete óta, Isten által létrehozott, visszavonhatatlan törvényt, melyről már szó esett az előzőekben.” Vagyis Leti itt megint arról értekezik, hogy a nőknek nincs lehetőségük a kormányzásra, és ha mégis erre sor került, az a szerencse vagy a fegyverek alakulásán múlt. Ezekről az első és a negyedik fejezetben szólt. Sub viri potestate eris a zsidóknál pedig a Juditok, az Eszterek és a Debórák példájáról⁵⁶⁴ beszélvén Leti megállapítja, hogy a zsidóknál sem elfogadott a női kormányzás. Debóra sereget vezetett, nem népet. Tudták a zsidók – állapítja meg Leti –, ha „Isten a sub viri potestate eris törvényt meg akarta volna változtatni, akkor azt kinyilvánította volna, de mivel Isten soha nem beszélt ennek a törvénynek a megváltoztatásáról, a zsidók soha nem akarták, hogy nők kormányozzanak.”⁵⁶⁵

Sokkal szigorúbban veszik ezt a törvényt a törökök, akik a nőket a rabszolgák szintjén kezelik. A Korán kimondja, hogy abban az esetben, ha férfiágon kihalás fenyegetné az uralkodó házat, akkor sem lehet nőkre bízni a kormányzást, hiszen az ellentmond az emberi és isteni törvénynek. „Hisz nem uralkodhat az, aki a férfiaknak való engedelmisségre született. És semmi sem nevetségesebb a törökök számára, mint az, hogy a keresztényeknél (kivéve Franciaország), hogy szabad férfiak egy nő kormányzásának igájába hajtják fejüket. Tényleg van valami furcsa, ha egy nő kezében van a jogar és törvényeket hoz azoknak a férfiaknak, akiknek Isten a parancsolást adta, míg a nőknek az engedelmisséget.”⁵⁶⁶ Leti a továbbiakban is az Ó- és Újtestamentumban kinyilvánított Isteni akaratra hivatkozva állapítja meg, hogy a nők nem parancsolhatnak (comando), hanem nekik mindig is az engedelmisség jutott hivatásul. A természetjog alapvető megállapításait idézi Leti, azok betartására buzdítja olvasóit.

„Erzsébet királyné. A becsmért egyház feje, nem elégedett meg azzal, hogy visszaélt a száli törvénnyel, mely nem engedi a jogart a nők kezébe, nem elégedett meg azzal sem, hogy kivonja magát az engedelmisség kötelessége alól, s kezébe jogart fogjon, még tovább ment. Oly dolgot akarván elérni, melyet nő még a világon

---

⁵⁶⁴LETI (1685) VI. 239.

⁵⁶⁵LETI (1685) VI. 240.

⁵⁶⁶LETI (1685) VI. 240-241.

nem tett, amely a Szentírásban foglaltakkal egyenesen ellentmondanak: már szó volt arról, hogy Szent Pál egyértelműen kinyilvánítja a keresztények számára, hogy nő nem taníthat, nem keveredhet (mescolarsi) az egyházba, és nincs a világon arra példa, hogy ezt a törvényt bárki megszegte volna. Közben ez a királynő, aki a római pápát tirannusnak tekintette, mert az a Szentírás szavait korrumpálta, ez a buzgó királyné saját magát nevezte ki az anglikán egyház fejének, és rendkívül szigorúan büntette azokat, akik ezt nem akarták elismerni. Magához ragadta az egyház kormányzását, püspököket nevezett ki kedve szerint, egyeseket megfosztott javaiktól, másokat jutalmazott, és nem akarta, hogy bármi is a tudta és beleegyezése nélkül történjen. Közben néhány presbiteriánus úgy nevezi Erzsébetet, hogy Nostra Dama d'Inghilterra, mint, ahogy a pápisták a Loretoi Madonnát hívják.”⁵⁶⁷ Számtalanszor kérdezte maga Leti londoni tartózkodása alatt presbiteriánus ismerőseit, hogy történhetett ez meg, de érdemi választ soha nem kapott tőlük.⁵⁶⁸

A következő sorokban Leti felszólítja (!) Erzsébetet, hogy tartsa tiszteletben a törvényt, melyet maga Isten rendelt el, és ne tegyen annak akarata ellen. „Erzsébet Királynő, (...) ne távolodj el a Szentírástól, Isten az eredendő bűn után a nőt a férfiak alá vetette, hogy engedelmeskedjen neki, ne véts e törvény ellen azzal, hogy a férfit a te parancsod alá veted, Szent Pál elrendelte, hogy a nő ne ártsa magát az egyház irányításába.”⁵⁶⁹

Ez „a száli törvény magasztalása, mely kétség nélkül a legnagyobb összhangban áll a természeti és isteni érvek (ragione) törvényével.”⁵⁷⁰

A továbbiakban is ugyanazokat az érveket ismételi meg Leti a nők egyházban való szerepét illetően. Az egyház vezetése nem nőnek való. Példa nélkülinek tartja, mondván, hogy soha egy nemzet sem engedte meg magának ezt a botrányt, és soha egy nőnek ilyen dolog nem jutott az eszébe. Leti gondolatai a női öröklést illetően tökéletesen illeszkednek a Bodin által korábban megfogalmazott eszmefuttatásba. „Bármily veszélyes is a választás a monarchiában, (...) mégis elviselhetőbb, ha egyszer a férfiág kihalt, mint ha női kézre kerülne a királyság, mert akkor a legtisztább nőuralmat kell elviselni, amely ellenkezik a természeti törvénnyel.”⁵⁷¹

Leti ismét a száli törvényt dicséri. Felhívja arra az isteni szentenciára a

---

⁵⁶⁷LETI (1685) VI. 242-243.

⁵⁶⁸Leti ezekről a dolgokról a Teatro Britannico című művében is szól /Parte IV.89/

⁵⁶⁹LETI (1685) VI. 244.

⁵⁷⁰LETI (1685) VI. 244.

⁵⁷¹BODIN (1987) 368.

figyelmet, miszerint Isten a nőknek a következőket mondta: „tu sarai sotto la potestà e signoria dell’Huomo” (te a férfi hatalma és uralma alatt leszel).⁵⁷² Azon nézetét ismerteti, mely szerint a nőknek elsősorban férjüknek kell engedelmeskedni, ugyanis Isten határozottan azt kívánja meg tőlük.

Tegyük végezetül hozzá azt, hogy a katolikus és keleti egyházakban kizárt a nők pappá szentelése, amit a saját híveik felé a következőképpen magyaráznak: még az Istenszülő Szent Szűz sem volt pap. A valóságban azonban mind Róma, mind a keleti keresztények a természetjoggal ellentétesnek tekintik a női papságot. Szent Pál apostol voltaképpen a saját korában túbuzgolkodó asszonyok istentiszteleti bekiabálását is helytelenítette.

VI. 4. A kormányzásról

Leti szerint a követnek minden létező államformát alaposan ismernie kell, tudnia kell, hogy kik hoznak, milyen körülmények között törvényeket. Szükségesnek tartja, hogy ne csak teológiailag legyenek felkészültek, hanem a jog világában is tájékozódjanak, jogi kérdésekkel is tisztában legyenek. „A jó az emberekkel veleszületett dolog, míg a rossz a bűn által keletkezett. Mivelhogy a bűn vezette be a világba és az emberekbe a szolgaságot, ez a tény magába hordozza az uralkodást (signoria) is, tehát a kormányzás valamilyen formáját.”⁵⁷³ Ennek folyamatos keresése tulajdonképpen az emberiség története. Leti Jób szavait idézi: „az ember élete egy háború volt a földön”.⁵⁷⁴

Itt a zsidók népéről értekezve, röviden számba veszi, milyen kormányzási formákat próbáltak ki, s megállapítja, hogy azok igazán egyikkel sem voltak tökéletesen megelégedve. Az atyák (parentado), a köztársasági (Republica), a bírák (Giudici) kormánya, a királyoké (Reggi), majd a szolgaság állapotába kerülvén a nagy Mózes vezetésével kerültek ki onnan, de igazán egyik kormányzási forma által sem lettek boldogok.

„Soha nem írta meg senki, melyik a jobb, a monarchia vagy a köztársaság”⁵⁷⁵
– állapítja meg Leti. Sokkal valószínűbb, hogy ahhoz az általános felfogáshoz

---

⁵⁷²LETI (1685) VI. 245.

⁵⁷³LETI (1685) VI. 247.

⁵⁷⁴LETI (1685) VI. 247.

⁵⁷⁵LETI (1685) VI. 248.

közelített, mely szerint „önmagában a kereszténység nem foglalt állást egyetlen konkrét kormányzati forma mellett sem, de mivel a késő ókorban és a kora középkorban az egyetlen uralmi forma a monarchia volt, amellyel az egyház kapcsolatba lépett, a keresztény politikai gondolkodás monarchikus jellegűvé vált.”⁵⁷⁶ Castiglione is *Udvari emberének* egyik szereplőjén keresztül „azzal kél a monarchia védelmére, hogy «a kormányzás természetesebb formája», mert «testünkben minden tag a szív uralmának rendeli alá magát».”⁵⁷⁷

„Eszes politikusok kutatják jó ideje, hogy megállapítsák, melyik jobb: az abszolút monarchia kormánya vagy a köztársaság”⁵⁷⁸. „A görögök, akik a bölcsességüket méltán kiérdemelték, egyszer a köztársaságot, máskor a monarchiát választották. Sokan azt állítják, hogy mi sem természetesebb az ember számára, mint a monarchia, mivel az ember Isten képére teremtett, s csak egy isteni hatalom kormányoz az égben, s minden neki tartozik engedelmességgel. S amint a Mennyben, úgy itt a földön is egy monarchának kell engedelmeskedni. Amikor pedig a természet a nagy vízözön révén megosztotta a világot, nemzeteknek különböző nyelveket adott, így, következésképpen mindegyiknek kell egy uralkodójának lenni. Az égnek csak egy Istenre van szüksége, pedig sokkal nagyobb, mint a Föld, az ő szeme és istensége mindenhol jelen van.”⁵⁷⁹ – írja Leti. „Azok az uralkodók, akik több nemzet felett akartak uralkodni, állandó nyugtalanságban éltek: háborúk, lázadások közepette. Azok az uralkodók, akik megelégedtek egy nemzet felett való uralmukkal, századokon keresztül nyugalomban élhettek: oly módon, hogy, ahogy egy nemzetnek egy uralkodóra van szüksége, úgy egy uralkodónak is meg kell elégednie egy nemzettel. Sokak vegyes kormányzása mindenkit csak összezavar és keveseket elégít ki. A monarchiában az uralkodóra van bízva a kormányzás gondja (inquietudine), míg a nép a saját dolgával törődhet.”⁵⁸⁰

Ezekből a gondolatokból úgy tűnik, mintha Leti egyértelműen elkötelezte volna magát a monarchia, mint legjobb, leghasznosabb kormányzati forma mellett. „A politikai értekezések tehát «csakúgy, mint a középkorban», továbbra is alapvetően a királyságról, mint a legjobb kormányzati formáról, valamint a királyi szuverenitásról, nem pedig az államról, illetve az állam szuverenitásáról szóló

---

⁵⁷⁶CANNING (2002) 18.

⁵⁷⁷BURKE (1994) 196.

⁵⁷⁸„sottili politici nell’andare investigando che sia meglio d’aspirare al governo d’una monarchia assoluta o di una Repubblica di molti.” LETI (1685) VI. 248.

⁵⁷⁹LETI (1685) VI. 249.

⁵⁸⁰LETI (1685) VI. 249.

fejtegetések voltak.”⁵⁸¹ Nagyon valószínű azonban, hogy valóban a követek tájékoztatása céljából, az ellentmondásos vélemények egyszerű közlését vállalta magára. Ismertetni akart minden politikai, jogi álláspontot, mely 1685-ig eljutott hozzá. Másrészt az államérdek a politika szinonímájává vált ekkorra, célja pedig a jó kormányzat elérése volt.

Az itáliai államokra jellemző széttagolt állapot a sokféle szabadság illúziójával, ám egyben a kiszolgáltatottság érzésével járt. Nem véletlen, hogy a reneszánsz Itáliában fogalmazódik meg „a realizmus igényéből következő pragmatizmus és az eszményi politika iránti igényből kibontakozó utópizmus.”⁵⁸² A kétféle gondolkodásmód párhuzamos jelenléte döntően befolyásolt minden történészt és politikai gondolkodót a későbbi korszakokban is. Minden bizonnyal Leti sem tudta és nem is akarta ettől a hagyománytól függetleníteni magát.

A korábbi időszakok politikai értekezéseiben, mint már említettük, a monarchia jelentette a legjobb kormányzási formát. Leti ismerte az érem másik oldalát is. „Ám sokak számára a monarchia egyenlő a politikai társadalom felett uralkodó zsarnoksággal. Nincs boldogabb kormányzás, mint a köztársaság, mert mindenkit meglelégedéssel tölt el a politikai társadalomban. Egy monarchia népei olyanok, mint a csorda, mint egy nyáj, melyet hol a vágóhídra, hol a mezőre vezet az egyedüli pásztor szeszélye. Inni ad nekik, mikor éhesek, és enni ad nekik, mikor szomjasak.”⁵⁸³

Az ideális, a tökéletes, a példaértékű kormányzati forma az itáliai politikai diskurzusoknak is fontos eleme volt, „republikánizmus a politikai gondolkodásban csak az utópia műfajában volt jelen.”⁵⁸⁴

A köztársaságban háromféle kormányzást különböztetett meg Leti: a demokratikus, az arisztokratikus és a vegyes kormányzást.

1. A demokratikusban az egész nép részt vesz a kormányzásban, ahol nincs sem nagyobb, sem kisebb, mindenki egyformán részt vesz, tiszteletben tartván azt, hogy a kisebbség bármikor többséggé alakulhat, és ez változhat is. Ilyenek a Holland Köztársaság, a svájci kantonok és, a Geneai (sic!) Köztársaság. Itt valószínű, hogy a Genovai Köztársaságra gondolt, hiszen Genf olaszul Ginevra.

---

⁵⁸¹SASHALMI (2006) 18.

⁵⁸²www.ajk.elte.hu/HallgatoiInformaciok/TanszekekHirei/AllamEsJogelmelet/Allamtan%20TK/1_Ko tet_II_III%20fejezet.pdf

⁵⁸³LETI (1685) VI. 250.

⁵⁸⁴SASHALMI (2006) 18.

2. Arisztokratikus az a kormányzási forma, ahol a nép kezéből a főnemeselek, nemesi származásuk miatt, örökletesen ugyanazok a családok kormányoznak. Ilyen a Velencei és a Genovai Köztársaság.

„Egy jól működő városban azok, akik kormányoznak, gondoskodjanak arról, hogy az adók, amelyeket a városnak fizetnek, igazságosan legyenek elosztva, mindenki vagyona nagysága szerint fizessen. Ne önkényesen állapítsák meg az adóterhek nagyságát, ahogyan az már néhányszor megtörtént, hogy ezáltal az emberek a közjó érdekében munkálkodhassanak. Arra is ügyelni kell, hogy a javakra kivetett terhek nagysága mérsékelt legyen, oly módon, hogy az adó nagysága ne haladja meg a javakból származó bevételt.”⁵⁸⁵

Leti könyvében többször is hosszasan elidőzött a Velencei Köztársaság berendezkedésének ismertetésével. Könyvének második kötetét a Velencei Köztársaságnak dedikálta. Szólt erről akkor is, amikor a diplomaták protokollját bemutatta, ám továbbra is nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy mindenki számára egyértelművé tegye a Velencei Köztársaság jelentőségét. „Igaz, hogy Itália és ezzel egész Európa a barbár török iga alá került volna, ha Velence pajzsa nem védte volna meg azokat. A velencei polgárok élete, buzgósága, elhivatottsága révén megmaradt a hit, az egyház, a népek, a fejedelmek szabadsága.”⁵⁸⁶

Mivel Leti számos diplomáciai megbízást teljesített Velence számára érthető, hogy a köztársaság kormányzati rendszerét, hivatalainak működését, történetét alaposan ismerte.

Velence mítikus kormányzatának példája Savonarola prédikációjában is felmerült. Burke ugyan azt állítja: „ahogy a vegyes alkotmány eszménye, úgy a velencei stabilitás, illetve «harmónia» sem volt semleges fogalom. Az ideológia, vagy ahogy a történészek manapság hívják, a «velencei mítosz» részét képezte. Ez a mítosz nem volt más, mint a Velencéről kialakított idealizált kép, mely a velencei uralkodó osztály olyan tagjaitól származott, mint például Gasparo Contarini kardinális, akinek *A velencei köztársaság és kormányzása* (1543) című munkája nagyban hozzájárult a mítosz létrejöttéhez, illetve terjedéséhez.”⁵⁸⁷ Guiccardini krónikájának számos fejezete szól Velencéről, elsősorban annak katonai eseményeiről, illetve a kortársak megítéléséről. A félszigeten belül több katonai

---

⁵⁸⁵PETE (2002) 138.

⁵⁸⁶LETI (1685) IV. 367.

⁵⁸⁷BURKE (1994) 221.

konfliktus során stabilizálta magát Velence. Guicciardini rendkívül részletesen számol be erről az eseménydús időszakról, amikor is Pisa birtoklásáért folytatott harcban a Velencei Köztársaság rövid időn belül ténylegesen kivívja az itáliai és nemzetközi erők ellenszenvét.

Contarini⁵⁸⁸ művét az agnadellói csata után írta, melyben a velencei állammodell felsőbbrendűségét, tökéletességét emeli ki. A hierarchikusan felépített államszervezetet tekinti érvényesnek és elfogadhatónak mind a köztársaság politikai intézményeire, mind a természet filozófiai interpretációjára. Azaz, ahogy az állati testben a szemeké a legfőbb feladat, úgy a Velencei Köztársaságban a patrícius rend hivatott a kormányzásra. A kevésbé nemes feladatok pedig a nép képviselőire vannak bízva. „Így a velenceiek úgy élnek, mint egy harmonikus test, mivel a köztársaság szemei nemcsak magukkal, hanem az egész testtel foglalkoznak.”⁵⁸⁹ Így fogalmazódott meg az organikus államelmélet köztársasági modellje. S mindez azért jött így létre, mert a velenceiek ősei ezt így akarták, utánozták a természetet s létrehozták így a legigazságosabb és legkiválóbb intézményrendszert.

Gasparo Contarini, a 16. század huszas éveiben tulajdonképpen megalkotta a *De magistratibus et republica Venetorum* című művével a velencei modellt. Franco Gaeta kitűnő elemzésében – melynek címe *Velence a keverék államtól a példaértékű arisztokráciáig*⁵⁹⁰ – felhívja az olvasó figyelmét egy másik műre, *Della repubblica de' Viniziani (A Velenceiek köztársaságáról)*,⁵⁹¹ melynek központjában szintén a velencei alkotmány áll. Szerzője a firenzei születésű Donato Giannotti, aki könyve írásakor, 1526-ban éppen úton volt Velence és Pádova között. Velencében Alessandro de' Pazzi firenzei követ helyetteseként dolgozott, s nyilvánvaló, hogy a Mediciek bukásának híre alapvetően befolyásolta véleményét művének írásakor. Giannottinak módjában állt Velence alkotmányát alaposan tanulmányozni, s így megértette, hogy miben áll Velence kormányzásának sikere: a törvényhozók politikai

---

⁵⁸⁸Gaspare Contarini (1483-1542), ősi patrícius, velencei család leszármazottja. Pádovában tanult, majd teológiai, irodalmi tanulmányai után a politikai karriert választotta. 1520-ban V. Károlynál követ Wormsben, majd Rómában. Velencébe visszatérve a Tizek Tanácsának vezetője és a dózse tanácsadója. 1535-ben III. Pál bíborossá nevezi ki és Gian Piero Carafával és Reginald Pole-lal azt a megbízást kapják, hogy dolgozzanak ki egy a Katolikus Egyház megreformálását tartalmazó tervet. (*Consilium de emendanda ecclesia*, 1537). 1541-ben a regensburgi diétán plenipotenciárius, hogy kibékítse a katolikusokat a protestánsokkal, ami természetesen nem sikerült, sőt visszatérésekor maga is gyanússá vált, írásait cenzúra alá vetették és, hogy eltávolítsák őt további politikai szereplésektől Bolognába küldték, mint pápai küldöttet 1542-ben, ahol hamarosan meghalt.

⁵⁸⁹CONTARINI (1986) 325-326.

⁵⁹⁰GAETA (1984)

⁵⁹¹*Della repubblica de' Viniziani*, Első kiadása 1540-ben történt, Rómában.

bölcsességében és nagy jogi tudásában, mivel a hatalmat megosztották a különböző testületi szervek között, s közben biztosították a hivatalok állandó ellenőrzését is. Eközben a társadalom különböző rétegei elégedettek voltak, mivel jogaikat biztosítottak látták. Ebben a dialógusformában szerkesztett műben Giannotti szereplői is beszéltek természetesen arról a tényről, hogy a nemesség Velencében teljesen kizárja a hatalomból a polgárokat (cittadini) és a köznépet (popolari), olyan konszenzust érven így el, mely teljesen kizárja bármilyen oligarchia létrejöttét. Ugyanakkor a „velencei optimáták gondoskodnak arról, hogy a szegények ugyanolyan elbánásban részesüljenek a törvények előtt, mint a gazdagok”.⁵⁹²

Igazából Giannotti persze nem ez érdekelte, sokkal inkább izgatták a velencei igazságszolgáltatás részletei, valamint a dózse hatalmát korlátozó és ellenőrző mechanizmusok. Nem véletlenül, mivel Firenzében immár másodszer is megbukott a köztársaság, s a Mediciek visszatérésével ismét szembe kellett nézni a köztársasági intézmények válságával. De a Contarini által alkotott Velence-mítosz és a Giannotti által csodált Velence-példa között óriási különbség van. Míg Contarini, saját patriotizmusától is vezérelve tökéletesnek akarta látni és láttatni a velencei törvénykezést és gyakorlatot, addig a kívülálló figyelmes szemlélő Giannotti számára az soha nem is volt tökéletes. Contarini is megállapította, hogy a Tízek Tanácsának hatalma nagy – ő maga is tagja, sőt vezetője is volt ennek az intézménynek –, nyilvánvaló, hogy ezért sem írhatta le azt, amit Giannotti megjegyzett: „hatalmuk már oly mértékben megnőtt, hogy sokak számára már utálatossá vált, olyannyira, hogy nem kis fáradságba telt az utánpótlásról gondoskodni”.⁵⁹³ Giannotti számára teljesen világos volt, hogy a Velencéről kialakított, a tökéletesen kiegyensúlyozott politikai rendszer mítosza tényleg csak egy mítosz.

Mivel a Tízek Tanácsa tulajdonképpen mindenféle ellenőrzés nélkül működött, nem úgy, mint az összes többi hivatal, ahol valóban jól működött az ellenőrzési szisztéma. Ez az, amit Giannotti nem tudott elfogadni, ugyanakkor elismeréssel fordult a velencei kormányzat felé, mivel az évszázadok óta „tűrannosz” nélkül működött. Nem térek ki Giannotti azon elméletének bemutatására, mely arra volt hivatott, hogy a velencei példát, kicsit átdolgozva, átültesse a firenzei valóságba. Természetesen kritikai észrevételeit a firenzei események elemzése hívta életre.

---

⁵⁹²GIANNOTTI (1974) 129.

⁵⁹³GIANNOTTI (1974) 115.

Dolgozatom kereteit túllépné a velencei származású Contarini és a firenzei születésű Giannotti gondolatainak összevetése is. Mindazonáltal megállapítható, hogy Giannotti számára Velence mégis a stabilitás, a kiszámíthatóság, az egyensúly, tehát a szabadság, a szabadon létezés szinonímájává vált. S mint ilyen állam, melyben a hatalom ellenőrzése és korlátozása is működött, természetesen az itáliai értelmiség figyelmének központjába került. Már csak azért is, mivel az itáliai államok kiszolgáltatottsága az európai monarchiákkal szemben egyértelművé vált ebben az időszakban, s úgy tűnt, hogy egyedül Velence az, amely bizonyos határokon belül, de képes arra, hogy önállóságát megőrizze.

A velencei kormányzás leírása során Leti konkrétan felsorolja azokat az írókat, akiknek műveire támaszkodva fogalmazta meg ő is gondolatait. Bembo mellett itt találjuk Sansovino és Paruta neveit is. A korábban élt írók elméleteit foglalta össze a következőképpen: „Jóllehet leírtuk már, hogy a Velencei Köztársaság arisztokratikus, ám sokkal inkább azt lehet rá mondani, hogy a vegyes kormányzáshoz hasonlít. Mivel a királyi részt a dózse személye reprezentálja, aki királyi palástban, hercegi kürttel, drágakövekkel ékesített koronával, a baldachinnal, követekkel az oldalán, zászlókkal, trombitákkal és harangokkal bárhová is megy, a király személyét reprezentálja. A nemesség, ami a szenátust alkotja, a római szenátorok ruhájában, a tisztségek elosztása, a kormány egész rendje, amelyet irányít, világosan egy arisztokratikus köztársaság formáját nyújtja. De ugyanakkor nem hiányzik itt a demokrácia sem. Mivel a nép közül választják a nagykancellárt, aki egy életen át marad hivatalában. A kezdetektől fogva törvény szabályozza azt, hogy a nép közül kell választani, azokat a rezidenseket, akiket a külföldi udvarokba küldenek, úgy, ahogy a nagykövetek titkárait, a szenátusok, a kollégiumok és más fontos hivatalok titkárait.”⁵⁹⁴

3. „Vegyes, azaz demokratikus, arisztokratikus és királyi az, ahol a király, a nemes, a nép uralkodik. Ebből a fajtából fél évszázada még sok volt Európában, de számuk azóta csökken, és egyre jobban előtérbe kerül a legerősebb forma, a királyság. Anglia ennek a formának képviselője,”⁵⁹⁵ állapítja meg Leti. A király képviseli a monarchiát, a Parlament felsőháza az arisztokráciát, az alsóház pedig a demokráciát. Leti ezen a helyen ismerteti a három kormányzati szerv együttműködését, egymásrataltságát. Ilyen rendszerrel működőnek tekinti még

---

⁵⁹⁴LETI (1685) VI. 255.

⁵⁹⁵LETI (1685) VI. 251-252.

Lengyelországot is.

„Ritkán fordul elő, hogy a demokrácia ne változna arisztokratikus rendszerré”⁵⁹⁶ – állítja Leti, mégpedig úgy, hogy a nép ebből semmit nem vesz észre. Minden bizonnyal Leti saját tapasztalataira támaszkodik, amikor immár ő is jó tanácsokkal látja el olvasóit – akik között feltehetően politikusok is lehettek – például arra vonatkozóan, hogy mire kell ügyelni akkor, amikor el akarjuk kerülni azt, hogy egy „arisztokráciából királyság legyen. Két dolgot kell figyelembe venni, hogy ez ne történhessen meg. Először is nem szabad a nép közösségével [comune del Popolo] összetűzésbe kerülni, mert akadnak majd olyan személyek, akik a zavarosban halászván, saját javukra tudják fordítani ezt a helyzetet. Másrészt pedig nem szabad, hogy saját maguk között valaki túlságosan megerősödjön, hogy a mérleg nyelve valamelyik irányba elmozduljon.”⁵⁹⁷ Az uralkodónak szánt intelmekben, amelyek az uralkodás módszerét érintik, megint csak nem nehéz Machiavelli hatását felfedezni.

Nem kevésbé könnyebb a vegyes kormányzából monarchiát csinálni – írja Leti. „Franciaország, Dánia, Svédország vegyes kormányzások [governo misto] voltak, és fél évszázada, egyik a másik után vált abszolút monarchiává. Anglia mindaddig vegyes kormányzású királyság [Regno di governo misto] volt, de II. Károly nagy léptékkal halad az *abszolút monarchia* felé. [La Francia, la Danimarca, la Svezia erano Governi misti, e da mezzo Secolo in qua sono divenuti gli uni dopo gli altri Monarchie assolute. L’Inghilterra come si è detto è stato fin’hora un Regno di governo misto, come vengo di dire, ma il Re Carlo II, s’incamina a gran passi alla *Monarchia assoluta*].”⁵⁹⁸

Összegezve ennek a fejezetnek a tanulságát, megállapíthatjuk, hogy Leti – ha nem is volt politikai teoretikusa korának – mindenképpen jelentős gyakorlati, politikai művel gazdagította a kor irodalmát. Nem statikus leírást adott, hanem konkrét példákkal rámutatott a korban végbemenő alkotmányos változásokra. Legnagyobb „érdeme” az volt, hogy olvasottsága felülmúlta kortársaiét. Ez elsősorban könnyed stílusának, és szenzációkkal szolgáló informátorainak, és természetesen kiváló üzleti érzékének volt köszönhető. Műveinek nyelvezete érthető, könnyed volt, ezáltal olvasói tábora a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből tevődött össze. *A Történelmi és politikai ceremónia* című művében összefoglalta mindazt, ami

---

⁵⁹⁶LETI (1685) VI. 252.

⁵⁹⁷LETI (1658) VI. 253.

⁵⁹⁸LETI (1658) VI. 254. Kiemelés tőlem.

a kor politikai eseményeinek megértéséhez szükségeltett. Különösen a dolgozat által elemzett részek bizonyítják azt, hogy az olvasók érdeklődése a politika, a diplomácia, a hatalomgyakorlási technikák iránt valóban nagy volt, különben Leti egészen egyszerűen nem írt volna ezekről, hiszen könyvét mindenképpen el kellett adnia. Igaz, hogy az abszolút monarchia, mint ismeretes, mintaállama nem Franciaország volt, hanem Dánia, ám Leti ismerte a fent nevezett államok belső mechanizmusát, melyekben helyesen az abszolutizmus jegyeit vélte felfedezni. Nem szabad elfelejteni azt, hogy Franciaország 17–18. századi politikai berendezkedését sokan még mindig abszolutistának tartják. Ezt a kliséet csak a közelmúlt kutatásai bírálták felül.⁵⁹⁹

Leti nem írt le semmilyen új elméletet, nem vezetett be új terminust az államelméleti diskurzusokba, mint Bodin. Egyszerűen egy összegzést adott ahhoz, hogy a korabeli olvasók jártasságra tegyenek szert a diplomácia világában. Igen plasztikusan és közérthetően írta le például az uralkodói szuverenitást, bár nem volt ellentmondásokról mentes szuverenitás értelmezése annak sok fajtája miatt. Ún. reprezentatív politikai gondolkodónak sem tekinthető, mivel nem kifejezetten politikaelméleti művet írt. Ám a diplomácia mechanizmusának tárgyalásakor elkerülhetetlen volt a jogi terminusok, jogfilozófiai elméletek tisztázása. Kora művelt olvasóihoz, valamint az államéletben tevékenyen résztvevő külpolitikával foglalkozó réteghez szólt.

---

⁵⁹⁹ Vö.: HAHNER Péter, *Az állam én vagyok!* Rubicon (1996) 4-5, 24-29.

VII. Gregorio Leti és Magyarország

A Festetics György birtokában lévő könyvtár katalógusjegyzékében számos Leti által írt művet találunk, természetesen a 18. század meghatározó politikai gondolkodóinak, történetíróinak művei mellett. „A fiatal Festetics György könyveinek katalógusa a művek arányait tekintve, egyértelműen a politikai, történeti, filozófiai tárgyú könyvek dominanciáját mutatja”.⁶⁰⁰ Ebben a katalógusban Leti két műve a *Jurisprudentia et Politica* (Jogtudomány és Politika) címszó alatt található, ahol például összesen 1797 művet tartanak nyilván. Ezek között Leti következő könyvei vannak: az 1739-ben, Amszterdamban kiadott *La Monarchie universelle de Luis XIV.*, és a *Cerimoniale historico e politico* művek. A Historia Universalis szakcsoportban 4061 tétel van, ahol *Leti La vie d’Elizabeth reine d’Angleterre*, 1750-ben, *Le vie d’Olivier Cromwel*, 1694-es és egy 1703-ban szintén Amszterdamban megjelent, valamint az 1756-ban Amszterdamban és Lipcsében kiadott a *Le vie de Philippe II. roi d’Espagne* című művei találhatóak. A Theologia szakcsoportban nyilvántartott 1095 kötet közé sorolták Leti *Vita di Sisto V.* című, 1721-ben minden bizonnyal hamis helyen publikált művét.⁶⁰¹

A Festetics György magánkönyvtárában található Leti kötetek feltehetően nem véletlen folytán kerültek Keszthelyre, hanem a bécsi Theresianumban töltött évek és tanára, Karl Anton Martini jogfilozófiai tankönyveinek, kurzusainak hatására. „Mindenképpen ezzel magyarázható, hogy Festetics György könyvei között találjuk többek között Hugo Grotiusnak a háborúval és békével kapcsolatos nagy műve kései francia nyelvű kiadását, továbbá Samuel Pufendorf két munkáját, nevezetesen francia, illetve latin nyelven.”⁶⁰²

A Debreceni Református Könyvtár gyűjteményében szintén találhatunk Leti tollából származó műveket. Igaz, hogy csupán két kötete van a nyilvántartásban *Vita di Sisto V* (*V. Sixtus élete*, 1693), és a *Vita di Carlo V* (*V. Károly császár élete*, 1702), ám mindenképpen figyelemre méltó, hogy néhány műve ismert volt Magyarországon. Továbbá megállapítható, hogy a magyar politikai elit tisztában volt azzal, hogy a nyilvánosság, az információ, különösen a politikai tájékozottság nagyon fontos tényezőkké váltak. A korra általánosan jellemző irányzatok egész

---

⁶⁰⁰KURUCZ (2006) 106.

⁶⁰¹VÖ. PARENTI

⁶⁰²KURUCZ (2006) 1348.

Európában tettenérhetők. Érthető, hogy a számtalan publikált, elsősorban jogi problémákat feszegető írás, a nemzetközi kapcsolatokat, a külpolitikai kérdéseket is tárgyaló ún. követi traktátusirodalom művei, a legkeresettebb könyvek közé tartoztak.

A magyar szellemi elit politikai felkészültsége, olvasmányaik, magánkönyvtáraikban található kötetek alapján mindenképpen európai dimenzióba helyezhető. II. Rákóczi Ferenc sárospataki, illetve szerencsi, 1701-re datált könyvtárának leltárában⁶⁰³ számos jelentős szerző mellett szintén ott van Leti *Vita di Sisto V (V. Sixtus élete)* című műve.

VII. 1. Leti Magyarország – képe

Leti minden európai ország, királyság, hercegség stb. történetének, földrajzi elhelyezkedésének bemutatását fontosnak tartotta. Magyarországot is – ugyan meglehetősen elnagyoltan – a következőképpen mutatta be.

„Magyarországot, mely a régi Pannónia része, a szlávok Wergieske, a törökök Magyar, a németek Hungerland, a franciák Hongrie, az olaszok és a spanyolok Ongaria néven emlegetik.”⁶⁰⁴ Földrajzi elhelyezkedésének pontos leírását közli.

„Nyugaton Ausztriával, Moráviával és Stíriával, délen Szerbiával és Boszniával, északon, Lengyelországgal és Oroszországgal, keleten Erdéllyel határos. Néhányszor választott királyság volt (Regno Elettivo), de egy százada az Ausztriai Ház megszerezte magának és örökölhetővé tette. Gyakran a császárt a törökök zavarják, azaz az általa birtokolt egyik részt, mert a másikat a törökök birtokolják Fehérvárral együtt, ami valaha a legnagyobb (Metropoli) város volt, az Ausztriai Ház pedig jelenleg Pozsonyt tartja a legfontosabb városának.”⁶⁰⁵ Különböző nyelveken adja meg az ország legfontosabb, osztrák kéz alatt lévő városainak nevét, nem szándékozott arra energiát fordítani, hogy egységesen vagy latinul, vagy németül, vagy magyarul adja meg ezeknek az elnevezését. „Altenburg, Papa, Raab, Zatmar, Tokay, Eperies, Javarin, Cassovia, Komore, Tornato.” A törökök pedig a következő városokat birtokolják: „Alba Reale, Temisuar, Strigonia, Novigrad, Buda, Neuhausel, Funkirken, Coloeza, Pest, Agria, Ziget.” Valaha az ország két részből

⁶⁰³Magyarországi magánkönyvtárak.(1992) 169.

⁶⁰⁴LETI (1685) III. 66.

⁶⁰⁵LETI (1685) III. 66.

állt, folytatja Leti, Felső- és Alsó Magyarországból. Most a császár és a török osztozkodik rajta. Nincs még egy ország ebben a régióban, amely olyan termékeny lenne, mint ez. A magyarok (ongari) kiváló katonák, de hajlamosak a barbár cselekedetekre, és nem nagyon szeretik a németeket. Két fontos érsekség van: Esztergom, és Kalocsa valamint tíz püspökség, aminek a fele a törökök kezében van. 54 megye, amiből 26 török fennhatóság alatt van. Nincs olyan királyság, amelynek ennyi jelentős folyója lenne, mint a magyaroké: „Danubio, Drawe, Sawe, Teifs, Raab, Vag, Gran.”[Duna, Dráva, Száva, Tisza, Rába, Vág, Garam.]⁶⁰⁶

”Sok mindent, többnyire mesés dolgokat állítanak ennek a népnek és a királyoknak az eredetéről, de én megpróbálom magam az igazsághoz tartani és felsorolom a királyokat, melyek közül I. István olyan nagy jelentőségű volt, hogy a szentek közé emeltetett:

- 997 Santo Stefano
- 1038 Pietro Alamanno
- 1040 Aba
- 1041 Pietro ristabilito
- 1047 Andrea
- 1059 Bella
- 1063 Salomone
- 1074 Geisa
- 1077 Ladislao
- 1095 Colomano
- 1116 Stefano II
- 1135 Bella II
- 1145 Geisa II
- 1165 Stefano III
- 1176 Bella III
- 1198 Emerico
- 1201 Andrea II
- 1235 Stefano IV
- 1278 Ladislao II
- 1291 Andrea III, Veneto

---

⁶⁰⁶ LETI (1685) III. 67.

- 1301 Vincislao
- 1304 Ottone di Baviera
- 1310 Carlo Umberto
- 1342 Lodovico
- 1382 Maria
- 1386 Sigismondo Imperadore
- 1438 Alberto Imperadore
- 1440 Uladislao
- 1445 Ladislao Postumo
- 1458 Mattia Corvino
- 1489 Ladislao II
- 1516 Lodovico
- 1527 Giovanni di Zapel
- 1540 Sigismondo
- 1547 Ferdinando D'Austria
- 1564 Massimiliano Imperadore
- 1576 Rodolfo Imperadore
- 1612 Mattias Imperadore
- 1619 Ferdinando II Imperadore
- 1637 Ferdinando III Imperadore
- 1657 Leopoldo Imperadore.⁶⁰⁷

Amikor a legfontosabb eseményeket sorolja fel, amelyek az európai államok életében történtek, és eljut a tatárjárásig, ott említi meg a magyarokat, akik ennek az elszenvedői voltak.⁶⁰⁸

A IV. kötet negyedik része a világtörténet 1578-tól kezdődő eseményeit tartalmazza egészen 1600-ig. Az 1596-os események rögzítése során említi meg Eger ostromát, mely a keresztények számára nem hozott sikert. 1603-as évekről Alba Reale és Canissa ostromát emeli ki, valamint külön bekezdésben ír az Erdélyben történt eseményekről. „*Sigismondo Battori* lemondott az államról *Ridolfo* császár javára, de az ottani népek fegyvert fogtak és fejedelemmé tették *Istuan Bascaim*

---

⁶⁰⁷LETI (1685) III. 68.

⁶⁰⁸LETI (1685) IV. 210.

Battorit, aki a török segítségével elkergette a császáriakat.⁶⁰⁹ 1605-ben Ali Bascia Magyarországra vonul és beveszi Esztergom városát. 1608-as esztendő magyar vonatkozása az az esemény, amikor, „II. Rudolf, hogy magát tehermentesítse, és az országot a török ellen biztosítsa, átruházta hatalmát Mátyás főhercegre, akit a magyarok elfogadtak és nagy ünnepség keretében megkoronáztak.”⁶¹⁰ 1614-ben „a Nagy Úr Sardar Bascia-t küldte nagy sereggel Erdélybe, hogy lenyugtassa az ottani nép fejedelmük *Gabriel Battori* elleni felkelését, miután az meghalt, a Nagy Úr átadta a kormányt *Gabor Bettelemnek*. Ez a dolog nagyon zavarta az ott élők nagy részét és, hogy megszabaduljanak a török elnyomástól, *Mattias* császár mellé álltak.”⁶¹¹ Az 1615-ös (!) bécsi béke aláíróinak személyét említi meg, mindkét fél részéről, (Forgatz generális, az esztergomi érsek, Ahimet Thiaia, Mustafa Fataga, Gasparo Gratiani) valamint néhány cikkelyt közöl ebből. „A katolikus papok szabadon lakhatnak és építhetnek templomokat Törökország (Turchia) területén, minden akadály nélkül gyakorolhatják hivatásukat, a zarándokok részére útlevelet adnak, hogy szabadon utazhassanak Jeruzsálembe és más szent helyekre, a keresztény kereskedők jogosítványt kapnak, hogy tevékenységüket biztonságban tudják ellátni Konstantinápolyban, ha egy keresztény kereskedő meghal Törökországban, tulajdonát nem lehet lefoglalni.”⁶¹² 1664-es békekötést „szégyenletesnek” írja le, mely mindent meghagyott a török kezén, amelyet már korábban Magyarországon és Erdélyben birtokolt. Továbbá 200 000 forintot kellett a török portának átadni.⁶¹³

A magyarországi királyok felsorolásakor csak az uralkodásuk kezdetét jelöli.

A következő esetekben megállapítható, hogy Leti tévedett, vagy téves információt kaphatott:

1059 *Bella*.

Azaz, I. Béla, aki valójában 1060-1063 uralkodott.

1095 *Colomano*.

Könyves Kálmán (1096-1116).

1135 *Bella I*.

II. Béla uralkodásának kezdete nem 1135, hanem 1131.

---

⁶⁰⁹LETI (1685) IV. 347.

⁶¹⁰LETI (1685) IV. 356.

⁶¹¹LETI (1685) IV. 366.

⁶¹²LETI (1685) IV. 370.

⁶¹³LETI (1685) IV. 370.

- 1145 *Geisa II.*
II. Géza sem 1145-ben, hanem 1141-ben került a trónra.
- 1165 *Stefano III.*
III. István trónralépésének dátuma sem egyezik. Valójában 1162-ben lépett a trónra.
- 1176 *Bella III.*
III. Béla (1173-1196)
- 1198 *Emerico.*
Imre (1196-1204)
- 1201 *Andrea II.*
II. András (1205-1235)
- 1235 *Stefano IV.*
IV. István, aki valójában IV. Béla (1235-1270).
- 1278 *Ladislao II*
II. László korábban uralkodott (1162-1163) ellenkirályként.
- 1291 *Andrea III, Veneto.*
III. András 1290-1301.
- 1304 *Ottone di Baviera.*
Ottó uralkodásának kezdete nem 1304, hanem 1305.
- 1310 *Carlo Umberto.*
Károly Róbert 1301(8)-1342 uralkodott.
- 1386 *Sigismondo Imperadore.*
Luxemburgi Zsigmond 1387-1437 uralkodott.
- 1438 *Alberto Imperadore.*
Habsburg Albert (1437-1439)
- 1458 *Mattia Corvino.*
Mátyás (1458-1490) halálának éve nem egyezik.
- 1489 *Ladislao II*
II. Ulászló valójában 1490-1516-ig uralkodott, és nem kerülhetett a trónra 1489-ben, ahogy Leti írja, hiszen akkor még élt Mátyás.
- 1516 *Lodovico.*
II. Lajos király (1516-1526) életét vesztette a mohácsi csatában, és az azt követő évtizedek egy külföldi számára meglehetősen zavarosnak bizonyulhattak. A törököktől elszenvedett vereséggel, a kettős királyválasztással és a belső háborúval

Magyarország politikai egysége megszűnt. Leti mégis feltünteti *Giovanni di Zapel* Szapolyai Jánost, igaz 1526 helyett 1527. évet jelöli meg uralkodásának első éveként.

1612 *Mattias Imperadore*.

Habsburg (II) Mátyás (1608-1619) trónralépésének éve hibásan szerepel Leti könyvében.

További kutatásokat igényelne Leti Magyarországot érintő információi eredetének vizsgálata. A magyar nevek pontatlan írása⁶¹⁴ is arra enged következtetni, hogy Magyarországról nem írott dokumentumokat kapott informátoraitól, hanem sokkal valószínűbb, hogy szóbeli tájékoztatásban részesült. Míg Itália államainak bemutatása során, olyan viszonylag pontos statisztikai adatokkal dolgozott, amelyeket az utókor kutatói minden fenntartás nélkül elfogadtak, addig az Amszterdam városától távolabbra eső területeket érintő beszámolóit felületesnek, pontatlannak kell megítélni.

---

⁶¹⁴ Vö. 4. sz. melléklet.

Konklúzió

A 17. században a diplomácia világának eseményeiről, a rangsorban bekövetkező változásokról, a különböző politikai, katonai eseményekről szóló tudósítások az átalakult olvasói igények információéhségét is kielégítették. A tájékozódás valamint a tájékozottság felértékelődött. Létrejött a tudósító újságok állandó publikuma. Nemcsak a diplomaták, hanem az olvasni tudó, művelt polgári és köznemesi réteg is egyre gyakrabban vásárolt újságot, könyvet.

Gregorio Leti ennek a kornak az emblemikus alakja, akinek életműve Magyarországon alig ismert, és Olaszországban, és másutt is csak most kerül a kutatók érdeklődésének központjába.

Gregorio Leti életének legfontosabb állomásait áttekintve biztosan állíthatjuk, hogy nemcsak a véletlen játszott közre, amikor Genfből Párizsba, Párizsból Londonba, Londonból Amszterdamba tette át székhelyét. Pontosan tudta, hogy a követségek tulajdonképpen a legfontosabb hírszerző központok. Mivel a követ és udvartartása nagy társadalmi életet éltek, a leggyorsabban információhoz jutni ezeken a rezidenciákon lehetett. A nyilvánosság pedig rendkívül érzékenyen reagált minden, elsősorban protokolláris téren tetten érhető változásra, amelyekről híreket kapott. Egy követ fogadásában történt módosulások még a politikailag kevésbé tájékozott olvasó számára is betekintést nyújtottak a politikai élet szövevényes területébe, mivel az 1700-as évekre már létrejött és széles körben ismertté vált az, amit diplomáciai etikettnek nevezünk. A követ magatartását, fogadását rögzítő szertartások és illem együttese érdekes, különleges hírként jelenhetett meg a korabeli sajtóban, könyvekben. Ha bármilyen változás következett be a megszokott gyakorlatban, protokolláris eseményben, akkor ez a tény valamilyen fontos következménnyel járt az érintett felek kapcsolatában, hiszen a protokollban történő változásban burkolt jelzéseket is lehetett közölni és nem utolsó sorban tudósítani. Leti könyve is pontosan a ceremóniák, a protokolláris események iránti nagy érdeklődés miatt, szinte megjelenésének pillanatában biztos sikerre számíthatott. Nem beszélve arról az egyáltalán nem elhanyagolható tényről, hogy ő már tulajdonképpen meghódította Európa különböző országában élő olvasóit. Ezek az olvasók pedig minden bizonnyal jól ismerték Letit, hiszen betiltott, indexen szereplő művei „hírhedségük” révén mindenhová eljutottak. A piac igényeit pedig

folyamatosan ki kellett elégíteni. Olvasói száma feltehetően a negatív reklámnak köszönhetően is folyamatosan nőtt. Leti könyvében még mindig központi gondolat volt a ceremónia kérdése: „Nincs nehezebb dolog egy szertartáson, mint az uralkodók közötti elsőbbséget szabályozni, és nincs szükségesebb sem. (...) Amint megállapítatik az alárendeltség a rendben, megszűnnek a nehézségek.”⁶¹⁵ A protokoll, a szertartások még mindig jelentős szerepet játszottak a diplomáciai kapcsolatokban, hiszen az államok közötti kommunikáció nem közvetlenül az uralkodók, hanem inkább az őket képviselő diplomatakon keresztül történt, akik megbízójuk távolléte miatt, legalábbis a szertartás szabályai szerint, magát az uralkodót, képviselték. Egyáltalán nem elhanyagolható tehát a protokolláris események vizsgálata, mivel minden állam hírneve, bizonyos értelemben meghatározza az államok közösségében elfoglalt helyét. Nem véletlen tehát, hogy Leti – a maga kevésbé akadémiai stílusában – hosszasan foglalkozik jogi terminusok definiálásával. Kénytelen volt a politikai élet, a diplomáciai protokoll bemutatása során érinteni a szuverenitás kérdését is. Ez elkerülhetetlen volt, hiszen az államok egymásközi viszonyának megértéséhez, el kellett mélyülnie a jogtudomány világában, nyelvezetében. Olvasói nyilvánvalóan nem minden esetben rendelkeztek kellő jogi felkészültséggel, történelmi ismeretekkel, de Leti többször is illette őket a „kíváncsi” és „politikai” jelzőkkel. Talán éppen ez a magyarázata olvasottságának. Híres volt és hírhedt.

Leti műve negyedik kötetének különlegessége abban áll, hogy viszonylag nagy terjedelemben, a teljes IX. fejezetben (725-792 oldal) sorolta fel azokat a jeles személyiségeket, akiknek műveit, tevékenységét kiemelkedőnek tartotta. Értelmiségi pályákat vázolt fel. Olyan egyéniségeket mutatott be röviden, akik e társadalmi státus minden nehézségét átérték, túlélték, és kapcsolatba kerülvén az éppen aktuális uralkodó réteggel, politikai elittel, a hatalommal, intellektuális tőkájukat kamatoztatni tudták. Természetesen a kegyvesztett udvari író alakja is felmerül Leti beszámolójában. Ők Leti számára nyilvánvalóan a „forrást” is jelentették. Biztosan állíthatjuk, hogy nemcsak ismerte, hanem használta is Machiavelli, Bodin, Castiglione műveit. Az egységes Itália-képe, nem minden előzmény nélkül bontakozik ki Leti könyvében, hiszen bebizonyítottuk, hogy olvasta és értette Machiavellit, tudott a Velence-mítosz keletkezéséről és ismerte a köztársaság

---

⁶¹⁵LETI (1685). VI. 31.

működését, levelezésben állt fontos velencei személyekkel.

Az olvasók kíváncsiságának kielégítése, olvasótáborának szélesítése volt Leti célja és érdeke. A *Történelmi és politikai ceremónia* című könyvének címválasztása sem lehetett a pusztán véletlen műve, mivel megjelentetésével azt is sugallta, hogy az olvasó betekintést nyerhet közeli, távoli uralkodók udvarának belső, intrikáktól sem mentes életébe. Az udvarban, az udvarból élő hivatalnokokról szóló információk iránt pedig egyre nagyobb volt a kereslet, s Leti nem tett mást, csak annyit, hogy a könyv címével még azokat az olvasókat is magához csalogatta, akik eddig esetleg megvetették őt, és mereven elzárkóztak könyvei olvasásától.

A 16–17. század politikai helyzetének leírásakor fontos szerepet játszott a hatalmi egyensúly, mely alapvetően meghatározta az európai államok egymás közti viszonyát, rivalizálását. Leti, mint láttuk, ismerte a korszak eseményeinek háttérben zajló folyamatokat, a vallási és dinasztikus konfliktusokat a „bőrén” tapasztalta meg. Igaz, hogy a vallásos frazeológia, archaikus volta ellenére még Leti könyvében is megtalálható, ám az is szembeötlő, hogy bizonyos terminusokat a ráció oldaláról közelít meg. Számtalanszor fordul elő művében az *Európa*, az *államérdek* szó, mely a nemzetközi viszonyok racionális megközelítését jelenti.

A dolgozat azon fejezete, amely az európai diplomáciai traktátusirodalom fejlődését tekintette át, azt a célt szolgálta, hogy Leti művét is behelyezzük abba a folyamatba, amelyből eddig a szakirodalom, talán méltatlanul, kihagyta.

A dolgozat röviden foglalkozik az államrezon-államérdek elméletek bemutatásával. Leti, mint láttuk, tudatosan nem használta közvetlenül ezeket, a számára már elavultnak tűnő kifejezéseket. Ő az államérdek terminus helyett, már mindenütt határozottan, céltudatosan a *politika* kifejezést használta.

A könyv címében szereplő szavak: a politika, a történelem, a ceremónia, komoly tudományos megközelítést feltételeztek. Leti minden bizonnyal új olvasókat hódított meg csak azzal, hogy zseniálisan választotta meg könyvének címét. Az európai udvarok diplomáciai testületeinek tagjai is, akikkel Leti érintkezett, akikkel valamilyen kapcsolatba került, kezükbe vették ezt a művet. Hiszen Leti mindenkinek tudtára adta, hogy nagyon sok olyan személlyel találkozott az európai diplomáciai életben, akik teljesen alkalmatlanok voltak feladatuk ellátására. Barátait és ellenségeit kényszerítette művének elolvasására ezzel az egyszerű címválasztással, s hódított meg tömegeket művei olvasására.

Amikor Leti saját tevékenységét definiálta az 1692-ben megjelent Oliver

Cromwell⁶¹⁶ életét bemutató könyvének előszavában, rendkívül magabiztosan és határozottan sorolta fel azokat a műfajokat, amelyeket tudatosan választott ki magának. Leti, könyveinek olvasásához maga adja meg a kulcsot. A dolgozat igyekezett ezt a logikát követve értelmezni a *Történelmi és politikai ceremónia* című könyvet. „Három típus szerint kell ennek az írónak a műveit osztályozni. Az első csoportba azok a könyvek tartoznak, amelyek szórakoztatni akarnak és a pihenés óráiban gyönyörűséget hoznak, a másodikba azok, amelyek oktatnak mindenféle téren mindenkit, akik előrejutni akarnak az udvarokban, a köztársaságokban, a politikai hivatalokban, igazságszolgáltatás vagy a kormányzati méltóságok terén. S végül vannak azok a könyvek, amelyek számukat tekintve a legmagasabbak, és amelyekre olyan embernek van nagy szüksége, aki a civil társadalomban megalapozott beszédével akar jól szerepelni.”⁶¹⁷

A szakirodalom eddig azt a Gregorio Letit ismerte, és annak az írónak a tevékenységét ítélte meg, aki az első és az utolsó csoportba tartozó műfajban publikált. Ezért illetik Letit a „poligráf, grafomán” jelzőkkel. Ha azonban a *Történelmi és politikai ceremónia* című könyvet a Leti által felállított kategóriákon belül szeretnénk elhelyezni, akkor azt a második típusú írások közé kell sorolni, azok közé „amelyek oktatnak mindenféle téren mindenkit, akik előrejutni akarnak az udvarokban, a köztársaságokban, a politikai hivatalokban, igazságszolgáltatás vagy a kormányzati méltóságok terén.”⁶¹⁸ Láttuk, hogy műveinek nagy részében valóban nem politikai gondolkodóként, hanem történészként mutatkozik meg Leti. Éppen ezért volt érdekes Leti életművét, pályafutását a *Történelmi és politikai ceremónia* című művén keresztül megvizsgálni, ami után az alábbi fontos következtetéseket lehet levonni.

Az író személyisége is megváltozott. Míg korábban, genfi, párizsi majd londoni tartózkodása alatt többnyire gúnyiratai által vált ismertté, hírhedtté, addig későbbi művei már a politika világába kalauzolják olvasóit. 1678-ban adták ki azt a könyvet, melynek címe *Boccalini, Politikai mérleg* volt. Ennek nem szerzője, hanem csak szerkesztője Leti. A *Történelmi és politikai ceremónia* című műve 1685-ben látta meg a napvilágot. Korábban is foglalkozott a politikai élet szereplőivel, uralkodók, pápák életével, ám egyiket sem tekinthetjük politikatörténeti szempontból

---

⁶¹⁶BARCIA, (1981) 51-59.

⁶¹⁷BARCIA (1981) 52.

⁶¹⁸BARCIA (1981) 52.

olyan jelentősnek, mint ez utóbbi két írását.

Az olvasók felkészültsége és érdeklődése is megváltozott az idő előrehaladtával. Egyre nagyobb tömegeket vonzott a politika, a diplomácia világa, az innen származó információk, hírek.

Leti pedig ismerte a különböző társadalmi réteghez tartozó olvasók igényeit, műveltségüket vagy éppen hiányosságukat, tudatosan igyekezett kielégíteni információ-éhségüket. Elkötelezetten igyekezett az olvasóközönség véleményét, az európai közvéleményt befolyásolni. Ennek érdekében mindent megtett. Láttuk életének legfontosabb korszakai rekonstruálása során, hogy bejárta egész Európát. Kisebb-nagyobb konfliktusok árán beszerezte az összes, számára fontos információt, kapcsolati hálót szőtt, helyezkedett. Mindezek persze, – ne legyenek illúzióink– egzisztenciális szempontokat figyelembe véve voltak fontosak. Hiszen, ha nem publikált és nem volt téma, amiről meggyőzően írhatott, akkor egyszerűen a megélhetése forgott kockán. Modern értelemben véve igazi publicista volt, aki valóban a „tollából” élt meg, és valóban állandóan kockáztatott. Ebből a megközelítésből elfogadható a szakirodalom által használt fordulat, miszerint Gregorio Leti a „toll kalandora” volt. Ugyanakkor, mivel a jog világába, Európa államainak történetébe vezette be olvasóit, s mint tapasztalhattuk könyvének elemzése során, maga is részesévé vált az európai politikai diskurzusoknak, bizony állíthatjuk, hogy ez a „kalandor” valóban az európai politikatörténet részévé vált.

Függelék

1. melléklet

Luigi Fassò által Gregorio Letinek tulajdonított művek.

(1924) 26-32.:

1. *La strage de' riformati innocenti, opera non meno divota e curiosa che necessaria a tutti quelli fedeli che desiderano approfittarsi nella costanza della Religione Riformata e nella purità della Fede. Da Giovanni Gregorio Leti accademico Forastiero e Professore della Lingua Italiana composta e divisa in vari discorsi accademici.* (In Ginevra, appresso Giovanni di Tournes, l'anno MDCLXI).

2. *L'ambasciata del gallo, panegirico di GIOVANNI GREGORIO LETI, sopra le parole di S. Giovanni XVIII, 8, 27, stampato appresso Gio. Strudonio, 1663.*

3. *Conclave nel quale fu eletto Fabio Chiggi detto Alessandro VII, s.1., alla Sfera, 1664.*

4. *La lode della Guerra ed il biasimo della Pace. Esercizio accademico di GREGORIO LETI nuovamente ristampata, per Simone Fagete, 1664, s.1.*

5. *La lode della caccia, esecito accademico di GREGORIO LETI, appresso Gastone Femie, 1664, s.1.*

6. *Dialoghi Historici o vero Compendio historico dell'Italia e dello stato presente de' Principi e Repubbliche Italiani, dell'ACCADEMICO INCOGNITO, Ginevra, per Pietro Chouët, 1665.*

7. *Dialoghi politici, o vero la Politica che usano in questi tempi i Principi e repubbliche italiane per conservare i loro stati e signorie, in Roma per Francesco Moneta, 1660, in due parti.*

8. *Roma piangente o dialoghi tra il Tevere e Roma, Leida, appresso Battista Vero, (Alla Sfera), 1666.*

9. *Vita di Donna Olimpia Maldachini che governò la Chiesa durante il papato di Innocenzo X scritta dall' Abate GUALDI, Ragusa, appresso Giulio Giuli, 1666.*

10. *L'amore di Carlo Gonzaga e della Contessa Margarita della Rovere, scritto dal Signor GIULIO CAPOCODA, Ragusa, appresso Fabio Fabi, nell'anno 1666.*

11. *La doppia impiccata, Orbitello, Cesare Cesari, 1667.*

12. *Il Nipotismo di Roma, o vero Relatione delle ragioni che muovono i Pontefici, all'aggrandimento de'Nipoti. Del bene e male che hanno portato alla Chiesa doppo Sisto IV sino al presente. Delle difficoltà che incontrano i Ministri de' Principi nel trattar con loro, et insieme col rimedio opportuno per liberarsi da tali difficoltà. E della causa perchè le famiglie de'Pontefici non sono durate lungo tempo in grandezza*, s.1., 1667.
13. *Il cardinalismo di Santa Chiesa* diviso in te parti, s.1. 1668.
14. *Conclavi dei Pontefici Romani*, s.1.1668.
15. *Il Sindacato di Alessandro VII*.
16. *Discorsi molto curiosi e politici intorno agli interessi di Roma, Francia, Spagna, Colonia*, alla Sfera, 1668.
17. *Vita di Sisto V pontefice romano*.
18. *La Dieta di vari autori, o vero Raunanza di varie opere Politiche modernissime sopra gli affari correnti ed interessi di tutti li Potentati dell'Europa*, Bruxelles, 1669, in - 12°.
19. *Le visioni politiche sopra gli interessi più reconditi di tutti i principi e repubbliche della cristianità, divise in sogni e ragionamenti tra Pasquino e il Gobbo di Rialto*, Germania, 1671.
20. *L'ambasciata di Romolo ai Romani, nella quale vi sono annessi tutti i Trattati, Negoziati, Satire, Pasquinate, Relationi, Apologie, Canzone, Sonetti, Ritratti et altre scritture sopra gli interessi di Roma durante la sede vacante*, Bruxelles, 1671.
21. *Li precipitii della sede apostolica o vero la Corte di Roma Perseguitata e Pereguitante*, Lione, presso Adam Demen, 1672.
22. *Europa Gelosa*, Colonia, Cottar, 1672.
23. *Li tesori della corte romana in varie relattioni fatte Pregadi*, Bruxelles, 1672.

2. melléklet

Avinione, 1666: L'Argelati, Script.med., III, 802, említi Gregorio Leti, *Roma piangente* című művének francia fordítását, melyet Genfben adtak ki. Ugyancsak 1666-ban Brüsszelben is megjelenik a mű Foppens neve alatt, de hamis dátummal. Bologna, 1671:*Le segreti di Stato dei principi dell'Europa rivelati da vari confessori politici, per lo beneficio comune di tutti quelli che maneggiano affari pubblici e per la soddisfazione dei più curiosi.* Bologna, 1671, 2 voll., in 12°.Gregorio Leti műve, ám Genfben (Cameroni) nyomtatták. *Ambasciata di Romolo a'romani nella quale vi sono annessi tutti i trattati, negoziati, satire, pasquinate, ec. Durante la sede vacante dopo la morte di Clemente IX, sino al giorno della creatione di Clemente X.* Bruxelles, 1671, in - 12°. Gregorio Leti műve szintén, ám Genfben adták ki. *Li tesori della corte Romana in varie reattioni fatte in Pregadi d'alcuni Ambasciatori veneti, residenti in Roma, sotto differenti Pontefici e dell'Almaden, ambasciatore francese.* Bruxelles, 1672. Leti műve, amit Genfben nyomtattak (Cameroni). *Il livello politico, o sia la giusta bilancia, nella quale si pesano tutte le massime di Roma, e attioni de'Cardinali viventi.* Castellana, appresso Benedetto Marsetti, 1678 4 voll.in 12°. Leti Genfben nyomtatott műve (Argelati).

Leti a *Cromwell élete* című saját művének az olvasókhöz írt bevezetőben felsorolja az addig írt műveinek címét, melyek közé helyezi, a *La bilancia politica di tutte le opere di Traiano Boccalini, parte prima, dove si tratta delle osservazioni politiche sopra i sei libri degli Annali di Tacito, il tutto illustrato dagli avvertimenti del Signor Cavaliere Ludovico Du May,* Castellana, Per Giovanni Hermano Widerhold, Anno MDCLXXVIII,3 voll., in 4°. című művet, melyeket maga hamis jegyzetekkel látott el. Fumagalli holland kiadásúnak tartja, míg Parenti úgy gondolja, hogy Genfben nyomtatták.

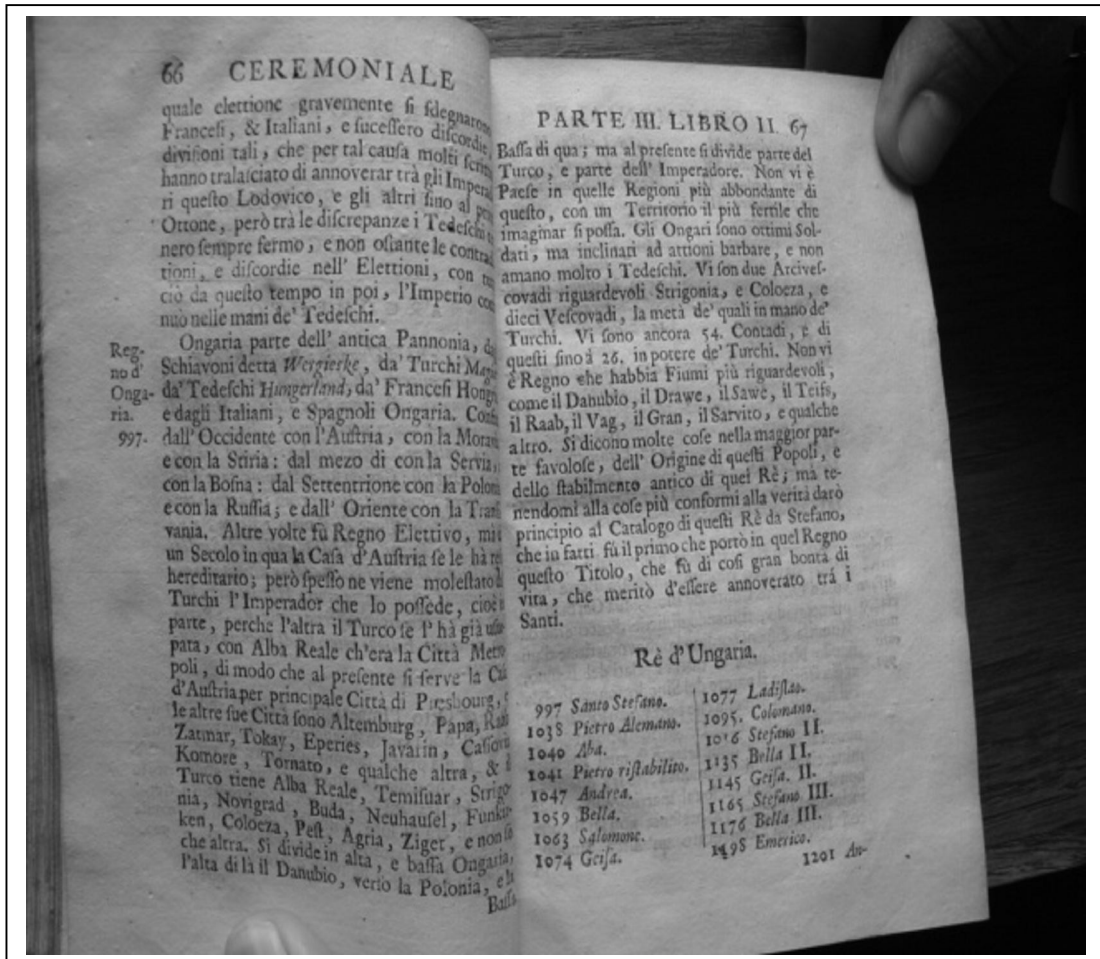
A *Vita del Catolico Re Filippo II* In Coligny, 1697, 2 voll. in 4° című művet Argelati (Script.med., III,802) Letinek tulajdonítja, Berti (Cat.Capponi,227) hamis nyomdász, bizonyos Giovanantonio Chonet nevét is megemlíti. A *Le Putanisme,ou la confrérie des putains de Rome, assemblées en conclave pour l'election d'un nouveau pape.* Cologne, 1669, in -12°. című mű szintén Letinek tulajdonított olaszul megjelent könyv francia fordítása.

A következő könyveket szintén Genfben adták ki, míg a művekben más városok nevei szerepelnek: *L'Europa Gelosa, o vero la gelosia de'Principi*

d'Europa, opera piena di varie scritture politiche modernissime sopra li correnti affari ed emergenti di tutti li potentati dentro e fuori d'Europa, con esatto argomento di quanto si contiene in ciascuna di esse scritture. Colonia, 1672. 2 voll., in - 12°. Ambasciata di Romolo a 'Romani nella quale vi sono annessi tutti i trattati, negoziati, satire, pasquinate ecc. Bruxelles, 1671. Li segreti di stato de'Principi d'Europa rivelati da vari confessori politici con aggiunte considerabili.

3. melléklet

68 CEREMONIALE

1201 <i>Andrea II.</i>	1489 <i>Ladislao II.</i>
1235 <i>Stefano IV.</i>	1516 <i>Lodovico.</i>
1278 <i>Ladislao II.</i>	1527 <i>Giovanni di Zepel.</i>
1291 <i>Andrea III. Veneto.</i>	1540 <i>Sigismondo.</i>
1301 <i>Vincislao.</i>	1547 <i>Ferdinando d'Austria.</i>
1304 <i>Ottone di Baviera.</i>	1564 <i>Massimiliano Imperadore.</i>
1310 <i>Carlo Umberto.</i>	1576 <i>Rodolfo Imperadore.</i>
1342 <i>Lodovico.</i>	1612 <i>Mattias Imperadore.</i>
1382 <i>Maria.</i>	1619 <i>Ferdinando II. Imperadore.</i>
1386 <i>Sigismondo Imperadore.</i>	1637 <i>Ferdinando III. Imperadore.</i>
1438 <i>Alberto Imperadore.</i>	1657 <i>Leopoldo Imperadore.</i>
1440 <i>Uladislao.</i>	
1445 <i>Ladislao Postumo.</i>	
1458 <i>Mattia Corvino.</i>	

Roberto Rè di Francia figliuolo d'Ugo Cappello, havendo risoluto di sposare Berta figliuola d'Odetro Conte de Blois; sua Germana in primo grado, stimando difficile d'ottenere da Roma la dispensa ordinò la convocazione d'un sinodo Nattionale di tutti i Prelati del Regno, accio sentisse il parere del Sinodo sopra ciò, da cui havuto in risposta che poteva farlo, immediatamente spollò. Gregorio V. intesa tal nuova scrisse asprissime lettere à quei Prelati, minacciandogli di scomunione, se fra due mesi non dichiaravano nullo tal matrimonio, onde intimoriti i Prelati (al presente non farebbono così scopolosi) convocato un'altro Sinodo, 10

PARTE III. LIBRO III.
*pubblicato inavuto; se havendo in que-
 sto il Pontefice forte tuamente le solite
 orazioni al Rè, fulminò e conno di Lui,
 contro la moglie una rigorosa scomunica, la
 quale tutti i Vescovi venne pubblicata in tutti
 gli anni della loro Diocesi. In tal tempo si tro-
 vò la Regina gravida, e così si scrive che di la
 medesima hora partorisce un mostro, con il col-
 le di un'Uccello, la qual cosa (per
 quanto molti scrivono) compisse talmente
 quanto il Rè, stimando tutto ciò un'effetto
 della scomunica, che prese subito expediente
 di farne la penitente, che la fimo grande nel
 tempore quella che tanto amava, e così ripa-
 rando quella in Roma Addon Abbate de Fle-
 tina monaco in Roma Pontefice l'assoluzione,
 per citare al Pontefice l'assoluzione,
 onde gli venne da Gregorio mandata con certi
 dogli di penitente solenne.*

Le gravissime turbolenze successe nell'Elet-
 tore al Impero d'Ottone III. di questo no-
 me che furono tanta d'uno scandalosissimo Dif-
 fetto nella Chiesa, con la creazione di tre Pon-
 tefici, e tutto ciò per le pretenzioni che ostina-
 tamente conservava ciascuno di voler l'Impe-
 ratore della sua Nazione, pretendendo i Fran-
 cesi Pontefice, gli Italiani, Italiano; & i Te-
 deschi, Tedesco, e come questi vicini vissero,
 lo stesso negli altri li fece dar nelle finime
 che ragionavano Scisme tali che non si quietar-
 no senza grave effusione di sangue: e con caligina-
 ri i Soluzioni rimette Ottone nella Sede del Va-
 ticano, Gregorio V. suo varente, & amico,
 mi che però aveva meriti che lo rendevano
 dignissimo del Papato.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁBEL, 1890   ÁBEL Jenő, *XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei*, Budapest, 1890
- ANDERSON, 1993   ANDERSON, Matthew Smith. *The Rise of Modern Diplomacy, 1450-1919*. London: Longman. 1993.
- Dr. ANTALFFY, 1986   Dr. ANTALFFY György: *Machiavelli és az állam tudománya. Állam- és jogelméleti reflexiók*. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó. Budapest, 1986.
- ARCHIVIO
STORICO
ITALIANO, 1897   *Archivio Storico Italiano, s. V. Tomo XIX*, Firenze, 1897.
- ARIOSTO   Ludovico ARIOSTO, *Orlando furioso*
http://www.liberliber.it/biblioteca/a/ariosto/orlando_furioso/html/index.htm
- GAETA, 1984   Franco Gaeta, *Venezia da «stato misto» ad «aristocrazia esemplare»*, in: *Storia della cultura Veneta. Dalla Controriforma alla fine della Repubblica. 4-5.* a cura di Girolamo ARNALDI e Manlio PASTORE, Stocchi. Ed.:Neri Pozza, 1984.
- AVELLINI, 1997   Luisa AVELLINI, *Un emulo bolognese del Ramusio: Valerio Zani, curatore del „genio vagante” (1691-1693)*. In: *Libri, tipografi, biblioteche. Ricerche storiche dedicate a Luigi Balsamo II*, a cura dell'Istituto di Biblioteconomia e Paleografia Università di Parma. Leo Olschki, 1997, a cura di Arnaldo GAUDA, Elisa GRIGNANI, 422.
- ARTNER, 1968   ARTNER Tivadar, *A barokk művészete*. Móra, Budapest, 1968.
- BARBARICS, 2004   BARBARICS Zsuzsa, *Kézírtos Neue Zeitung-gyűjtemények a Habsburgok közép-európai tartományaiban*. Századok, 2004.5. sz.
- BARCIA, 1982   Franco BARCIA, *Bibliografia delle opere di Gregorio Leti*, Angeli, Milano, 1982

- BARCIA, 1983 *Un politico dell'età barocca: Gregorio Leti*, Angeli, Milano, 1983
- BARCIA, 1987 Gregorio Leti: informatore dei principi italiani, Angeli, Milano, 1987.
- BARCIA, 1981 *Il Catalogo delle opere di Gregorio Leti e trascritto per intero* in Franco BARCIA, *Bibliografia delle opere di Gregorio Leti*, Milano, Angeli, 1981 (« Saggi e ricerche dell'Istituto di Scienze Politiche "Gioele Solari" – Università di Torino », 27).
- BAZZOLI, 2002 Maurizio BAZZOLI, *Államrezon és az államok érdekei. A követről szóló traktátusi irodalom a XV századtól a XVIII-ig. (Ragion di Stato e interessi degli stati. La trattatistica sull'ambasciatore dal XV al XVIII secolo.)* In: *Nuova Rivista Storica*, 2002, 2.
- BENDA 1979 BENDA Kálmán, Az újkori diplomácia hajnalán. *História*, 1979. (1. évf.) 1. sz.
- BRANCA, 1973 *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, a cura di Vittore BRANCA, Olschki, Firenze, 1973.
- BENE, 1999 BENE Sándor, *Theatrum Politicum. Nyilvánosság közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Kossuth Egyetemi Könyvkiadó, Debrecen, 1999.
- BENE, 1999, 07 BENE Sándor, *Az „Erény múzeuma”*. *Az irodalmi és politikai nyilvánosság humanista modellje*.
<http://beszelo.c3.hu/99/0708/27bene.htm>
- BENE SZIMPÓZIUM, BENE Sándor, www.iyu.fi/hungkong/pub_ben_hu_intro.htm
- BERTELLI Sergio BERTELLI, *Palazzo Pitti dai Medici ai Savoia*. www.archiviodistato.firenze.it/nuovosito/fileadmin/template/allegati_media/libri/corte_toscana/Corte_Bertelli.pdf
- BONFANTINI, 1991 Niccoló Machiavelli, *La Mandragola, Belfagor, Lettere*, a cura di Mario BONFANTINI. Milano, Mondadori, 1991.

- BONGHI Giuseppe BONGHI, *Progetto Machiavelli*.
www.classicitaliani.it/index090.htm - 16k -
- BONGI, 1897 Salvatore BONGI, *Archivio Storico Italiano, s. V. Tomo XIX*,
Firenze, 1897.
- BURCKHARDT, BURCKHARDT Jakab, *A renaissancekori műveltség*
1896 *Olaszországban*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest,
1896.
- BURKE, 1994 Peter BURKE, *Az olasz reneszánsz. Kultúra és társadalom*
Itáliában. Osiris-Századvég, Budapest, 1994.
- CAMERONI (1893) Agostino Cameroni, *Gregorio Leti, uno scrittore*
avventuriero del secolo XVII: appunti critici. Milano, Galli –
Chiesa -Guindani,1893.
- CANNING, 2002 Joseph CANNING, *A középkori politikai gondolkodás*
története 300-1450. Osiris, Budapest, 2002.
- CARELLA, 1988 Angela CARELLA, *Urbino e le Marche*,in *Letteratura*
Italiana. Storia e geografia. L'età moderna, Torino, Einaudi
1988
- CASTELLI, 1986 P.CASTELLI, *Cronache dei loro tempi: cultura alla corte*
dei Montefeltro dal XV al XVI secolo, in *Arte e cultura nella*
provincia di Pesaro e Urbino dalle origini a oggi. Venezia,
Marsilio, 1986.(www.uniurb.it/uborseworking.htm)
- CASTIGLIONE Baldassar CASTIGLIONE, *Az Udvari Ember*. Franklin-
Társulat, Budapest, é.n
- CASTIGLIONE, Baldassar CASTIGLIONE, *Il libro del Cortegiano*. a cura di
1955 Bruno MAIER, Torino Utet, 1955.
- CESERANI, 1995 Remo CESERANI – Lidia DE FEDERIC, *Il materiale e*
l'immaginario. Manuale e laboratorio di letteratura. La
società signorile. Volume secondo. Loescher, Milano. 1995
- CHASTEL, 1965 Andre CHASTEL, *I centri del Rinascimento*, Milano 1965.
- CONTARINI, 1571 Gaspare CONTARINI, *De Magistratibus et Republica*
Venetorum, V, in *Opera*, Parigi, 1571, faksimile kiadás
Farnborough, Gregg, 1986, pp. 325-326, olasz fordítás
Tropani.)
- COUSIN, 1970 F.COUSIN, *La personalità storica dei duchi di*
Urbino,Urbino 1970

- CUAZ, 1982 Marco CUAZ, *Intellettuali, potere e circolazioni delle idee nell'Italia moderna. (1500-1700)*. Loescher, Torino, 1982.
- CSAPODI, 1981 CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- CSÁSZÁR, 1914 CSÁSZÁR Mihály, *Az Accademia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme*, Pozsony, Eder István Könyvnyomdája, 1914.
- DAGRADI Sergio A. DAGRADI, *Dottrine tradizionali del diritto naturale e origini del giusnaturalismo moderno*. www.cooperweb.it/societaeconflitto/giusnaturalismo.html - 253k
- DE SANCTIS 1972 Francesco DE SANCTIS, *Storia della letteratura italiana*. Torino, Einaudi, 1972.
- DEWALD, 2002 Jonathan DEWALD, *Az európai nemesség 1400-1800*, Pannonica Kiadó, 2002, Elektronikus kiadás DOCBOOKXML. <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b136/ch04s05.html#ftn.d4e1429>
- DIONISOTTI, 1977 Carlo DIONISOTTI, *Geografia e storia della letteratura italiana*. Torino, Einaudi, 1977.
- DIONISOTTI, 1971 Carlo DIONISOTTI, *Chierici e laici nella letteratura italiana del primo Cinquecento, in Problemi di vita religiosa italiana nel Cinquecento. Atti del convegno di Storia della Chiesa in Italia*, Antenore, Padova 1960, kibővítve in: *Geografia e storia della letteratura italiana*, Einaudi, Torino 1971.
- DOOLEY- BARON, 2001 *The Politics of Information in Early Modern Europe*. Szerk., Brandan DOOLEY, Sabrina A.BARON, London, 2001, Routledge
- LUCAS- DUBRETON, 1995 J.LUCAS-DUBRETON, *La vita quotidiana a Firenze ai tempi dei Medici*. Rizzoli, Milano. 1985. Loescher, Milano. 1995.
- DUBY- LARDREAU, 1993 Georges DUBY-Guy LARDREAU: *Párbeszéd a történelemről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- ECO, 1988 Umberto ECO, *A rózsa neve*, Európa, 1988.

- FASSÒ, 1924 Luigi FASSÒ, *Avventurieri della penna del Seicento*, Firenze, Le Monnier, 1924.
- FERRARI, 1929 Giuseppe FERRARI, *Corso sugli scrittori politici italiani*, Milano, Marini, 1862, a cura di O.OLIVETTI, Milano, Monann,1929. Riccardo FUBINI, 1972.
- FRAKNÓI, 1898 FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái*, Századok, 1898.
- FRAKNÓI, 1914 FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás törekvései a császári trónra*, Budapest, MTA, 1914.
- FUBINI, 2001 Maria FUBINI LEUZZI, *A proposito di identità cittadina. Le opere pie in Italia, in Europa e a Firenze*. Qualche scheda in: *Problemi di identità tra Medioevo ed età moderna. Seminari e bibliografia* a cura di Paolo PRODI e Valerio MARCHETTI. Clueb, Bologna, 2001.
- GALEOTTO *GALEOTTO* Marzio könyve *Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről*. Budapest, Lampel Róbert, é.n.
- G. ETÉNYI, 2002 G. ETÉNYI Nóra, *Államelmélet, politika és pamfletek a 17. századi Európában*. Aetas-2002.1.sz
<http://www.aetas.hu/2002-1/2002-102.htm>
- GAUDA-GRIGNANI, 1997 *Libri, tipografi, biblioteche. Ricerche storiche dedicate a Luigi Balsamo II*, a cura dell'Istituto di Biblioteconomia e Paleografia Università di Parma. Leo Olschki, 1997, a cura di Arnaldo GAUDA, Elisa GRIGNANI.
- GIANNOTTI, 1974 Donato Giannotti, *Opere politiche*, a cura di F. Diaz, I, Milano, 1974.
- MARTELLI-GALASSO, 2007 *Instrukciók a Spanyolországba és a „spanyol Itáliába a Mediciek által megbízott követeknek és küldötteknek. (Istruzioni agli ambasciatori e inviati medicei in Spagna e nell'”Italia spagnola” (1536-1648).)* A cura di Francesco MARTELLI e Cristina GALASSO. 2007, Industrie Grafiche Pacini, Ospedaletto, Pisa.

- GOMBRICH, 2002 E. H. GOMBRICH, *A művészet története*, Budapest, Glória, 2002.
- GUICCIARDINI, 1990 Francesco GUICCIARDINI, *Itália története (1494-1534)*. Európa, Budapest, 1990.
- GUIDOBALDI, 1995 N.GUIDOBALDI, *La musica di Federico.Immagini e suoni alla corte di Urbino*, Firenze,Olschki 1995.
- GYÁNI, 2000 GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest, 2000.
- HAHNER, 1997 HAHNER Péter, *Vesztfáiai béke*. Rubikon, 1997/2.
- H. BALÁZS, 1957 *Mátyás a kortársak között*. Szerkesztette, H. BALÁZS Éva, Budapest, Bibliotheca Kiadó, 1957.
- HERCZEG, 1983 *A rettentő Kukkubusok. Régi olasz elbeszélők*. Szerk.: HERCZEG Gyula. Budapest, Európa, 1983.
- HERCZEG, 1982 HERCZEG Gyula, *Machiavelli*. In Világirodalmi Lexikon. Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.
- HEERS, 1988 Jacques HEERS, *La vita quotidiana nella Roma pontificia ai tempi dei Borgia e dei Medici (1420-1520)*. Rizzoli, Milano, 1988.
- F. H. HINSLEY, 1986 F. H. HINSLEY, *Sovereignty*. Cambridge, 1986, London
- HOMONNAI HOMONNAI Sarolta „...eundo in nuncium regis versus regem Hungariae...”*Egy diplomáciai utazás és költségei 1346-ban*. www.arts.u-szeged.hu/mediev/mediev_biblio.htm - 19k -
- HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Államrezon és konzervatívizmus*. Kommentár, 2007/6.
- HÖRCHER, 2007 HUNYADI Mátyás. *Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1990.
- HUNYADI, 1990 HUNYADI Mátyás. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi nyomda,1941.
- HUNYADI, 1941 HUNYADI Mátyás. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi nyomda,1941.
- HUSZTI, 1927 HUSZTI József, *Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz*, Budapest, MTA, 1927.

- INFELISE, 2002 Mario INFELISE, *Prima dei giornali. Alle origini della pubblica informazione (secoli XVI e XVII)*, Laterza, 2002.
- INFELISE, 2009 www.venus.unive.it/riccdst/licenze.htm
- IPOLYI, 1878 IPOLYI Arnold, Gróf Prokesch-Osten Antal emlékezete és Mátyás király könyvtára maradványainak fölfedezése, Budapest, MTA, 1878.
- ISACS A. K. ISACS, *Condottieri, stati e territori nell'Italia centrale*, in Federico di Montefeltro
www.iyu.fi/hungkong/pub_ben_hu_intro.htm
- IVANICS, 1999 IVANICS Mária, *Krími tatár követjárások a bécsi udvarban 1598-1682. (Vázlat a krími tatár diplomácia 16-17. századi történetéről)*. Aetas, 1999.(14.évf.)4.sz.
- JANKOVICS, 2004 *Hatalom és kultúra*. Szerk. JANKOVICS József-NYERGES Judit. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2004.
- JÁSZAY, 2000 JÁSZAY Magda, *Párhuzamok és kereszteződések a magyar-olasz kapcsolatok történetéből*, Ciceró, Budapest, 2000.
- JUHÁSZ, 1938 JUHÁSZ Lajos, *Thuróczy és Bonfini krónikájának összehasonlítása Zsigmondtól Mátyásig*. Szeged, 1938.
- KAPOSI, 2007 KAPOSI, *Machiavelli életművének egysége és a machiavellizmusok sokfélesége*,
<http://www.matud.iif.hu/mthon.html>. Magyar Tudomány. <http://www.matud.iif.hu/07okt.html>"_2007/10_296. o.
- KARDOS, 1972 KARDOS Tibor, *Élő humanizmus. Irodalmi tanulmányok, arcképek, vázlatok*. Bp., Magvető, 1972.
- KARDOS, 1983 KARDOS Tibor, *Ki volt Mátyás király*, Budapest, Magvető, 1983.
- KÁRMÁN, 2006 KÁRMÁN Gábor, *Bellum iustum érvelések II. Rákóczi György háborúiban*. Századok 140. (2006).
- KAZINCZY, 1863 *Mátyás király. Kortársai tanúsága szerint*. Közli: KAZINCZY Gábor. Pest, Ráth Mór, 1863.
- KERESZTURY, 1982 KERESZTURY Dezső, *Híres magyar könyvtárak*. Budapest, Minerva, 1982.
- KISS-RADÓ-SASHALMI, 2006 KISS Gergely-RADÓ Bálint-SASHALMI Endre, *Abszolutizmus és isteni jogalap*. Budapest, 2006

- KLANICZAY, 2000 KLANICZAY Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Balassi, Budapest, 2000.
- KLANICZAY, 1982 *A Manierizmus*. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket és a képeket válogatta és szerkesztette KLANICZAY Tibor. Gondolat, Budapest, 1982.
- KONTLER, 1996 *Quentin Skinner. Machiavelli*. Szerk.: KONTLER László. Budapest, 1996.
- KONTLER, 2000 *Konzervatívizmus 1593-1872*. Szöveggyűjtemény. Szerk.: KONTLER László, Osiris, Budapest, 2000.
- KOSÁRY, 1987 KOSÁRY Domokos: *A történelem veszedelmei*. Magvető, Budapest, 1987.
- KÖPECZI, 1976 KÖPECZI Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége.” *A Thököly- felkelés az európai közvéleményben*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1976.
- KŐRÖSI, 1902 KŐRÖSI Sándor: *Zrínyi és Machiavelli. Különlenyomat az „Irodalomtörténeti Közlemények.”-ből*. 1902. Budapest, Atheneum.
- KRIVATSY, 1982 Naty KRIVATSY, *Bibliography of the works of Gregorio Leti*, Oak Knoll Books, New Castle, 1982.
- KURUCZ, 2006 KURUCZ György, *Könyv és főnemesi műveltség. Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén*. AETAS, 2006. 2-3. szám.
- KURUCZ, 2006 KURUCZ György, *Kényszer és szolgálat. Portrévázlat Festetics Györgyről*. SZÁZADOK, 2006. 6. szám.
- KURUCZ, 2006 KURUCZ György, *Adósság, hitel, törlesztés. Festetics György pénzügyi helyzete 1798 és 1818 között*. SZÁZADOK, 2006. 3. szám.
- KURUCZ, 2006 KURUCZ György, *Irodalmunk „jó embere” (Festetics György és a magyar felvilágosodás)*. MAGYAR NAPLÓ, 2006. 5. szám.
- L.EISENSTEIN, 1983 Elizabeth L. EISENSTEIN, *The Printing revolution in early modern Europe*. Cambridge University Press, 1983.

- LARIVAILLE, 1984 Paul LARIVAILLE, *La vita quotidiana in Italia ai tempi di Macchiavelli*. Rizzoli, Milano, 1984.
- LE GOFF, 1982 Jacques LE GOFF, *Intervista sulla storia*. Laterza, Roma-Bari, 1982.
- LE GOFF, 1979 Jacques LE GOFF, *Az értelmiség a középkorban*. Magvető, Budapest, 1979.
- LE GOFF, 1992 Jacques LE GOFF, *Gli Intellettuali nel Medioevo*. Milano, Mondadori, 1992.
- LEONI, 2004 LEONI, *Lezioni di dottrina dello Stato*. Rubettino, Soveria Mannelli, 2004.
- LUKINICH, 1940 *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*. Szerkesztette LUKINICH Imre. Budapest, Franklin-Társulat, 1940.
- LETI, 1685 Gregorio LETI, *Il cerimoniale storico e politico*, Waesberg, Amsterdam, 1685.
- MACALUAY, 1923 MACALUAY, 1923. *Tutte le opere di Nicolo Machiavelli. Cittadino et segretario fiorentino, divise in V parti, et di nuovo con somma accuratezza ristampate. Al Santissimo et beatissimo padre signore nostro Clemente VII. M.C.L.*
- MACHIAVELLI, 1970 Niccolo MACHIAVELLI, *Colloquio indetto dall'Accademia Nazionale dei Lincei nella ricorrenza del V centenario della nascita di Niccoló Machiavelli*. (Roma, 8-9 maggio 1969.) Roma, A.N.dei L.1970.
- MACHIAVELLI, 1978 Niccoló MACHIAVELLI, *művei* I-II.kötet. Európa, 1978, Budapest. *Kisebb történelmi és politikai írások*. Fordította: Iványi Norbert. *Értekezés Firenze felfegyverkezésének módjáról*, 1978., Iványi N. , *Értekezés a firenzei seregről és a megszervezésére hozott rendelkezésekről*, 1978. (“*Discorso dell'ordinare lo Stato di Firenze alle armi*” (1506), “*Discorso sopra l'ordinanza e milizia fiorentina*” (1506)).
- MACHIAVELLI, 1991 Niccoló Machiavelli, *La Mandragola, Belfagor, Lettere*, a cura di Mario BONFANTINI. Milano, Mondadori, 1991

- MAKKAI, 1980 *Bethlen Gábor krónikásai*, szerk.: MAKKAI László. Gondolat, Budapest, 1980.
- MISKOLCZI, 1926 Dr. MISKOLCZI, *A középkori kereskedelem története*. Budapest, Szent István Társulat, 1926
- NAGY, 2002 NAGY József, *Történetírás, vallás, antropológia*. Magyar Filozófiai Szemle
["http://epa.oszk.hu/00100/00186/00011/4nagy0212.html"](http://epa.oszk.hu/00100/00186/00011/4nagy0212.html) \l
 "b36"
- NORTH, 1995 Michael NORTH, *Die Kommunikationsrevolutionen. Die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts*, 1995, Böhlau Verlag, Köln, Weimar Wien.
- OLIVETTI, 1929 *Corso sugli scrittori politici italiani*, Milano, Manini, 1862; nuova edizione completa a cura di O. OLIVETTI, Milano, Monanni, 1929
- ORSELLI, 1986 Cesare ORSELLI, *A madrigál és a Velencei iskola*. Zeneműkiadó, Budapest, 1986.
- PACZOLAY, 1997 PACZOLAY Péter: *Újkori államelméletek • A legfőbb hatalom eredete* Rubicon történelmi folyóirat, 8. évfolyam (1997) 8. szám
- PADOS, 1862 PADOS János, *Előszó Machiavelli Értekezések Titusz Livius Római történeteinek X. Első könyve fölött*. Pest, 1862, Lauffer és Stolp.
- PALTRONI, 1966 P.PALTRONI, *Commentari della vita et gesti dell'illustrissimo Federico Duca d'Urbino*, a cura di, W.TOMMASOLI, Urbino, Accademia Raffaello, 1966; (www.uniurb.it/~uborseworking.htm)
- PAP PAP Gábor, Vázlat az alkotmányeszmé szellemtörténetéről. www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/jog/alkeszm/alkeszm.htm -
- PARENTI, 1951 Marino PARENTI, *Dizionario dei luoghi di stampa falsi, inventati o supposti in opere di autori e traduttori italiani con un'appendice sulla data „ITALIA” e un saggio sui falsi luoghi italiani usati all'estero, o in Italia, da autori starnieri*. Sansoni Antiquariato, Firenze, 1951

- PASSIGLI, 1844-45 Dizionario biografico universale. Firenze, David Passigli Tipografo-Editore, 1844-45.
- PETE, 2002 *Prédikációk Aggeus prófétáról*. Szerkesztette: PETE László. Attraktor, Máriabesenyő Gödöllő, 2002. p.139.
- PETE, 1997 PETE László: *Girolamo Savonarola, a költő, hitszónok és politikai gondolkodó*. Debrecen, 1997.
- PICCOLOMINI, 1980 Aeneas Silvius PICCOLOMINI, *Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek*. Magyar Helikon, 1980. Budapest.
- PINCHERA Valeria PINCHERA: *Ricchezza, redditi e consumi della nobiltà nel XVII e XVIII secolo. Il caso del Granducato di Toscana*. <http://www-dse.ec.unipi.it/collana/pinchera.pdf>
- PIENZA <http://www.oecumene.radiovaticana.org/ung/Articolo.asp?c=18702>
- POMILLO-OTTINO, 1978 *L'opera completa di Leonardo pittore*. Mario POMILLO – Angela OTTINO della Chiesa. Rizzoli, Milano, 1978.
- PRODI-MARCHETTI, 2001 Maria Fubini Leuzzi, *A proposito di identità cittadina. Le opere pie in Italia, in Europa e a Firenze. Qualche scheda in: Problemi di identità tra Medioevo ed età moderna. Seminari e bibliografia a cura di Paolo PRODI e Valerio MARCHETTI*, Clueb, Bologna, 2001.
- PROCACCI, 1993 Giuliano PROCACCI, *Storia degli italiani*, Laterza, Roma-Bari, 1993.
- QUAGLIONI QUAGLIONI-COMPARATO, *European Political Thought (1450-1700)*, Yale University Press, New Haven, London.
- QUONDAM, 1983 Amadeo QUONDAM, *La letteratura in tipografia*, in: *Letteratura italiana*, Einaudi, Torino, 1983.
- RADÓ, 2001 RADÓ Bálint, *VI. Jakab skót király politikaelmélete The Trew law of free monarchies című írásában*. Századok, 2001. 135.évf.
- RAIMONDI-RICCARDI *Trattatisti e narratori del Seicento*. A cura di Ezio RAIMONDI, Riccardo RICCARDI, Ed. Milano-Napoli, é.n.
- RIPA? 1997 RIPA, Cesare, *Iconologia* (ford.Sajó Tamás), Budapest, Balassi Kiadó, 1997.

- RÉVAI, 1912   RÉVAI, 1912
www.mmholding.hu/digitalis_revai_nagy_lexikona_p51.html -
 27k -
- ROMEI–
 BATTISTI, 2005   Banca Dati”Nuovo
 Rinascimento”.www.nuovorinascimento.org
- ROOSEN,1980   ROOSEN, William, *Early Modern Diplomatic Ceremonial: A
 Systems Approach*. The Journal of Modern History 52. 1980.
- RÖTTGEN (2002)   MARION HERMANN RÖTTGEN
[www.palazzoruspoli.it/nuovo_sito/ita/precedenti/mostra_21/s
 aggio4.html](http://www.palazzoruspoli.it/nuovo_sito/ita/precedenti/mostra_21/saggio4.html) - 62k -
- SASHALMI, 2006   A nyugat-európai államfejlődés vázlata, Pannonica, 2006.
- STEIN, 2005   Peter STEIN, *A római jog Európa történetében*. Budapest,
 Osiris, 2005.
- SCIGLITANO,
 2001   *Első olasz-magyar könyvtáros találkozó*. Szerkesztette
 Mariarosaria SCIGLITANO, Stádium, Budapest, 2001.
- SZERB, 1927   SZERB Antal, *Az udvari ember*. Budapest, Minerva, 1927.
- SZÚCS   SZÚCS[www.bpg.hu/new/mn_2008_szucs_europa_harom_tr.
 pdf](http://www.bpg.hu/new/mn_2008_szucs_europa_harom_tr.pdf)
- TARANTO, 1888   TARANTO, (L. Rossi, *Gli scrittori politici bolognesi.
 Contributo alla storia universale della scienza politica*,
 Bologna, 1888 ., T.Persico, *Gli scrittori politici napoletani dal
 '400 al 700*, Napoli,1912., S. et P. H. Michel, *Répertoire des
 ouvrages imprimés en langue italienne au XVII siècle
 conservés dans les bibliothèques de France*, Paris, C.n.r.S.
 1967-84, voll. 8; Id. *Répertoire des ouvrages imprimés en
 langue italienne au XVII e siècle*, Vol. I «A-Ba», Firenze,
 Olschki, 1970 e Vol. II «Be-Bz» 1979.)
- TASSO, 1952   Torquato TASSO, *Poesie* , Milano-Napoli, Ricciardi, 1952.
- TEKE, 1979   TEKE Zsuzsa, *Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a
 XIII-XV. században*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1979.
- TRECCANI (1933)
 XX.   Enciclopedia Italiana fondata da Treccani. Roma, 1933. Vol.
 XX.
- VANNUCCI, 1987   Marcello VANNUCCI, *I Medici. Una famiglia al potere*.
 Newton, Roma, 1987.

- VASARI, 1978 Giorgio VASARI, *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*. Magyar Helikon, 1978. Budapest. Bevezetőt írta Vayer Lajos (*Le vite de' piú eccellenti Architetti, Pittori et Scultori Italiani da Cimabue insino a tempi nostri descritte in lingua Toscana da Giorgio Vasari Pittore Aretino, con una sua utile et necessaria. Introduzione a le vite loro. 1550*)
- VAYER, 1998 VAYER Lajos: *Az itáliai reneszánsz művészete*. Corvina, Budapest, 1998.
- VÍGH, 1999 VÍGH Éva, *Éthos és Kratos között. Udvar és udvari ember a 16-17. századi Itáliában*. Osiris, Budapest, 1999.
- VIROLI, 1994 Maurizio VIROLI, *Dalla politica alla ragion di stato: la scienza del governo tra XIII e XVII secolo*. Donzelli, Roma, 1994.
- WELLER, 1864 Emil WELLER, *Die falschen und fingirten Druckorte, Repertorium der seit Erfindung der Buchdruckerkunst unter falscher Firma erschienenen deutschen, lateinischen und französischen Schriften, von Zweite vermehrte und verbesserte Auflage*. Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann, 1864, 2 voll. In-8.
- WHITE, 1997 Hayden WHITE, *A történelem terhe*. Osiris, Budapest, 1997.
- ZANELLI, 1855 Domenico ZANELLI, *V. Miklós pápa és az irodalom, művészetek és tudományok újjászüetése Itáliában. (Il pontefice Nicolò V ed il risorgimento delle lettere delle arti e delle scienze in Italia*, Roma Tipografia delle Belle Arti, 1855.
- ZUCCARDI, 1824 B. Baldi(1553-1617), *Vita e fatti di Federigo di Montefeltro duca di Urbino*, Roma, da Francesco ZUCCARDI, 1824.

FORRÁSOK

BODIN, Jean, *Az államról*. Gondolat, Budapest, 1987.

Baldassar CASTIGLIONE, *Il libro del Cortegiano*. a cura di Bruno MAIER, Torino Utet, 1955.

Baldassar CASTIGLIONE, *Az Udvari Ember*. Franklin-Társulat, Budapest, é.n.

Gaspare CONTARINI, *De Magistratibus et Republica Venetorum*, V, in Opera, Parigi, 1571, faksimile kiadás Farnborough, Gregg, 1986, (olasz fordítás Troppani.)

Gregorio LETI, *Il cerimoniale storico e politico*, Waesberg, Amsterdam, 1685.

Regesto delle prime edizioni delle opere ginevrine di Gregorio Leti (con la collaborazione di Luca BATTISTI, Danilo ROMEI):

URL: <http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/saggi/pdf/romei/puttanismo.pdf>

URL: <http://www.nuovori-nascimento.org/n-rinasc/saggi/pdf/romei/adriana.pdf>

URL: <http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/gallo.pdf>

1663: *L'ambasciata del gallo* [2005]

URL: <http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/conclave.pdf>

1664: *Conclave di Alessandro VII* [2005]

URL: <http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/caccia.pdf>

1664: *La lode della caccia* [2006]

URL: <http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/guerra.pdf>

1664: *La lode della guerra* [2006]

URL: <http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/istorici.pdf>

1665: *Dialoghi storici*

URL: <http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/politici.pdf>

1666: *Dialoghi politici* [2005]

URL: <http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/roma.pdf>

1666: *Roma piangente o Dialoghi tra 'l Tevere e Roma* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/olimpia.pdf>
1666: *Vita di donna Olimpia Maldachini* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-inasc/bibliogr/pdf/romei/leti/conclavi.pdf>
1667: *Conclavi de' pontefici romani* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-iasc/bibliogr/pdf/romei/leti/nipotismo.pdf>
1667: *Il nipotismo di Roma* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/doppia.pdf>
1667: *La doppia impiccata* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-c/bibliogr/pdf/romei/leti/cardinalismo.pdf>
1668: *Il cardinalismo di Santa Chiesa* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-asc/bibliogr/pdf/romei/leti/puttanismo.pdf>
1668: *Il puttanismo romano* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/dieta.pdf>
1669: *La dieta di vari autori* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/sisto.pdf>
1669: *Vita di Sisto V* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/romolo.pdf>
1670: *L'ambasciata di Romolo a' Romani* [rist. del 1671] [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/visioni.pdf>
1671: *Le visioni politiche* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-nasc/bibliogr/pdf/romei/leti/conclemx.pdf>
1672: *Conclave di Clemente X* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/europa.pdf>
1672: *L'Europa gelosa* [2005] LETI (1672) Colonia, Scipione, Cottar .XIII.

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-inasc/bibliogr/pdf/romei/leti/precipizi.pdf>
1672: *Li precipizii della Sede Apostolica* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-inasc/bibliogr/pdf/romei/leti/itinerario.pdf>

1673: *Itinerario della corte di Roma* [2006]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/sarpi.pdf>

1673: *Lettere italiane di fra Paolo Sarpi* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-inasc/bibliogr/pdf/romei/leti/vaticano.pdf>

1677: *Il Vaticano languente*

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/livello.pdf>

1678: *Il livello politico* [2006]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/bilancia.pdf>

1678: *La bilancia politica del Boccalini* [2005]

URL:<http://www.nuovorinascimento.org/n-rinasc/bibliogr/pdf/romei/leti/filippo.pdf>

1679: *Vita del Catolico Re Filippo* [2006]

Tutte le opere di Nicolo MACHIAVELLI. Cittadino et secretario fiorentino, divise in V parti, et di nuovo con somma accuratezza ristampate. Al Santissimo et beatissimo padre signore nostro Clemente VII. M.C.L.

Niccoló MACHIAVELLI, művei I-II. kötet. Európa, 1978, Budapest. *Kisebbs történelmi és politikai írások.* Fordította: Iványi Norbert. *Értekezés Firenze felfegyverkezésének módjáról, 1978., Iványi N. , Értekezés a firenzei seregéről és a megszervezésére hozott rendelkezésekről, 1978. ("Discorso dell'ordinare lo Stato di Firenze alle armi" (1506), "Discorso sopra l'ordinanza e milizia fiorentina" (1506)).*

MACHIAVELLI, *A fejedelem,* Budapest, Franklin Társulat, 1906.

Aeneas Silvius PICCOLOMINI, *Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek.* Magyar Helikon, 1980. Budapest.

Cesare RIPA, *Iconologia ovvero descrizione di diverse imagini cavate dall'antichità et di propria inventione, trovate et dichiarate da Cesare Ripa Perugino Cavaliere de Santi Mauritio et Lazaro, Di nuovo rivista et dal medesimo ampliata di 400 et più Imagini et di figure d'intaglio adornata. Opera non meno utile che necessaria a poeti, pittori, scultori et altri, per rappresentare le virtù, vitti, affetti et passioni humane,* Roma, Lepido Facii, 1603.

Giorgio VASARI, *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*. Magyar Helikon,

1978. Budapest. Bevezetőt írta Vayer Lajos (*Le vite de' piú eccellenti Architetti, Pittori et Scultori Italiani da Cimabue insino a tempi nostri descritte in lingua Toscana da Giorgio Vasari Pittore Aretino, con una sua utile et necessaria. Introduzione a le vite loro. 1550.*)

SITOGRAFIA

John AGNEW, *Az államhatárokön átnyúló politikai hatalom földrajza: terület, identitás és mozgás a világpolitikában.*

Fordította Füzesi Piroska.

epa.oszk.hu/00000/00036/00045/pdf/01.pdf

Ludovico ARIOSTO, *Orlando furioso*

http://www.liberliber.it/biblioteca/a/ariosto/orlando_furioso/html/index.htm

Franco Gaeta, *Venezia da «stato misto» ad «aristocrazia esemplare»*, in: *Storia della cultura Veneta. Dalla Controriforma alla fine della Repubblica. 4-5.* a cura di Girolamo

<http://www-dse.ec.unipi.it/collana/collana/pinchera.pdf>

http://www.palazzoruspoli.it/nuovo_sito/ita/precedenti/mostra_21/saggio4.html - 62k

BENE Sándor, *Az „Erény múzeuma”. Az irodalmi és politikai nyilvánosság humanista modellje.*

<http://beszelo.c3.hu/99/0708/27bene.htm>

BERTELLI, Sergio, *Palazzo Pitti dai Medici ai Savoia,*

www.archiviodistato.firenze.it/nuovosito/fileadmin/template/allegati_media/libri/corte_e_toscana/Corte_Bertelli.pdf

BONGHI, Giuseppe, *Progetto Machiavelli.* www.classicalitaliani.it/index090.htm - 16k -

P. CASTELLI, *Cronache dei loro tempi: cultura alla corte dei Montefeltro dal XV al XVI secolo*, in *Arte e cultura nella provincia di Pesaro e Urbino dalle origini a oggi.* Venezia, Marsilio, 1986. (www.uniurb.it/uborseworking.htm)

Sergio A. DAGRADI, *Dottrine tradizionali del diritto naturale e origini del giusnaturalismo moderno.*

www.cooperweb.it/societaeconflitto/giusnaturalismo.html - 253k -

HOMONNAI Sarolta, *„eundo in nuncium regis versus regem Hungarie...” Egy diplomáciai utazás és költségei 1346-ban.*

www.arts.u-szeged.hu/mediev/mediev_biblio.htm - 19k -

A. K. ISACS, *Condottieri, stati e territori nell'Italia centrale*, in Federico di Montefeltro www.iyu.fi/hungkong/pub_ben_hu_intro.htm

KAPOSI Márton, *Machiavelli életművének egysége és a machiavellizmusok sokfélesége*,

<http://www.matud.iif.hu/mthon.html>. Magyar Tudomány. <http://www.matud.iif.hu/07okt.html> "2007/10_1296. o.

NAGY József, *MACHIAVELLI: TÖRTÉNETÍRÁS, VALLÁS, ANTROPOLÓGIA*,

"<http://epa.oszk.hu/00100/00186/00011/4nagy0212.html>" \l "b36"

PAP Gábor, *Vázlat az alkotmányeszmé szellemtörténetéről*.

www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/jog/alkeszm/alkeszm.htm -

RÉVAI Lexikona, 1912

www.mmholding.hu/digitalis_revai_nagy_lexikona_p51.html - 27k -

P. Paltroni, *Commentari della vita et gesti dell'illustrissimo Federico Duca d'Urbino*, a cura di W. TOMMASOLI, Urbino, Accademia Raffaello, 1966; www.uniurb.it./uborseworking.htm